

Optimum

Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi
Journal of Economics and Management Sciences

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Türkiye’de Sosyal Politikanın Dünü, Bugünü: Hayırseverliğin Kurumsallaşması mı? Gelişim mi?
Past and Current States of Social Policy in Turkey: Is It Philanthropy Institutionalized? Is It Progress?
Yener ŞİŞMAN

Süreç İyileştirme: Vasıflı Çelik Üretim Sektöründe Bir Uygulama
Process Improvement: An Application in Special Steel Production Sector
Tansu TÜRKAN, Ali GÖRENER

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Ülkelerinde Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin İncelenmesi
Investigation of the Relationship between Energy Consumption and Economic Growth in Black Sea Economic Cooperation
Fatih ÇEMREK, H. Naci BAYRAÇ, Hakkı POLAT

Terörün Volatilitiye Etkisi: Türkiye BIST 100 Endeksinde Bir Uygulama
Impact of Terrorism to Volatility: An Application on BIST 100 Index in Turkey
Esengül BACIK, Mustafa ÖZER, Serpil ALTINIRMAK

Türkiye’de Eğitim ve Ekonomik Büyüme: Eşbütünleşme Yaklaşımı
Education and Economic Growth in Turkey: Cointegration Approach
Yılmaz KÖPRÜCÜ, Tufan SARITAŞ

Türkiye’nin Avrupa Birliği Çevre Politikalarına Uyum Sürecinin Değerlendirilmesi
Assessment of Turkey’s Harmonization Process to the European Union Environmental Policies
Mehmet Samet ERDEM, Füsun YENİLMEZ

Para ve Vergiler Arasındaki Nedensellik İlişkisi: OECD Ülkeleri Üzerine Bir İnceleme
The Causality Relationship between Money and Taxes: An Investigation on OECD Countries
Ragıp YILMAZ, Ferdi ÇELİKAY

UŞAK ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
**Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri
Dergisi**

Yaz / Summer 2017

Cilt / Volume: 4

Sayı / Issue: 2

ISSN: 2148-4228

<http://dergipark.gov.tr/optimum>

Adres: Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi Yayın Kurulu, Uşak Üniversitesi, 1 Eylül
Kampüsü, İİBF A – Blok Kat. 4
64200 Uşak / Türkiye

E-posta: optimumdergi@usak.edu.tr

Tel: +90 (276) 221 21 32

Fax: +90 (276) 221 21 33

USAK UNIVERSITY FACULTY OF ECONOMIC AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

**Optimum Journal of Economics and
Management Sciences**

Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi yayın hayatına 2014 yılında başlamıştır. Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi elektronik ortamda yılda iki kez (Ocak ve Temmuz) yayımlanan, çift taraflı kör hakemlik sistemi uygulayan ve aşağıdaki indeks ve veri tabanları tarafından taranan akademik bir dergidir.

Optimum Journal of Economics and Management Sciences began publishing in 2014. Optimum Journal of Economics and Management Sciences is published online two times in a year (January and July) and a double blind peer-reviewed academic journal and indexed/abstracted in the databases given below.

İndeksler/ Abstracting and Indexing

-
- EBSCOHost	- Scientific Indexing Services
- Open Academic Journals Index	- Index Copernicus
- Akademik Dizin	- Acar Index
- Cite Factor	- Sobiad
- Research Bible	- ASOS Index
- Arastirmax	
-

UŞAK ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi
Optimum Journal of Economics and Management Sciences

Yaz / Summer 2017

Cilt / Volume: 4

Sayı / Issue: 2

ISSN: 2148-4228

EDİTÖRDEN

Değerli okuyucular,

Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisinin dördüncü cildini, satırlarında göz gezdirdiğiniz ikinci sayı ile birlikte tamamlamış olmanın memnuniyetini sizlerle paylaşıyoruz. Bu sayımızda yedi makaleye yer verdik. Bu makalelerin geniş bir konu ve alan yelpazesinden olmasının, dergimizin bilgi yelpazesini de genişlettiğini söyleyebiliriz.

Her geçen gün dergimizin, bilim insanları tarafından daha yoğun bir ilgi ve destek ile karşılaştığını görüyoruz. Dergimizin temel yayın prensiplerini geliştirmenin ve çağın gereklerini yerine getirme çabasının gelecek sayılarda da içeriğimizdeki çeşitliliğin artması ve bilim dünyasına katkı sunma arzumuz ile birlikte süreceğini ifade etmek istiyoruz.

Bilim dünyasına sunduğumuz katkıların dikkate değer olduğunun temel göstergelerinden kuşkusuz en önemlisi dergimiz tarafından yayımlanan bilgilerin indekslenmesidir. Bu sayı ile birlikte Arastirmax tarafından da indekslenmeye başladığımızı ve böylece araştırmacıların bilgilere erişiminin daha da mümkün ve kolay hale geldiğini söyleyebiliriz.

Dergimizin bir elektronik dergi olması, ULAKBİM-DergiPark'ı dünyaya açılan kapımız haline getiriyor. Önceki sayıda da müjdelediğimiz ULAKBİM Dergi Sistemleri (UDS)'ne geçişin, içinde bulunduğumuz çağın teknolojik gelişmelerine uygun bir altyapıyı bize sunmasının dışında, dergi olarak bu ulusal kazanıma önemli geri bildirimler sağlayarak elimizden gelen katkıyı sunmaya çalıştığımızı vurgulamalıyız.

Bir gelenek olduğu üzere, bu sayıda da; çalışmalarının değerlendirilmesi için Dergimizi tercih eden yazarlara, Dergimizin bilimsel çizgisine yön veren hakemlerimize ve Dergimizin Bilimsel Danışma Kurulu üyelerine ve bizi her geçen gün daha da şevkle çalışmaya teşvik eden değerli okurlarımız ve bilim insanlarına teşekkür ediyoruz.

Saygılarımla...

Dr. Oytun Meçik

Editör

Optimum Ekonomi ve Yönetim
Bilimleri Dergisi

Optimum Journal of Economics and
Management Sciences

ISSN: 2148-4228

Editörler / Editors

Dr. Cemil ERTUĞRUL
Dr. Nezih TAYYAR
Dr. Oytun MEÇİK

Yardımcı Editör / Associate Editor

Dr. Mustafa KARABACAK

Sorumlu Müdür / Managing Director

Ali ÖZOĞLU

Yayın Kurulu / Editorial Board

Dr. Cemil ERTUĞRUL
Dr. Nezih TAYYAR
Dr. Oytun MEÇİK
Dr. Mustafa KARABACAK

Sahibi / Owner

Dr. Cemil ERTUĞRUL

**Dergi Sekreteryası / Journal
Secretariat**

Erhan EZİCİ
Ercan BAHTİYAR

<http://dergipark.gov.tr/optimum>

Adres: Optimum Ekonomi ve Yönetim
Bilimleri Dergisi Yayın Kurulu, Uşak
Üniversitesi, 1 Eylül Kampüsü, İİBF A –
Blok Kat. 4, 64200 Uşak / Türkiye

E-posta: optimumdergi@usak.edu.tr

Tel: +90 (276) 221 21 32

Fax: +90 (276) 221 21 33

OPTİMUM EKONOMİ VE YÖNETİM BİLİMLERİ DERGİSİ HAKKINDA

Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Derginin yayın dili Türkçe olup, İngilizce yazılmış “*araştırma makalesi*”, “*derleme*”, “*editöre mektup*” ve “*kitap yorumları*” türünden metinleri, yazım kurallarına uygun hazırlanmış olması koşuluyla değerlendirmeye kabul eder. Değerlendirilmek üzere dergimize gönderilen metinlerin, daha önce yayınlanmamış, yayınlanmak üzere kabul edilmemiş ve yayınlanmak için değerlendirilme sürecinde olmaması gerekir. Değerlendirme sürecinde olan ve yayınlanan eserlerin sorumluluğu tümüyle yazar(lar)a aittir.

Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi elektronik olarak yayınlanır ve değerlendirme süreci elektronik ortamda yürütülür. Dergimiz iktisat, işletme, maliye, ekonometri, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler alanlarındaki bilimsel eserleri yayınlar. Yayımlanan eserlerin telif hakları Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi'ne aittir.

Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi'nde yayımlanmasını istediğiniz çalışmalarınızı yazım kuralları ve yayın ilkelerine <http://dergipark.gov.tr/optimum> adresinde belirtildiği gibi belirtilen koşullara uygun şekilde hazırlayıp site aracılığıyla bize ulaştırabilirsiniz.

Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi'ne sunulan makaleler öncelikle şekil ve içerik yönünden ön incelemeye tabi tutulmaktadır. Şekil ve içerik olarak uygun bulunan makaleler hakem tayin edilmek üzere yayın kuruluna sunulmaktadır. Dergiye sunulan makaleler için hakemlik sürecine alınacağı garantisizdir. Buna ek olarak, makalelerin değerlendirme süresi için tarih verilmemektedir. Yayın Kurulu tarafından incelenen makalelere uygun bulunduğu takdirde hakem(ler) tayin edilmektedir. Hakem(ler)den gelen raporlar doğrultusunda, makalenin yayınlanmasına, rapor çerçevesinde yazar(lar)dan düzeltme, ek bilgi ve kısaltma istenmesine veya yayınlanmamasına karar verilmekte ve bu karar yazar(lar)a bildirilmektedir. Makale sunum ve değerlendirme süreçlerine ilişkin tüm iletişim DergiPark sistemi ile gerçekleştirilir. Diğer iletişim araçları ile bilgi verilmemektedir.

Bilimsel Danışma Kurulu / Advisory Board

- Dr. İbrahim Attila ACAR İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Dr. Muhittin ACAR Hacettepe Üniversitesi
Dr. Hamza AL Sakarya Üniversitesi
Dr. Ozan Nadir ALAKAVUKLAR Massey University
Dr. Rıza ARSLAN Balıkesir Üniversitesi
Dr. Hamza ATEŞ İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Dr. Ahmet AYDIN Balıkesir Üniversitesi
Dr. Osman AYDOĞUŞ Ege Üniversitesi
Dr. Çetin BEKTAŞ Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Yakup BULUT Mustafa Kemal Üniversitesi
Dr. Ebru ÇAĞLAYAN AKAY Marmara Üniversitesi
Dr. Ulaş ÇAKAR Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Hakan ÇETİNTAŞ Balıkesir Üniversitesi
Dr. Burak DARICI Balıkesir Üniversitesi
Dr. Nelson DUARTE Polytechnic Institute of Porto-ESTGF
Dr. Mahfi EĞİLMEZ İktisatçı
Dr. Metin Kamil ERCAN Gazi Üniversitesi
Dr. Gülten EREN GÜMÜŞTEKİN Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr. Mehmet ERKAN İstanbul Üniversitesi
Dr. Patrizia GAZZOLA Insubria Üniversitesi
Dr. Ramazan GÖKBUNAR Celal Bayar Üniversitesi
Dr. Özcan KARAHAN Balıkesir Üniversitesi
Dr. Hikmet KAVRUK Gazi Üniversitesi
Dr. Hasan KAZDAĞLI Hacettepe Üniversitesi
Dr. Ruşen KELEŞ Ankara Üniversitesi
Dr. Fuat KEYMAN Sabancı Üniversitesi
Dr. Suna KORKMAZ Balıkesir Üniversitesi
Dr. Turhan KORKMAZ Mersin Üniversitesi
Dr. Abdullah Mesud KÜÇÜKKALAY Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi
Dr. Erkan OKTAY Atatürk Üniversitesi
Dr. Süleyman Seyfi ÖĞÜN Maltepe Üniversitesi
Dr. Fatih ÖZATAY TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
Dr. Ergun ÖZBUDUN İstanbul Şehir Üniversitesi
Dr. Kerim ÖZDEMİR Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi
Dr. Mustafa ÖZER Anadolu Üniversitesi
Dr. Bekir PARLAK Uludağ Üniversitesi
Dr. İsmet PARLAK Pamukkale Üniversitesi
Dr. Katarzyna PIWOWAR-SULEJ Wrocław Ekonomi Üniversitesi
Dr. Romana PROVAZNIKOVÁ Pardubice Üniversitesi
Dr. Mustafa SAKAL Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Süreyya SAKINÇ Celal Bayar Üniversitesi
Dr. Diana SAPARNIENE Šiauliai Üniversitesi
Dr. Fatih SAVAŞAN Sakarya Üniversitesi
Dr. Serdar SAYAN TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
Dr. Alpaslan SEREL Balıkesir Üniversitesi
Dr. Michaela STRİTESKÁ Pardubice Üniversitesi
Dr. Ahmet ŞAHİNÖZ Başkent Üniversitesi
Dr. Ramazan ŞENGÜL Kocaeli Üniversitesi
Dr. Salih ŞİMŞEK Sakarya Üniversitesi
Dr. Murat TAŞDEMİR İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Dr. Osman TEKİR İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Dr. Bedriye TUNÇSİPER İzmir Demokrasi Üniversitesi
Dr. İlder TURAN İstanbul Bilgi Üniversitesi
Dr. Kamil TÜĞEN Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Ahmet ULUSOY Karadeniz Teknik Üniversitesi
Dr. Öcal USTA Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Ercan UYGUR Türkiye Ekonomi Kurumu
Dr. Turgay UZUN Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Dr. Erinç YELDAN Bilkent Üniversitesi
Dr. Kemal YILDIRIM Anadolu Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

- Türkiye’de Sosyal Politikanın Dünü, Bugünü: Hayırseverliğin Kurumsallaşması mı? Gelişim mi?** 1
Past and Current States of Social Policy in Turkey: Is It Philanthropy Institutionalized? Is It Progress?
Yener ŞİŞMAN
- Süreç İyileştirme: Vasıflı Çelik Üretim Sektöründe Bir Uygulama** 23
Process Improvement: An Application in Special Steel Production Sector
Tansu TÜRKAN, Ali GÖRENER
- Karadeniz Ekonomik İşbirliği Ülkelerinde Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin İncelenmesi** 41
Investigation of the Relationship between Energy Consumption and Economic Growth in Black Sea Economic Cooperation
Fatih ÇEMREK, H. Naci BAYRAÇ, Hakkı POLAT
- Terörün Volatilitiye Etkisi: Türkiye BIST 100 Endeksinde Bir Uygulama** 55
Impact of Terrorism to Volatility: An Application on BIST 100 Index in Turkey
Esengül BACIK, Mustafa ÖZER, Serpil ALTINIRMAK
- Türkiye’de Eğitim ve Ekonomik Büyüme: Eşbütünleşme Yaklaşımı** 77
Education and Economic Growth in Turkey: Cointegration Approach
Yılmaz KÖPRÜCÜ, Tufan SARITAŞ
- Türkiye’nin Avrupa Birliği Çevre Politikalarına Uyum Sürecinin Değerlendirilmesi** 91
Assessment of Turkey’s Harmonization Process to the European Union Environmental Policies
Mehmet Samet ERDEM, Füsun YENİLMEZ
- Para ve Vergiler Arasındaki Nedensellik İlişkisi: OECD Ülkeleri Üzerine Bir İnceleme** 121
The Causality Relationship between Money and Taxes: An Investigation on OECD Countries
Ragıp YILMAZ, Ferdi ÇELİKAY

Türkiye’de Sosyal Politikanın Dünü, Bugünü: Hayırseverliğin Kurumsallaşması mı? Gelişim mi?

Yener ŞİŞMAN*

ÖZ

Cumhuriyet Türkiye’si ekonomik, sosyal, kültürel alanlarda Osmanlı’nın mirası üzerine kurulmuş, sözü edilen alanlarda kırılmadan ziyade yumuşak bir geçiş gerçekleşmiştir. Bu nedenle, Türkiye’deki sosyal politika uygulamalarının bugünü kavrayabilmek için geçmişin bilinmesi, konunun Osmanlı’daki yapının değişimi ve dönüşümü çerçevesinde irdelenmesi gereklidir. Bu çalışma, Türkiye’de sosyal politikanın tarihsel gelişimini ortaya koymak ve bugüne ilişkin yansımaları olan geçmiş dönem uygulamalarının mevcut biçimini analiz etmek amaçladır. Çalışmanın sonucunda Türkiye’deki sosyal politika uygulamalarının kimi farklılıkları içinde barındırır da Osmanlı’dan günümüze kadar; ekonomik ve sosyal yapı ile uyumlu bir biçimde geliştiği, gönüllülük ve hayırseverlik düşüncesine dayalı temel yapısını koruduğu, “sosyal devlet” anlayışının ise zaman içinde ve aşamalı bir gelişme gösterdiği vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Politika, Sosyal Politika Tarihi, Sosyal Devlet, Hayırseverlik

JEL Sınıflandırması: J80, J83, J88

Past and Current States of Social Policy in Turkey: Is it Philanthropy Institutionalized? Is it Progress?

ABSTRACT

Republic of Turkey was founded on the heritage of the Ottomans in economic, social and cultural areas, and a soft, not sharp, transition, occurred in the these areas. Therefore, in order to understand the current state of social policy practices in Turkey, it is necessary to know about the past and to examine the subject within the framework of the change and transformation in the Ottoman structure. The purpose of this study is to reveal the historical development of social policy in Turkey and to examine the current form of the practices that have reflections into the present time. In conclusion it has emphasized that social policy practices in Turkey include certain differences, yet up until now, these practices have developed in accordance with the economic and social structure and protected the notion of voluntariness and benevolence and that the understanding of “social state” has developed gradually in time.

Keywords: Social Policy, History of Social Policy, Social State, Charity

JEL Classification: J80, J83, J88

Geliş Tarihi / Received: 24.12.2016 Kabul Tarihi / Accepted: 14.03.2017

* Yrd. Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, ysisman@anadolu.edu.tr

1. GİRİŞ

Türkiye’de sosyal politikanın tarihsel gelişimini sağlıklı bir biçimde değerlendirebilmek için, bu politikaların içerisinde doğup geliştiği ortam ve koşullar çerçevesinde incelenmesi gerekir. Bu nedenle tarihsel süreçte sosyal, siyasal ve ekonomik gelişmeler irdelenirken aynı zamanda arka planda yer alan aktörler de ele alınmalıdır. Zira Türkiye’de sosyal politika, hemen her zaman; hâkim ekonomik işleyiş, siyasal düşünce ve sosyal yapı ile uyum içinde seyretmiştir.

Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti arasında, ekonomik ve sosyal alanda radikal bir kopuştan ziyade yumuşak bir geçiş söz konusu olduğu için Türkiye’deki sosyal politikaların tarihsel gelişiminin anlaşılabilmesi açısından Osmanlıdaki durumun da bilinmesi zorunludur. Elbette sosyal nitelikte modern kamusal politikaların esas itibarıyla Cumhuriyet Dönemi ile birlikte izlenmeye başlandığını, bu anlamda Cumhuriyetin önemli bir dönüşümün başlangıcı ve Türkiye’de sosyal politikaların tarihsel gelişimi açısından bir dönüm noktası olduğunu kabul etmek uygun olacaktır. Bu düşünce ile ülkemizde sosyal politikanın tarihsel gelişimi Cumhuriyet Öncesi ve Cumhuriyet Dönemi olarak iki ana bölüm içinde ele alınacaktır. Bu dönemlerin kendi içinde belirgin farklılıkların var olduğu alt bölümlere ayrılması ise değerlendirme yapabilmeyi kolaylaştırmak amacına yöneliktir.

Diğer yandan Avrupa’daki modern sosyal politikaların gelişimine bakıldığında, tarihsel süreçte ilk olarak işçilerin odak noktasında yer aldığı, işçi sınıfının olumsuz çalışma koşulları ve kötü niyetli olabileceği varsayılan fabrika sahibine karşı iş yasaları ile korunmaya çalışıldığı görülür. Bu nedenle çalışmamızda önceliğimiz, iş ilişkileri ve çalışma yaşamı olacak, yoksulluğun önlenmesi, engellilerin toplumla bütünleştirilmesi, çocukların korunması, sosyal güvenlik gibi konulara tarihsel süreçte yeri geldikçe ve imkân oldukça değinilmeye çalışılacaktır.

2. CUMHURİYET ÖNCESİ DÖNEM VE SOSYAL POLİTİKALAR

Osmanlı İmparatorluğunda bütün güç ve yetkinin Sultan’da toplandığı teokratik bir devlet anlayışı egemendir ve demokratikleşme açısından çeşitli girişimlerin varlığına karşın, İmparatorluk bütün yaşamı boyunca mutlak bir devlet görüntüsünden uzaklaşmamıştır. Bu yapı içerisinde modern anlamda bir sosyal politika da doğup gelişmemiştir (Koray, 2000:98-164). Öte yandan, İmparatorluğun içinde bulunduğu koşullar nedeniyle sanayinin Cumhuriyet Dönemi’ne dek önemli bir gelişme gösteremediğini, buna bağlı olarak ücretlilik ilişkisinin yaygınlaşmadığını ve önemli bir işçi hareketinin de oluşmadığını söyleyebiliriz (Koray, 2000:98; Boratav, 2003:33).

Cumhuriyet’e dek geçen dönem belirgin farklılıklarından hareketle, Tanzimat’a dek Geçen Dönem ve Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi olarak iki ayrı başlık altında dönemselleştirilebilir.

2.1. Tanzimat’a dek Geçen Dönem

Osmanlı İmparatorluğunda, kalabalık aileler, sıkı akrabalık, komşuluk ilişkileri ile dini düşüncelerle biçimlenen geleneksel destekler çerçevesinde, özellikle toplumun korunması gereken güçsüz kesimlerine yönelik (yoksullar, hastalar, dullar, yetimler vb.) geniş bir sosyal koruma hizmetinin varlığından bahsedilebilir (Altan, 2008:65). Ancak her toplumda rastlanabilecek ve medeniyetin başlangıcından beri var olduğu iddia edilen bu tür sosyal koruma hizmetleri, insani yardım kapsamında değerlendirilmelidir. Hatta bu hizmetlerin varlığının, kurumsal sosyal politika yönündeki talepleri geciktirdiği bile söylenilebilir (Güvercin, 2004:91).

Devamlılığı olmayan, acıma, merhamet gibi insani hislerle veya dini duygularla yapılan bu yardımlar, bireyleri başka bireylerin insafına bırakmakta, kaynakların dağıtımında dağınıklık

ve dengesizlik söz konusu olabilmektedir. Nasıl, ne zaman ve kimlere yapılacağına ilişkin kurumsal bir çerçevenin de bulunmaması nedeniyle bu yardımlar modern anlamda bir sosyal politika tedbiri olarak değerlendirilemez (Bedir vd., 2012a:10). Zira bir uygulamanın modern anlamda sosyal politika olarak değerlendirilmesi için; hak temelli olması, kurumsal, düzenli ve standart olması gerekmektedir.

Yine de bu dönemde, büyük ölçüde İslam dininden kaynaklanan zekât, fitre, sadaka, kurban kesme vb. şeklinde ortaya çıkan ve dar gelirliyle ilgili olarak muhtaçlara yönelik yapılan yardımların, gelirin belirli ölçülerde yeniden ve görece olarak adil dağılımını amaçladığı ve büyük ölçüde başarı sağladığı ifade edilmelidir (Makal, 1997:212-213; Dilik, 1988:57). Ayrıca İmparatorluk’ta yaygın bir biçimde bulunan vakıf ve lonca gibi örgütlü yapıların, sosyal yardımlar konusunda İslam dininden kaynaklanan yardımlara kıyasla daha etkin olduğu da söylenmelidir.

Varlıklı kişilerin, özellikle taşınmaz mallarının gelirlerini, dini ve sosyal amaçlı hizmetlerin görülmesi için kurmuş oldukları kurumların finansmanına tahsis etmeleri ve bu amaçla malların mülkiyetini sözü edilen kurumlara devretmeleri anlamına gelen vakıf müessesesi, tüm dünyadaki en başarılı örneklerini Osmanlı’da vermiştir. Siyasi nitelikte olan ve otoriteye ihtiyaç gösteren, iç ve dış güvenlik gibi hizmetler devlet eliyle yürütülürken, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi birçok alanda Osmanlı toplumunun ihtiyaçlarına cevap veren temel toplumsal kurum vakıf müessesesidir. Başta padişahlar, devlet yetkilileri ve zenginler tarafından kurulan bu vakıflara devlet de vergi muafiyetleri ile dolaylı olarak destek vermiştir (Bedir vd., 2012a:45; Bedir vd., 2012b:63; Dilik, 1988:63).

İş ilişkilerinin düzenlenmesinde ise, Avrupa ülkelerine olduğu gibi, Osmanlı’da da esnaf örgütleri büyük bir rol oynamıştır. Esnaf örgütleri başlangıçta Doğu ve İslam etkisi altında kalmış, fütüvvet geleneğinden yoğun ölçüde etkilenmiş ve 13. Yüzyıldan itibaren Anadolu’da dini ve mesleki karakterli bir müessese olarak “Ahilik” adı ile yayılmıştır (Özcan, 2006:41).

Soy temizliği, mertlik, eli açıklık, cömertlik, yiğitlik anlamına gelen “fütüvvet” ve buna dayalı anlayış, örgütlü bir tavır olarak İslam’ın ilk dönemlerinde ortaya çıkmış, tasavvufi yaşayışta bir mertebeye ve güzel davranış şeklinde algılanarak kitleleri cezbetmiş, muhtelif adlarla İslam dünyasının hemen her yöresinde ve her asırda varlığını devam ettirmiştir. Fütüvvet kelimesi, ahlâkî ve insanî üstün meziyetlerden olan kahramanlık, hak ve hukuka riayet etmek, fazilet icaplarını yerine getirmek, güzel huylu ve feragat sahibi olmak, malıyla ve gücüyle başkalarına yardıma koşmak, bağışlayıcı olmak ve Allah yolunda nefsinin hakir tutulması gibi anlamlar taşır. Bu yüksek meziyetlere sahip olan “fetâ” ideal insan tipidir. Ahi kelimesi ise genel kabule göre “kardeşim” anlamındadır. Ancak Ahilik müessesesi tasavvufi anlamda cömertliğe, el açıklığına, mertliğe dayanan ve fertlerin birbirini kardeş görmelerinin ifadesidir. Fütüvvet anlayışı içinde bir sanat sahibi olanlara “ahi” denilmektedir. Dolayısıyla ahilik fütüvvetle bağlantılıdır (Dilik, 1988: 58; Karasoy, 2004: 2-18; Yazıcı, ? :67-71; Yazıcı, 1996:74-77).

Osmanlı Beyliği’nin kuruluşu sırasında fütuhata başarmak için askeri faaliyetler içinde yer alan, orduya yardım eden ve lojistik destek sağlayan Ahiler, halk arasında dini fikirlerin yayılmasında da önemli roller üstlenmişler. Âhi teşkilatı, Âhi tarikatına bağlıdır ve bu anlamda teşkilata dini bir disiplin, dini ve milli bir hiyerarşi hâkimdir. Bu yapı içinde ustaların, yanlarında çalışan yamak, çırak ve kalfaların her türlü sorunları ile meşgul olduğu, onların bir yandan iyi birer usta olmalarını sağlamaya çalışırken, diğer yandan tüm özel yaşantılarını tam bir kontrol altında bulundurduğu görülür (Sevinç, 1978:62).

Bir esnaf örgütü olarak bu yapının konumuz açısından en önemli fonksiyonu ise, ekonomik faaliyetlerin, mümkün olduğu kadar az ihtilaf oluşturacak şekilde, sosyal dayanışma ve ahenk içerisinde gerçekleşmesini sağlamaktır (İTO, 2006:87). Bu nedenle Âhiler, rekabete değil, işbirliği ve karşılıklı kontrol ilkelerine bağlı olarak çalışmışlar, başta mensupları olmak

üzere, insanlar arasında dayanışmayı ve yardımlaşmayı oluşturmayı amaçlamışlardır (İTO, 2006:53; Bedir vd., 2012a:45; Bedir vd.,2012b:63).

Ancak, Âhi teşkilatının esnaf ve sanatkârlar üzerindeki etkilerinin 15. Yüzyılın ortalarından sonra azaldığı belirtilmelidir. Esnaf, kendi sorunlarını serbestçe, katı kural ve koşullara bağlı olmaksızın görüşebilmek ve herkesin uyabileceği kararlar alabilmek için, önceleri toplandığı dergâh ve zaviyeleri yavaş yavaş terk etmiş, Müslüman ya da Müslüman olmayan ayrımı yapılmaksızın bir araya gelerek “lonca” adıyla örgütlenmeye başlamıştır (Karasoy, 2004:16). Bu anlamda loncaların farkı, âhilikteki gibi bir inanç etrafında bir araya gelmekten ziyade mensuplarının menfaatlerini korumak üzere oluşturulmuş müesseseler olmasıdır (Büyükboyacı, 1986:164).

Devletin uyguladığı merkeziyetçi politikaya ayak uydurabilen, devletin denetim ve gözetimine her an açık olan lonca teşkilatı, hızla güçlenerek esnaf ve sanatkârlara egemen olmuştur. Böylece, Batı ülkeleri ve Batı kültürü ile çoğalan ilişkilerin de etkisiyle, Avrupa’daki örneklerine benzeyen esnaf örgütlenmeleri Osmanlı İmparatorluğu’na da yerleşmiştir (Altan, 2008:66; Dilik, 1988:61).

Her loncanın bir teavün sandığı (orta sandığı) bulunmaktadır ve bazı loncaların sandıkları gerçek bir banka gibi zengindir (Büyükboyacı, 1986:168). Bu sandıktan yapılan harcamalar ise büyük bir çeşitlilik göstermektedir. Lonca üyelerinden herhangi birisinin, engellilik, yaşlılık, hastalık ve ölüm gibi sosyal riskler ile karşılaşması durumunda, gereksinim duyulursa bu sandıktan ödemedede bulunulmaktaydı (Makal, 1997:213-214; Makal, 2016:93). Bu anlamda loncaların bir sosyal güvenlik fonksiyonu üstlendiği hatta kalabalık aileler, sıkı akrabalık ve komşuluk ilişkileri ile biçimlenen geleneksel destekler yanı sıra dinsel yardımlara göre daha kurumsallaşmış bir nitelik taşıdığı söylenilebilir (Makal, 1997:214; Güvercin, 2004:91; Makal, 2016:93). Ayrıca sandıktan, ihtiyacı olan esnafa ve diğer esnaf sandıklarına borç verildiği, ustalık belgesi alan ve ilk defa işyeri açanlara sermaye sağlandığı da olurdu (Evren, 1999:12; Akça, 2004:216). Lonca üyesinin sandığı dışında bir yere borçlanması ise ayıp, hatta yasaktı (Büyükboyacı, 1986:168; Şenocak, 2009:423).

Ancak, Osmanlı İmparatorluğuna uzun yıllar hâkim olan bu yapı, sistemin temel kurumlarından biri olarak en gelişkin dönemini yaşadığı 18. Yüzyılın sonlarından itibaren çeşitli faktörlerin etkisiyle daralma ve çözülme süreci içine girmiştir. Ne var ki ilk dönem sanayileşmiş ülkelerde görülen; küçük sanatkârların fabrika üretimine, lonca düzeninin ise ilk olarak işçi hareketlerine daha sonra da meslek sendikacılığına evrilen gelişmesi, Osmanlı’da aynı yörüngelyi takip edemeyince, küçük sanatkârların ülkemizdeki işçi ve sendikacılık hareketindeki rolü sınırlı kalmıştır (Ekin, 1987:36).

2.2. Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi

Tanzimat’tan (1839) itibaren devlet, ekonomik ve siyasal tüm kurumlarında köklü değişimlere yönelmiştir. Birçok alanda gücünü kanıtlamış, ekonomik, sosyal ve siyasal atılımları başarmış olan Avrupa, bu dönemden itibaren Osmanlı yöneticilerinin dikkatini çekmiş ve devleti yönetenler bu döneme değin “etkin ve ileri” sayılan Osmanlı yapısını dönüştürerek yeni bir toplum oluşturma düşüncesi içine girmiştir (Talas, 1992:39; Kepenek, 2016:9). Her ne kadar bu süreçte modernleşmenin önüne açan temel aktör devlet olmuş ve bu anlamda gelişmeler “tepeden devrim” biçiminde nitelenmişse de modernleşmenin bu dönemle birlikte başladığını söylemek mümkündür (Özkazanç, 2014:71). Modernleşmenin beraberinde getirdiği ve Batılılaşma olarak adlandırılan tüm sosyo-kültürel değişimler gibi sosyal politika alanındaki değişimler de Tanzimat döneminden günümüze değin hemen her zaman Batı ülkelerinin deneyiminden farklı ve kendine özgü bir biçimde gerçekleşecek, hukuki durum çoğunlukla fiili durum öncesinde gerçekleşecektir.

Tanzimat ve Meşrutiyet döneminin bizim açımızdan en önemli özelliği ise, bu dönemde iş ilişkileri ve yaşamın örf ve adet hukuku (teamül hukuku) çerçevesinden uzaklaşarak, yazılı hukuk düzenine (pozitif hukuk) geçilmesidir (Uçkan, 1999:160). Ayrıca, “Fabrika-i Hümayunlar” olarak adlandırılan ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak yanı sıra devletin iktisadi yaşamdaki yerini sağlamlaştırma ve sanayileşmeyi gerçekleştirme amacı taşıyan çok sayıda devlet fabrikasının kurulması da bu döneme rastlar. Özellikle çeşitli dokuma, deri-kundura fabrikaları ile birlikte işçi sayısında görece biçimde artış olmuş (Makal, 2016:83) ve işçilerin çalışma yaşamı ve iş ilişkilerinde korunması ihtiyacı duyulmaya başlanmıştır. Böylece sanayileşen Avrupa ülkelerinde, sanayileşmenin ve kentleşmenin beraberinde getirdiği sefaletle karşı işçilerin durumunu iyileştirmek, işçilerle sermaye kesimi arasındaki çatışmaları ortadan kaldırmak, en azından azaltmak hedefiyle (Talas, 1992:13) ortaya çıkan modern anlamdaki sosyal politika uygulamalarının benzerleri de ilk olarak bu dönemde görülecektir. Ancak Osmanlı’nın kendine özgü yapısı nedeniyle sosyal politika uygulamalarının da Batı örneklerinden kısmen farklı geliştiği belirtilmelidir. Diğer yandan ekonomik gelişimi sağlama konusundaki tüm çabalara karşın (Kepenek, 2016:13) çeşitli nedenlerle sanayileşme yönünden bir dönüşüm sağlanamadığı (Kepenek,2016:9) hatta kurulu bulunan tezgâh ve atölye sanayinin de yine aynı nedenlerle büyük bir çöküntü geçirerek yıkıma uğradığı, dolayısıyla Batı’da sanayi nitelikli işgücünü oluşturan bu kesimin Osmanlı’da hızla yok olduğu görülür (Koray, 2008:165; Kepenek, 2016:17).

Sanayileşme çabalarının başarısız olmasının bir nedeni; değişik etnik gruplardan oluşan toplumsal yapının ekonomik işbölümüne dayanması ve dönüşümü sağlayacak yeni bir örgütlenme sürecinin ortaya çıkmamasıdır. Tarımsal artığın, süreklilik kazanan savaşların finansmanında kullanılması zarureti dolayısıyla üretime aktarılamaması da sanayileşme çabalarını olumsuz etkilemektedir. Diğer yandan Osmanlı Duyun-u Umumi yüzünden kamu maliyesini, Balta Limanı Anlaşması (1838) ve Kapitülasyonlar dolayısıyla dış ticaretini, Osmanlı Bankası’nın rolü neticesinde para sunumunu kontrol edememektedir. Azınlıklar ve yabancılara tanınan ayrıcalıklar dolayısıyla oluşan adaletsiz vergi düzeni ve sonuçta ekonomiyi tümüyle düzenleyecek maliye politikası araçlarının bulunmayışı da Osmanlı yöneticilerinin elini kolunu bağlamaktadır (Kepenek, 2016:9-11).

Yine de işçi olarak çalışanların sayılarında yaşanan görece artış neticesinde, bu işletmelerde çalışanlara yönelik ilk hukuk kuralları da ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunların ilki, dönemin koşulları açısından ileri bir sosyal politika düzenlemesi olarak kabul edilen 1865 tarihli Ereğli Kömür Maden-i Hümayun İdaresi Nizamnamesidir (Karakök, 2011:355; Bedir vd., 2012a:47; Bedir vd., 2012b:65).

Dilaver Paşa Nizamnamesi olarak bilinen bu Nizamname, asıl olarak bölgedeki kömür madenlerinde üretimin düzenli bir biçimde yürütmesini amaçlayan hükümler içermektedir. Bu doğrultuda doğal olarak madenlerdeki çalışanlarda kimi düzenlemelere konu olmuştur. Ancak, işçiler lehine kabul edilebilecek kimi düzenlemeler yapan bu Nizamname, Padişah tarafından onaylanmadığı için yürürlüğe girmemiş ve gerçek anlamda bir uygulanma şansı bulamamıştır. Ancak bölgedeki kömür madenlerinin yönetim sorumluluğunu da üstlenmiş olan dönemin Ereğli Sancağı Kaymakamı Dilaver Paşa tarafından hazırlanmış bir tasarı olarak, bölgede kısmen de olsa fiili uygulama olanağı bulduğu söylenebilir (Dilic, 1985:93).

İlk sosyal politika uygulamalarının Zonguldak ve Ereğli Kömür Havzası ile ilgili olması şüphesiz bir tesadüf değildir. Bu bölge işçilerin en yoğun olduğu bölgedir. Buna karşın Batı Avrupa ülkelerinin deneyimlerinden farklı bir biçimde, “sürekli” bir işçilik olgusundan söz edilemez. Üretim, genel olarak yıl boyunca köyleriyle madenler arasında gidip gelen işçiler ile sürdürülmeye çalışılmıştır. Niteliksiz, tarım ile ilişkileri devam eden, yıl içinde sadece belirli dönemlerde işçilik yapan, bu anlamda “işçi” den ziyade “köylü-işçi” olarak tanımlanabilecek

(Makal, 1999:41) işçilerden oluşan yapı içinde sürekli bir işçilik ortaya çıkamamış, işçi sınıfı bilinci ve mücadelesi de oluşmamıştır (Makal, 2006b:123).

Dilaver Paşa Nizamnamesi daha sonra çıkarılan Maadin Nizamnamesi (1869) ile büyük ölçüde geliştirilmiştir. Bu Nizamname ile zorunlu çalışma yasaklanmakta, iş kazalarına karşı önlemler alınması öngörülmekte, iş kazaları durumunda ise işverenin işçiye tazminat ödenmesine ilişkin hükümler bulunmaktaydı (Dilik, 1985:93; Topçuoğlu, 1956:292). Ayrıca Maadin Nizamnamesi Zonguldak ve Ereğli bölgesiyle sınırlı değildir ve İmparatorluğun değişik bölgelerindeki madenlerde uygulanmıştır (Makal, 1997:284; Makal, 2016:102).

Dezavantajlı kesimlere yönelik sosyal yardım amaçlı ilk gönüllü derneklerde, içerde ve dışarda son derece büyük çalkantıların yaşandığı bu dönemde kurulmuştur. Örneğin, 1868 yılında Osmanlı Mecruhunî Askeri Muavenet Cemiyeti adı ile Kızılay kurulmuş, özellikle savaş dönemlerinde gerek cephe gerekse de cephe gerisinde sağlık, tedavi ve yardım vb. hizmetleri vermeye başlamıştır (Altan, 2008:68). Yardım baloları, sergiler ve konferanslar düzenleyerek toplumsal dayanışma ve yardımlaşmada etkili olan dernek (Tepekaya ve Kaplan, 2003:148), yoksullara yönelik faaliyetler de gerçekleştirmiştir (Buğra, 2008:136).

Sokaklarda yaşayanlar için Darülaceze, şehit çocukları için darüleytamlar ve babası olmayan, maddi olanakları yetersiz çocukların eğitimi amacıyla çaba gösteren Darüşşafaka da bu dönemde önemli hizmetlerde bulunmuştur (Zengin vd. , 2012:136). Yine bu dönemde II. Abdülhamit tarafından ilk kez sağır, dilsiz ve kör çocuklar için okul kurulduğu (Demirci Akyol, 2014:39) ve engellilerin eğitiminin kamusal politikalara konu olduğu görülür. Ancak bu dönemin sosyal politika uygulamaları olarak sıralanan yukarıdaki örneklerin, “Avrupa’da görülen yararlı uygulamaları geleneksel yollarla ülkeye taşımak” gibi politik önceliklerle sıkı bir ilişki içinde olduğu (Demirci Akyol, 2014:36) gönüllülük ve hayırseverliğe yaslanan bir biçimde şekillendiği ifade edilmelidir. Kaynak kullanımında önceliğin hangi kıstaslara göre saptandığı ise belirsizdir. Bu kurumların tamamında elit bürokrasi söz sahibidir ve Kızılay, Darülaceze gibi örneklerden görülebileceği gibi kamu kaynakları ile bağışlar iç içe geçmiştir (Metin, 2011:186). Örneğin Darülaceze’nin kuruluşu için gereken 72.000 altın liranın karşılanması amacıyla II. Abdülhamid 7.000 altın lira değerindeki eşyasını hediye etmiş ayrıca kendi hazinesinden 10.000 altın lira vermiştir. Kalan miktar için ise piyango düzenlemiş ve bağışlarla birlikte 50.000 altın lira toplanmıştır (Demirci Akyol, 2014:40). Devlet kaynakları ile bireysel bağışlardan sağlanan kaynakların bu iç içe geçmişliği, sağlanan yardımların kapsamını, yeterliliğini ve ulaşılabilirliğini kısıtlar. Devamlılık açısından riskli, ulaşılabilirliği açısından yetersizdir. Elbette bu kurumların gönüllülük esasına dayanması toplumsal hayattaki rollerini azaltmaz ve bu rollerin küçümsendiği anlamına da gelmez (Metin, 2011:186).

Hızlanan yasalasma gayretlerinin en dikkate değer sonuçlarından bir tanesi durumundaki Mecelle de bu dönemde hazırlanmış ve 1926 yılına kadar, Osmanlı İmparatorluğu’nda bireysel iş ilişkilerinin hukuksal çerçevesini belirlemiştir. Mecelle Avrupa’da olduğu gibi işçi-işveren ilişkilerini her türlü müdahaleden uzak, bireysel sözleşme serbestisi sistemi içinde düzenlemiş ve bu anlamda ferdiyetçi, liberal bir yasal düzenleme olarak nitelenmiştir (Uçkan, 1999:163; Dilik, 1985:93).

Osmanlının son döneminde sivil memur ve askeri personelin dul ve yetimlerini de kapsayacak bir biçimde yaşlılık, malullük ve ölüm sigortaları gibi sosyal güvenlik uygulamaları da başlatılmıştır (Talas, 1992:40-41). Bu amaçla 1866’da kurulan Askeri Tekaüt Sandığı, 1881’de askerler dışındaki devlet memurları için kurulan tekaüt sandığı ve 1890’da kurulan Seyri Sefain Tekaüt Sandığı bunların ilk örnekleridir (Makal, 1997:215; Makal, 2016:93). Ancak Batıdaki anlamda bir sanayileşme sürecine girilmediği ve bu anlamda “sosyal koruma” talebini ortaya koyacak bilinçte bir işçi kitlesi oluşmadığı, aile yapısı da sosyal koruma birimi olarak fonksiyonunu sürdürdüğü için yukarıda sıralanan sınırlı ve dağınık uygulamalar 1940’lı yılların ortalarına kadar gerçek bir sosyal güvenlik sistemine dönüşmemiştir (Güvercin, 2004:91).

II. Meşrutiyet sonrası oluşan ve görece daha özgür koşullarda ise sayılarının yüz bini bulduğu tahmin edilen ancak oldukça olumsuz çalışma ve yaşam koşulları içinde bulunan işçilerin grevlerinde bir patlama görülür. Bu grevler formel sendikal örgüt yapısı dışında ve büyük ölçüde ekonomik nitelikli işçi hareketleri biçiminde ortaya çıkmıştır (Makal, 1997:260-262; Makal, 2016:97). İşçiler anayasa artık yürürlükte olduğu için greve gitmiştir ve anayasanın kendi durumlarını düzeltme olanağı sağlayacağına inanmaktadır (Dumont ve Georgeon, 1997:24). Farklı sektörlerde ama özellikle demiryolu alanında baş gösteren bu grevler sonrasında ise (Ökçün, 1996:xi) Hükümet 1909 yılında çıkartılan Tatil-i Eşgal Kanunu ile çalışma yaşamına yönelik doğrudan ilk düzenlemesini gerçekleştirmiştir. Ancak, doğrudan olması dolayısıyla konumuz açısından önemli bu ilk yasal düzenleme ile yasaklamadan yana tavır alınmış, kamuya yönelik hizmet veren kuruluşlarda örgütlenme yanı sıra uygulama alanını ciddi bir biçimde sınırlanarak grevler fiilen yasaklamıştır (Dumont ve Georgeon, 1997:26; Makal, 1997:274; Makal, 2016:99). Böylece devlet, o zamana kadar karışmadığı sendikal gelişmeyi bir anlamda baltalamıştır (Koray, 2000:100). Bu düzenleme ilk iş kanunumuz olan 1936 tarih ve 3008 sayılı İş Kanunu’na kadar, sendika yasağı açısından ise 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu’na kadar yürürlükte kalacaktır (Makal, 2016:100).

3. CUMHURİYET DÖNEMİ VE SOSYAL POLİTİKALAR

3.1. 1920-1935 Dönemi

Cumhuriyetin ilk yıllarında sanayileşme gayretleri farklı nedenlerle başarısızlığa uğramıştır. Türkiye’nin sanayileşme açısından zaruri olan sermaye ve vasıflı işgücünden yoksun olması, altyapının yetersizliği, 1925’te Aşar vergisinin kaldırılmasının bütçe üzerindeki olumsuz etkileri, yerli sanayiye koruyacak gümrük tedbirlerinin Lozan Antlaşması’nın dikte ettiği şartlar neticesinde alınmayışı bu nedenlerin başlıcalarıdır. Ancak var olan zorlukları yenmek ve ekonomik kalkınmayı sağlamak Cumhuriyetin en temel hedeflerinden birisi olmuştur. Cumhuriyet bile henüz ilan edilmemişken, İzmir’de İktisat Kongresi’nin toplanması (17 Şubat-4 Mart 1923) bu düşüncüyü doğrular. Ülkenin sanayileşmesi konusunda izlenecek politikaların belirlenmesi amacıyla düzenlenen ve ilk “sosyal diyalog”, uzlaşma arayışı olarak nitelenebilecek Kongre’ye her ilçeden bir tüccar, bir sanatkâr, bir işçi, bir şirket, bir banka, üç çiftçi temsilcisi olmak üzere sekiz kişi katılmıştır. Toplam 1135 delegenin katıldığı Kongre’de delegelerin yaklaşık onda birini işçi temsilcileri oluşturmuştur (Tokol, 2005:22; Görmüş, 2007:120; Bahçe ve Eres, 2014:17; Makal, 2016:115). Her ne kadar delegelerin seçiminde belirli bir ölçüt ya da kural gözetilmemiş ve özellikle işçi grubunu oluşturan temsilcilerin işçilikle ilgili olmadıkları saptaması yapılmış olsa da kongrede işçiler taleplerini dile getirebilmiştir (Kepenek,2012:32-33). İşçi grubunun Kongrede ortaya koyduğu talepler şöyledir: Amele olarak anılan emek erbabına bundan böyle işçi denilmesi; olumsuz çalışma koşullarının düzeltilmesi; örgütlenme hakkının tanınması; günlük çalışma süresinin 8 saatle sınırlandırılması; ücretlerin en alt düzeyinin ülkenin geçim durumuyla orantılı olarak her 3 ayda bir belediye meclislerince saptanması ve benzeri. Ayrıca minimum çalışma yaşı olarak sanayi kesimi için 12, madencilik kesimi için 18 yaş önerisi; ara dinlenmelerine, izin günlerine ve sosyal güvenliğe ilişkin başkaca işçi talepleri de Kongrede dile getirilmiştir (Ekin, 1987: 40; Atılğan, 2012:330). Fakat diğer gruplar kendilerine maddi bir yük getirmeyen işçi taleplerinin kabulü, diğer taleplerinin ise reddi doğrultusunda oy kullanmışlardır. Dolayısıyla kendi dönemine göre oldukça ileri kabul edilebilecek işçi taleplerinin bu Kongrede pek dikkate alınmadığı söylenilebilir.

Kongrede temel olarak, ülkenin geneline yayılmış durumdaki yabancı sermaye yerine ulusal sanayinin kurulması ve gelişmesi üzerinde durulmuş ve sonrasında bu amaçla Teşvik-i Sanayi Kanunu (1927) ile Gümrük Tarife Kanunu (1929) çıkarılmıştır. Ne var ki, ne sözü edilen yasal düzenlemeler ne de diğer kredi ve finansman önlemleri, özel sermayeyi harekete

geçirmeye yetmemiştir. Özel girişime dayalı sanayileşme, 1930’lu yıllara gelindiğinde yerini devletçiliğe dayalı karma ekonomik modele bırakmak durumunda kalmıştır (Koray, 2008:167).

Cumhuriyetin ilk yılları çalışma yaşamı bakımından değerlendirildiğinde ise, tarımda küçük arazi sahipliğinin, sanayide el sanatları ile küçük imalathanelerin hâkim olduğu bir yapının doğal sonucu olarak işgücü içerisinde bağımsız çalışanlar ile ücretsiz aile işçilerinin ağırlıkta olduğu, ücretlilerin ise azınlıkta kaldığı görülür (Makal, 2006a:379).

Türkiye’de çalışanlarla ilgili koruyucu mevzuatın gelişmesi de sosyal, insancıl ve ekonomik düşüncelerle bu dönem ile birlikte başlar. Devlet, ülke ve toplum çıkarları açısından gerekli ve yararlı olduğu inancı ile ekonomik yönden güçsüz ve bağımlı kesimlerin istismarını önlemek amacıyla çalışma yaşamına müdahale etmeye başlamıştır. Cumhuriyet Dönemi’nde devletin çalışma yaşamına ilk müdahaleleri, özetlenen şartlar altında ilk olarak 1921 yılında kabul edilen Zonguldak ve Ereğli Havzai Fahmiyesinde Mevcut Kömür Tozlarının Amale Umumiyesine Olarak Furuhtuna Dair Kanun ile olmuştur (Altan, 2008:70). Bu Kanunla kömür üretiminden arta kalan kömür tozlarının işçilerin genel yararına ayrılması ve açık arttırma ile satılarak parasının Ziraat Bankasına yatırılması öngörülmüştür (Gülmez, 1983:546-547; Tokol, 2005:19). Aynı yıl yürürlüğe konulan Ereğli Havza-i Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Muteallik Kanunla ise, kömür madenlerinde yeraltı işlerinde 18 yaşından küçük çocukların çalıştırılmayacağı kabul edilmiştir. Ayrıca, maden işçilerinin zorla çalıştırılması ve angarya suretiyle bir işe yollanması yasaklanmıştır. Kanun ile işverenlerin iş kazalarına karşı gerekli önlemleri alması zorunlu tutulmuş, çalışma süreleri 8 saate indirilmiş, işveren, devlet ve amele birliği tarafından bir asgari ücret belirlenmesi ve kaza geçiren işçilere parasal yardım yapılması öngörülmüştür (Topçuoğlu, 1956:294; Talas, 1992:84-85;).

Zonguldak ve Ereğli bölgesindeki kömür madenlerinde çalışan işçilerin hak ve çıkarlarının korunmasına ilişkin 1921 yasasının bir bölümü ise yardımlaşma ve sağlık konularıyla ilgilidir. İşverenler, kurulacak ihtiyat ve yardımlaşma sandıklarına her ay için çalıştırdıkları işçilerin ücretlerinin yüzde birinden az olmamak üzere parasal yardımda bulunmak zorundadır. Böylece, bu sandıklar kendi mensuplarına yaşlılık, hastalık, iş görmezlik durumlarında yardımda bulunabilmişlerdir. Kömür madenlerinde çalışan işçiler açısından bu düzenlemeler, sosyal sigortaların ortaya çıkması doğrultusundaki ilk adımlar olması nedeniyle önemlidir (Talas, 1992:85).

Devletin, Cumhuriyetin ilanından hemen sonra, kömür madenlerindeki çalışma koşulları üzerine eğilmesi ve işgücünü koruyucu önlemler almaya bu kesimden başlamış olması, kuşkusuz bir rastlantı değildir. Gerçekten Türkiye’deki işçilerin en yoğun olduğu yer bu dönemde Zonguldak ve Ereğli kömür havzasıydı. Çalışma koşulları tümü ile geri ve Osmanlı İmparatorluğu’ndan kalma bir iki nizamname ile belirlenmiş yetersiz bir koruma rejimi altındaydı. Ayrıca, başka enerji kaynaklarına sahip bulunmayan ülkemizde kömür üretiminin çoğaltılması sanayi gelişmesi ve askeri açılardan ayrı bir önem taşıyordu (Altan, 2008:70-71). Diğer yandan devletin tıpkı Avrupa’da olduğu gibi modern anlamda sosyal politika uygulamalarında işçileri odak noktasına alması ve buradan işe başlaması olağan karşılanmalıdır.

1924 Anayasası ile ise bireysel özgürlükler ile doğal hukuk anlayışı çerçevesinde önemli adımlar atıldığı görülür. Ancak liberal devlet modelinin tipik bir örneği olarak kabul edilen 1924 Anayasası sosyal devlet ilkelerinin uzağında kalmış, sosyal sorunlar bireylere daha çok hak ve özgürlük verilerek çözülmeye çalışılmıştır. 1926 Borçlar Kanunu’nda da, 1924 Anayasası ile benimsenen bu liberal anlayışı görmek mümkündür (Bedir vd., 2012a:49; Bedir vd., 2012b:67).

1925 yılında ise Şeyh Sait İsyanını bastırmak amacıyla hükümete olağanüstü yetkiler veren Takriri Sükûn Kanunu çıkarılmış, ancak yasadan kaynaklanan uygulamalar siyasi yaşamdan, düşünce yaşamına kadar birçok alanı etkilemiştir. Muhafif gazetelerin, siyasi partilerin kapatıldığı bu süreçte İstiklal Mahkemeleri kurulmuş (Makal, 1999:168), sendika ve

dernek kurabilmek neredeyse olanaksız hale getirilmişti. 1933 yılında yapılan bir yasal düzenlemeyle de grev ve lokavt yasakları cezai hükümlerle kuvvetlendiriliyordu (Gülmez, 1983:553; Ekin, 1987:41).

1930’lu yıllara gelindiğinde, ABD’de başlayan ve bütün dünyayı etkisi altına alan 1929 Ekonomik Bunalımı ve bunun ülkemize etkileri, devletin ekonomik hayata daha etkin müdahalesini gerekli kılmıştır (Koray, 2000:102). Bu değişimde şüphesiz 1929 Ekonomik Bunalımı sonrası değişen ve sosyal devlete doğru evrilen devlet düşüncesinin de payı bulunmaktadır. Bu dönemde devlet, işveren olarak doküma, çimento, kâğıt, cam, maden, şeker gibi sanayi alanlarında fabrikalar kurarak devletçi bir ekonomi politikası izlemeye başlamış, Sümerbank ve Etibank gibi önemli kurumlar sayesinde kamu kesiminde işçi olarak çalışanlar hızla çoğalmıştır. Diğer yandan bu dönemde sanayi kuruluşlarının ihtiyaç duyduğu nitelikli ve sürekli işgücü temininde yaşanan sıkıntıların, sanayileşme çabaları önünde bir engel oluşturduğu düşünüülerek, İktisadi Devlet Teşekküllerinde işçiler ve diğer çalışanlar için görece yüksek ücretler ile beslenme, barınma gibi imkânlar sağlandığını görüyoruz (Makal, 2006a:380). Özellikle kadın ve çocukların çalışma şartlarına ilişkin düzenlemeleri ile geniş kapsamlı sosyal politika tedbirlerini içeren Umumi Hıfzıssıhha Kanunu da bu koşullar içinde hazırlanarak 1930 yılında yürürlüğe girmiştir (Bedir vd, 2012a:49; Bedir vd., 2012b:67).

Bu dönemi genel olarak değerlendirirsek, çalışma yaşamına ilişkin mevzuatın büyük bölümünün dolaylı bir nitelik taşıdığını, bu düzenlemelerin hiç birinin iş ilişkilerini bütünsel olarak ele alma amacını taşımadığını, sadece belirli konulara ilişkin sınırlı bir içerikte olduğunu söyleyebiliriz. Türkiye’deki çalışma yaşamını genel çizgileriyle düzenleyecek bir yasa çıkarılması düşüncesi ise kademeli bir biçimde oluşmuştur (Makal, 1999:353). Nitekim bu amaçlarla, iki kez (1927 ve 1932 yıllarında) iş kanunu tasarısı hazırlanmış ve Meclis gündemine getirilmiştir (Gülmez, 1983: 313 ve 343; Talas, 1992:96-101). Ancak, bu tasarılar, Cumhuriyetin kötü bir ekonomik miras devraldığı, ekonomik anlamda güçlenmek için ulusal sanayisini oluşturmak ve geliştirmek zorunda bulunduğu, bu nedenlerle işçilerin de fedakarlıkta bulunmasının gerektiği, ayrıca yalnız işçinin değil, “ürkmemesi” için işverenin de korunmasının uygun olacağı düşünceleri ile kanunlaştırılmamış (Altan, 2008:72) nihayet işyerlerinde artan işçi sayısı nedeniyle daha fazla gecikmenin imkansızlığı göz önünde tutularak 1936 yılında ilk iş kanunumuz yürürlüğe girebilmiştir (Güven, 1975:31).

3.2. 1936-1945 Dönemi

Cumhuriyetten hemen sonra başlayan sanayileşme çabaları ve bu doğrultudaki teşvikler emek talebini büyütürken, devletçi politikaların izlendiği 1930 sonrası dönemde, sanayideki gelişmeye koşut biçimde nitelikli işgücüne olan talebin hızla arttığı gözlenmiştir. Bu çerçevede işgücünün eğitilmesi yanı sıra nitelikli emek arzının kalıcılığı ve sürekliliğinin sağlanması açısından işgücünün belirli ölçülerde korunması ve geliştirilmesi zorunlu hale gelmişti. Ayrıca Türkiye’nin 1932 yılında Uluslararası Çalışma Örgütü’ne (ILO) üye olması ve iş ilişkilerinin uluslararası standartlara yaklaştırılması gerekliliği de, çalışma yaşamının bireysel ve toplu boyutlarıyla bütüncül bir biçimde düzenlemesi ihtiyacını arttırmıştı (Makal, 2006a:380). Tüm bu ihtiyaçların bir neticesi olarak, ülkemizdeki ilk iş kanunu, Haziran 1936’da kabul edilmiş ve 1 yıl sonra, yürürlüğe girmiştir. Bu düzenleme Türkiye’nin endüstri ilişkileri sistemi ve çalışma yaşamı açısından Osmanlı İmparatorluğu da dâhil olmak üzere en keskin aşama olarak değerlendirilebilir (Ekin, 1987:33).

Ancak, 3008 sayılı İş Kanunu’nun, uygulama alanının oldukça dar tutularak öneminin büyük ölçüde kaybolduğu da belirtilmelidir. Ayrıca, 3008 sayılı İş Kanunu’nun o yılların planlı ve devletçi ekonomi politikası ile tek partili politik sistemin izlerini taşıdığı söylenebilir. Kanun, sendikal hak ve özgürlükler konusunda sessiz kalırken, grevi ise açık bir biçimde yasaklamakta

ve zorunlu hakem uygulamasını getirerek dönemin özelliklerine uygun otoriter bir çalışma ilişkileri sistemini benimsemektedir. Birçok yazar 1936 tarihli bu Kanun'u devlet paternalizminin önemli bir belirtisi olarak yorumlamaktadır (Koray, 2000:103; Koray, 2008:170; Ekin, 1987:42-43; Talas, 1992:101 vd.). Zira bu dönemdeki hâkim görüşe göre, "çalışma şartları her şeyden evvel toplum yararına uygun olarak düzenlenmelidir". Bu anlamda devlet, artan işçi sayısını göz önüne alarak hem işçi-işveren ilişkilerinin uyumlu bir yapıda düzenlenmesini sağlamalı hem de kalkınmayı olumsuz etkileyebilecek bir sınıfsal çatışmanın oluşumunu engellemek üzere uyuşmazlıkları çözmeye müdahil olmalıdır. Ulusal çıkarlar açısından uygun olan budur (Ekin, 1987:42).

Söz konusu döneme siyasi açıdan damgasını vuran ise tek parti yönetimi ve halkçılık ideolojisidir. Toplumsal sınıfların varlığı, sınıflar arasındaki çıkar farkları ve mücadeleyi reddeden halkçılık ideolojisi, toplumun farklı meslek erbaplarının oluşturduğu organik bir bütün olduğunu savunuyordu. Bu çerçevede, Batıda olduğu gibi farklı sınıfların çıkarlarını temsil edecek farklı partilere de gerek yoktu ve Cumhuriyet Halk Partisi bütün toplumu temsil edebilirdi (Makal, 2006a:380).

İkinci Dünya Savaşı yılları ise, Türkiye savaşa girmemiş olmasına rağmen etkilerini ekonominin ve sosyal hayatın her alanında hissettirecektir. Bu dönemde reel ücretler savaş öncesinin %54'ü düzeyine gerilemiş, gelir dağılımı ciddi ölçüde bozulmuştur (Makal, 2004:3; Makal, 2006b:123; Atılgan, 2012:335). Diğer yandan, 1940 yılında kabul edilen ve 1960 yılına kadar yürürlükte kalacak olan Milli Korunma Kanunu ile İş Kanunu'nun birçok düzenlemesi uygulamadan kaldırılacak ve hükümete çalışma koşullarını düzenleme konusunda olağanüstü yetkiler tanınacaktır.

Milli Korunma Kanunu'na göre çıkarılan kararnamelerle çalışma yaşamında başlıca şu sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir. Özellikle Zonguldak Maden Kömürü Havzasıyla, Batı Anadolu Linyit Havzasında ve yine tarımda çalıştırılabilir her vatandaşa uygun bir ücret karşılığında çalışma zorunluluğu konulmuştur. Bütün sanayi işyerleri Hafta Tatili Kanununun uygulama alanı dışına çıkarılmıştır. 16 yaşından büyük erkek çocukların maden işlerinde çalışmasına müsaade edilmiştir. Kadınlarla 12 yaşından büyük kız ve erkek çocukların dokuma sanayinin gece ve gündüz vardiyalarında çalıştırılmalarına izin verilmiştir. Sonuç olarak, Milli Korunma Kanunu'nun çalışma ilişkileri alanına yönelik düzenlemelerinin işgücü açığını gidermeye ve üretimi arttırmaya yönelik olduğu söylenilebilir (Makal, 1999:418; Makal, 2006b:123). Diğer yanı sıra Millî Korunma Kanunu ile Bakanlar Kurulu'na ekonominin bütününe düzenleme imkânı tanıyan oldukça geniş yetki ve görevler verilmiş, bu yetkilerin kararnameler ile yaşama geçirilmesi olanağı tanınarak, ekonomik sistemden sosyal yaşama, siyasal kararlardan idari uygulamalara kadar birçok alanı etkileyen uygulamalara izin verilmiştir (Akman ve Solak Akman, 2011:75-76). Bu kanuna dayanılarak azalan kamu gelirleri ve artan askeri harcamaları karşılamak için Toprak Mahsulleri Vergisi ile Varlık Vergisi getirilmiştir (Bahçe ve Eres, 2014:30). Tarım ürünlerine ve çiftçinin elindeki hayvanlara düşük bedeller karşılığında devletçe el konulmuş, tarımsal ürünlerin azami satış fiyatları belirlenmiş, tarımsal ürünlere aşar vergisine benzer nitelikte aynı vergiler getirilmiş, Varlık Vergisi etnik bir temelde uygulanmış ve sonuç olarak savaşın faturası halka ödetilmiştir (Akman ve Solak Akman, 2011:76-77; Bakan ve Özdemir, 2012:26; Atılgan, 201:335).

Bu yılların belki de en önemli projesi, daha sonraki yıllarda ideolojik ve siyasi boyutlarıyla çokça tartışılacak olan Köy Enstitüleridir. Esas itibarıyla, köy okulları için öğretmen yetiştirmek amacıyla açılan bu okullar (Babahan, 2009:210) dönemin kırsal Türkiye'deki sosyal sorun ve ihtiyaçların karşılanabilmesine ilişkin görüş ve hedefleri içeriğinde barındırmış, kalkınmayı gerçekleştirebilecek önemli bir araç olarak görülmüştür. Kır/kent arasındaki sosyo-ekonomik eşitsizlikleri gidermek, eğitimi farklı nüfus kesimlerine eşit biçimde ulaştırılmak gibi

işlevlerde yüklenmesi nedeniyle Köy Enstitüleri, önemli bir sosyal politika uygulaması olarak nitelendirilebilir (Babahan, 2009:194-196-209).

3.3. 1946-1959 Dönemi

2. Dünya Savaşı sonrasında devletçi sanayileşmeden liberal politikalara doğru bir geçiş süreci yaşanmış ve kamunun yanında özel sektörün de hızla geliştiği, bu anlamda “karma ekonomi” olarak adlandırılabilir bir yapı oluşmuştur (Koray, 2008:143). İzlenen sosyal politikalarda da bir hareketlilik ve canlanma olmuş, bu alanda önemli sayılabilecek adımlar atılmıştır. Devletin rolünün giderek arttığı bu dönemde eğitim, sağlık ve çalışma yaşamına ilişkin önemli ilerlemelerin sağlandığı görülür.

Bu gelişmelerin temelinde kuşkusuz Türk siyasi rejiminin 1946 yılında tek parti sisteminden ayrılarak, çok partili demokratik sisteme geçmesi ve işçi sınıfının oy gücü ile siyasi yaşamda bir ağırlık kazanmasının etkileri bulunur (Talas, 1992:125). Ayrıca bu dönem Türkiye ekonomisi ve çalışma yaşamı üzerindeki uluslararası etkilerin arttığı bir dönem olarak değerlendirilebilir. Örneğin 1942 yılında refah devleti uygulamalarının temelini oluşturan önemli belgelerden birisi kabul edilen Beveridge Raporu’nun İngiltere’de yayınlanması sonrasında konunun Türkiye’deki gazetelerde de tartışıldığı ve sosyal güvenlik konusunun sıklıkla ele alındığı görülür (Buğra, 2008:160; Bedir vd., 2012b:68). Bu makalelerde, kapitalist ülkelerde alınan sosyal güvenlik önlemleri yoluyla kapitalist ve komünist rejimler arasındaki farkların törpüleneceği görüşü dile getirilmiş (Buğra, 2008:160), Batı ülkelerinde yaygınlaşan sosyal güvenlik akımının da etkisiyle ardı ardına yeni sigorta kolları kurularak sosyal güvenlik sistemi geliştirilmiştir (Makal, 2006a:383-384).

1945 yılında Milli Kalkınma Partisi’nin 1946 yılının hemen başında da Demokrat Parti’nin kuruluşları ile başlayan, aynı yıl seçimlerin yapılması ile sürdürülen, 1950 yılında ise seçimle iktidarın el değiştirmesine neden olan siyasi dönüşüm (Boratav, 2003:93) süreci sendikaların kurulup gelişebilecekleri hukuki bir ortamın oluşturulmasını da gerektirmiştir. 1946 yılında Cemiyetler Kanunu değiştirilerek sınıf esasına dayalı derneklerin kurulmasını yasaklayan hükümler yürürlükten kaldırılmış, böylece sendikalar ardı ardına kurularak hızla çoğalmaya başlamıştır. 1947 yılında ise 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında (ki) Kanun kabul edilerek yürürlüğe girmiş ve Türkiye’de sendika kurma hakkı ilk kez özel bir kanunla tanınmıştır. Ancak yasa, sendikalar üzerinde yargı denetimi yanı sıra yoğun idari denetime olanak sağlaması, katı bir siyaset yasağı getirmesi, uluslararası mesleki kuruluşlara üyeliği Bakanlar Kurulu’nun iznine bağlaması açısından eleştirilmiş, dönemin uluslararası normlarının gerisinde kalmıştır (Makal, 2006a:383). Ayrıca sendikaların toplu pazarlık hakları da grev hakkıyla tamamlanmamış, yani toplu pazarlık hakkı eksik kalmıştır. Otoriter devlet anlayışı yanı sıra yeterli bir sanayileşme düzeyine ulaşamayan bu dönemde, kapsamı ve etkileri sınırlı bir sendikacılık anlayışının benimsendiği görülür. Buna karşın, kurulan 73 sendikada 52 bin civarında işçi örgütlenebilmiştir (Atılgan, 2012:338).

Yine ABD tarafından 1947 yılında ilan edilen Truman Doktrini ve Marshall Planı’nın uygulamaya sokulması ile yaşanan sürecin, Türkiye’deki sosyal yaşama büyük etkileri olmuş, ekonomi belirli ölçülerde canlanırken, devlet müdahalesini sınırlayıcı bir düzen kurulmuştur (Ertem, 2009:393; Bedir vd., 2012b:69). Bu dönemde siyasi ve ekonomik yönden, sanayileşmiş Batılı ülkelere yönelen Türkiye, bu ülkelerle birlikte uluslararası kuruluşlarda yer alarak uluslararası bir konum ve saygınlık kazanmayı hedeflemiştir. Diğer yandan sendikaların kurulabilmesinin hukuken meşru hale gelmesiyle, ILO’nun temsil açısından aradığı, hükümetlerin yanı sıra, ancak işçi ve işveren kesimlerinin üst mesleki kuruluşları aracılığıyla temsil edilme koşulu da (üçlü temsil koşulu) yerine gelmiş oluyordu. Böylece Türkiye’nin 1936 yılında başlayan sembolik üyeliği, tam bir üyeliğe dönüşmüş, bu gelişmeler Örgüt ile ülkemiz

arasındaki ilişkilerde de bir yakınlaşmayı beraberinde getirmiş ve Örgüt'ün sözleşme ve tavsiye kararları, ülkemiz sosyal politikalarına yön vermeye başlamıştır (Altan vd., 2011:80-81).

1945 yılında kurulan İşçi Sigortaları Kurumu sonrasında, yukarıda da belirtildiği gibi ardı ardına kurulan sigorta kolları ile sosyal güvenlik alanında önemli gelişmeler sağlanmıştır. Ücretlilerin toplam işgücü içindeki payının arttığı, hızlı bir kentleşmenin başladığı bu yeni dönem insanların yaşamında köklü dönüşümlere neden olmuş, kentsel yoksulluk, olumsuz barınma ve sağlık koşulları gibi sorunlarla karşılaşmıştır. Aile yapısının da değişmesi neticesinde sosyal güvenliğe duyulan ihtiyacın şiddetlendiği bu dönemde sosyal güvenlik alanında gelişmelerin kaydedilmesi doğaldır. Ancak sosyal güvenlik alanındaki bu gelişmelerin önemli olmalarına rağmen birçok açıdan yetersiz oldukları da ifade edilmelidir (Buğra, 2008:161).

Ocak 1950 tarihinde yürürlüğe giren 5434 Sayılı yasa ile kurulan Emekli Sandığı ile sosyal sigortalar alanında önemli bir adım daha atılmıştır. Bu yasa ile daha önceki dönemlerde memurların sosyal güvenliklerini sağlamak üzere çıkarılmış olan yasalar ve bu yasalar uyarınca yapılan uygulamalar bir bütünlüğe kavuşturulmuştur (Makal, 1999:429). Aynı dönemde önce Basın İş Kanunu ardından ise Deniz İş Kanunu çıkarılarak geniş bir kesim daha koruyucu mevzuat kapsamına alınmıştır.

1950'li yıllarda hızlanan ve alanları genişleyen sanayileşme, yeni istihdam alanları oluşturmuştur. Sanayi kesiminde çalışan işçiler daha önceki dönemlere oranla önemli ölçüde çoğalmıştır. Hemen hemen aynı yıllarda, hızlı nüfus çoğalışına koşut kırsal alanda yeni iş olanaklarının yaratılmayışı, kamu hizmetlerindeki yetersizlikler ve toprak düzenine ilişkin sıkıntılar ve benzeri nedenlerle, kırsal kesimlerden büyük kentlere doğru kitlesel göç dönemi de başlar. Bu sosyal ve ekonomik gelişmeler, aileleri tüm üyeleri ile çalışmak zorunda bırakmış ve işçi statüsü altında çalışanların salt sayılarında değil, demografik niteliklerinde de önemli değişiklikler oluşturmuştur (Altan, 2008:74-75).

Bu dönemde sağlanan olumlu gelişmeler ise şüphesiz ekonomik, sosyal ve siyasal alandaki gelişmeler ile ilintilidir. Siyasi açıdan, çok partili demokrasinin kendine özgü dinamikleri, sağlanan haklar ve gelişmeler üzerinde pekiştirici bir etki yapmıştır. Ekonomik açıdan bakıldığında ise sağlanan ekonomik büyümenin, bireysel hakların daha geniş tutulabilmesine imkân verdiği söylenilebilir. Bu dönemde ulusal gelirden artışlar sağlanmış, ücretlilerin toplam istihdam içindeki payı yükselmiş, İş Kanunu kapsamına girenlerin sayısı artmıştır. Ücretli işgücünün niteliğinde de aşamalı bir dönüşüm yaşanmış, “köylü-işçi” tipi yerini sürekliliğe dayanan yeni ve modern bir işçi tipine bırakmıştır (Makal, 2006a:384-385).

3.4. 1960-1979 Dönemi

27 Mayıs 1960 ihtilalinden sonra bir yandan yeniden devletin önemli bir yatırımcı olduğu, özel sektörün ise çeşitli araçlarla teşvik edildiği ve desteklendiği planlı bir kalkınma dönemine girilmiştir (Koray, 2008:143). 1963 yılından itibaren yapılan beş yıllık kalkınma planları ile ekonomik ve sosyal kalkınma plana bağlanmış, “sosyal devletin” görev ve sorumlulukları daha şeffaf ve görülebilir hale getirilmiştir (Ekin, 1987:35). Diğer yandan bu dönemde “ithal ikameci” politikaların uygulanması sonucunda, özellikle tüketim mallarının üretimine yönelik bir sanayi ortaya çıkmıştır (Koray, 2008:144).

1960 ihtilalinin en önemli yasal düzenlemesi olarak kabul edilen 1961 Anayasası ise sosyal politika açısından bir dönüm noktası olmuş, o döneme kadar sosyal güvenlik, çalışma koşullarının iyileştirilmesi, parasız ilköğretim gibi konularla sınırlı kalan sosyal politika uygulamalarında önemli genişleme sağlanmıştır (Bedir vd., 2012a:51; Bedir vd., 2012b:70). 1961 Anayasası'nda Türkiye Cumhuriyeti'nin nitelikleri arasında “sosyal hukuk devleti”

ilkesine ilk kez yer verilmiş, “Sosyal ve İktisadi Haklar ve Ödevler” yine ilk kez Anayasa hükümleri ile düzenlenmişti. Sosyal devlet ve sosyal adalet düşüncelerin bir sonucu olarak ise endüstri ilişkileri sisteminin bütün eksiklik ve yetersizliklerine karşın çağdaş bir yapıya kavuşturulmasına böylece sendika-devlet ilişkilerinin dengeli bir temele oturtulmasına çalışılmıştır (Koray, 2008:173). Bu nedenle gerek 1961 Anayasası, gerekse bu Anayasa hükümleri çerçevesinde kurulmaya çalışılan sosyal ve hukuki düzenin yapılandırılmasında, ILO’nun ilke ve kararlarından geniş biçimde yararlanılmıştır (Altan vd., 2011:84).

Sendikal hakların fiilen temini doğrultusunda ise yeni yasal düzenlemelere gidilmiş, Bülent Ecevit’in Çalışma Bakanı olduğu 1963 yılında 274 sayılı Sendikalar Kanunu ile 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev Lokavt Kanunu kabul edilerek yürürlüğe konulmuştur. Bu düzenlemeler özellikle de grev hakkının nihayet kabul edilmesi nedeniyle işçi hareketinde önemli bir dönüm noktasını olarak kabul edilebilir (Yazıcı, ?:124; Yazıcı, 1996: 138).

1960’lı yıllar öncesinde toplu pazarlık ve toplu sözleşme uygulaması ülkemizde hemen hiçbir uygulama alanı bulamamıştır. Grev hakkının olmaması nedeniyle sendikaların yeterli pazarlık gücüne ulaşamamış olması kuşkusuz bu durumun başlıca nedenidir. 274 ve 275 sayılı kanunların kabulü bu anlamda toplu iş ilişkilerinde yeni ve hareketli bir dönemin başlamasına yol açmıştır. 1961 itibariyle 511 sendikada örgütlü 298 bin işçi varken 1966’ya gelindiğinde sendika sayısı 704’e üye işçilerin sayısı 374 bine ulaşmıştır (Taş, 2012:40-41). İşçilerin hızla örgütlenmeleri ve yeni yasal haklarından yararlanmak amacıyla yaptıkları etkinlikler, endüstri ilişkilerinin diğer tarafını oluşturan işverenleri de yeni sisteme uymaya zorlamış ve endüstri ilişkileri, bir ölçüde de olsa, işçi örgütleriyle işveren örgütleri arasındaki ilişkiler biçimine dönüşmeye başlamıştır. Böylece, 1961 Anayasa’sı sosyal politikada yeni bir dönemin olduğu kadar işçi ve işveren ilişkilerinin de yeni bir dinamizme kavuşmasının başlangıcı olmuştur (Koray, 2000:105).

Bir başka yönden bu dönemde 3008 sayılı İş Kanunu’nun toplumsal ve ekonomik yapıdaki gelişmeleri karşılayabilmede yetersiz kaldığı görülmeye başlanmıştır. Zaten daha önce de ifade ettiğimiz gibi kapsam sınırlılıkları nedeniyle ülke genelinde uygulanamıyordu. Ayrıca zaman içinde oluşan yeni gereksinimleri karşılamak ve değişen koşullara uyabilmek üzere çeşitli tarihlerde yapılan farklı düzenlemeler, birbiriyle çelişen uygulamalara ve mevzuatta dağınıklığa yol açıyordu. Dahası 1961 Anayasası ile olan uyumsuzlukları da yeni bir iş kanununun çıkarılmasını zorunlu hale getirmekteydi. Bu nedenlerle 1964 yılında yeni bir iş kanunu tasarısı hazırlanmış, bu tasarı 1967 yılında 931 sayılı ile kabul edilerek yürürlüğe girebilmiştir. 931 sayılı İş Kanunu ile engellilerin ve eski hükümlülerin istihdamı gibi birçok yeni düzenlemeye yer verilmiştir (Altan vd., 2011:84).

Ancak 931 sayılı İş Kanunu, yaklaşık 3 yıl uygulandıktan sonra, özellikle meclis komisyonlarının seçiminde Anayasaya aykırılık bulunduğu gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi tarafından şekil yönünden iptal edilmiştir. Bu nedenle 931 sayılı İş Kanunu’nun neredeyse aynısı olan bir yasal düzenleme hatta birkaç nokta dışında madde sayıları dahi değiştirilmeden 1971 yılında kabul edilmiş ve 1475 sayılı İş Kanunu olarak yürürlüğe girmiştir (Tunçomağ, 1971:37). 1475 sayılı İş Kanunu o tarihten 2003 yılında 4857 sayılı İş Kanunu’nu kabul edilene dek, üzerinde çeşitli zamanlarda, çeşitli kanunlarla değişiklik yapılmasına karşın bireysel iş ilişkilerini düzenleyen temel metin olma niteliğini korumuştur.

1964 yılında ise 506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu kabul edilerek konuya ilişkin dağınık yasalar derlenmiş ve bir araya getirilmiştir. Uygulama alanı İş Kanunu’nun uygulama alanından farklı tanımlanmış, bu suretle dar bir kapsamdan uzaklaşmanın en önemli adımı atılmıştır. İşçi sigortaları yerine sosyal sigortalar anlayışına geçilmiş, sosyal güvenliğe yönelik bir düşünce genişliğine ulaşılmıştır. Sosyal sigortalardan yararlanmak için aranan koşullar ise hafifletilmiş ve sağlanan parasal ödemelerle sağlık yardımları genişletilmiştir. Böylece,

uluslararası ölçülere yaklaşılmış, hatta bazı alanlarda bu ölçülerin ilerisine geçilmiştir (Talas, 1992:195).

1971 yılında ise, 1497 sayılı Esnaf ve Sanatkârlar ve Diğer Bağımsız Çalışanlar Sosyal Sigorta Kurumu Kanunu ile bir başka kesimin Sosyal Sigortalar kapsamına katıldığı görülür. 70’li yılların sosyal politika tarihi açısından önemli bir diğer gelişmesi de sosyal diyaloga yönelik ilk gerçekçi adım olan “Toplumsal Anlaşma”nın imzalanmasıdır. 1978 yılında Türk-İş ile Ecevit Hükümeti arasında imzalanan bu Anlaşma demokrasi ve ekonomiyi güçlendirmek, kalkınmayı sağlıklı ve dengeli bir biçimde hızlandırmak, refahı toplumun tüm kesimlerine yaygınlaştırmak, kamuda çalışma barışını sağlamak gibi amaçlarla hazırlanmıştır (Görmüş, 2007:122).

Bu yıllarda sosyal politika açısından belki de en önemli düzenleme ise 1976 yılında yürürlüğe giren, 2022 sayılı “65 Yaşını Doldurmuş, Muhtaç, Güçsüz ve Kimsesiz Türk Vatandaşlarına Aylık Bağlanması Hakkında Kanun”dur. Zira bu düzenleme ülkemizde doğrudan kamu tarafından finanse edilen, kapsamı belirgin ve bu anlamda çağdaş nitelikli ilk sosyal yardım düzenlemesi olarak kabul edilebilir (Metin, 2011:186). 2005 yılında “engelli aylığı, bakıma muhtaç engelli aylığı ve engelli yakını aylığını” da kapsamına alan bu düzenleme, özellikle “kanunen bakmakla mükellef kimsesi bulunmayan” ifadesi nedeniyle eleştirilmiştir. Zira bu ifade nedeniyle bir kişiye aylık bağlanabilmesi için, eşinin, annesinin, babasının, kardeşlerinin ve çocuklarının bulunmaması diğer bir ifadeyle gerçek anlamda “kimsesiz” bulunması gerekmektedir. Ya da bakmakla mükellef olan bu kişilerin bireye bakamayacak derecede zorluk içinde buldukları mahkemece tespit edilmelidir. Tüm bu nedenlerle hak temelli bir düzenleme olmasına karşın sorumluluğu devletten önce aileye yüklemesi nedeniyle modern sosyal politika esasına tam oturmayan bir yapıda olduğu belirtilmelidir (Metin, 2011:187-188). 2013 yılında ise “kimsesiz olma” kriteri kalkmış ve gelire ilişkin objektif bir ölçüt belirlenmekle birlikte muhtaçlık durumuna karar verme yetkisi Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıflarına bırakılmıştır.

1970’li yıllarda bütün dünyayı etkileyen petrol krizi, ithal ikamesine dayanan mevcut sanayileşme politikasının kendi iç sorunlarıyla birleşmiş ve koalisyon hükümetleri önlem alamamada aciz kalmıştır. Cari işlemler dengesindeki açık, bütçe açıklarıyla birleşmiş, bir yandan dış borçlar artarken diğer yandan da enflasyon yükselmeye başlamıştır. Bu yıllarda ekonomik büyüme önce duraksamış ve ardından da gerilemiştir. Ekonomideki sorunun sosyal harcamalardan kaynaklandığı düşüncesi ise sosyal devleti erozyona uğratmıştır. Tasarruf zorunluluğu kamu kesiminde yatırımların durmasına yol açmış, özel sektör açısından belirsiz ekonomik durum ve faiz oranlarının yükselişi yeni istihdam alanlarının açılmasını engelleyerek, nüfus artış hızının da devamı neticesinde işsizlik oranlarında önemli yükselişlere neden olmuştur. 1970’lerin sonuna gelindiğinde ise Türkiye, hem ekonomik hem de siyasi süreçlerin bütününe neredeyse felç eden bir kriz ortamına girmiştir. Ülkemizde görülen bu kargaşa ve bunalım sendikaları da etkilemiştir. Sendikaların faaliyetleri bu dönemde tartışma konusu olmuş, sendikalar yaşanan sıkıntıların kaynaklarından biri olarak gösterilmiştir.

Sorunların çözümü için hazırlanan ve tipik bir IMF uyum programı olarak nitelenebilecek 24 Ocak Kararlarının uygulanması ise, mevcut siyasi ortam içinde pek mümkün görünmüyordu. Bu nedenle 12 Eylül 1980 askeri darbesinin en önemli taahhütlerinden birisi, bu programın uygulanması ve Türkiye’de dışa açık bir sanayileşme modelinin yürürlüğe girmesi olmuştur (Buğra, 2008:197).

3.5. 1980-2001 Dönemi

12 Eylül 1980’de Silahlı Kuvvetler devlet yönetime el koymuş, siyasi partilerle birlikte yaşanan sıkıntıların temel nedenlerinden biri olarak görülen sendikaların da faaliyetleri

durdurulmuş; Türk-İş DİSK, MİSK, Hak-İş gibi konfederasyonlar ve bunlara bağlı sendikalar kapatılmıştır. Yine yapılan bir yasal düzenleme ile serbest toplu pazarlık sürecinin yerini zorunlu hakem uygulaması almış ve süresi biten toplu sözleşmeleri yenileme görevi Yüksek Hakem Kurulu’na verilmiştir (Altan vd., 2005:48; Atılğan, 2012:353-354).

1982 Anayasası ile ise 1961 Anayasasına kıyasla daha kısıtlı bir anayasal çerçeve içinde de olsa demokrasiye dönülmüştür. Ancak askeri vesayetin fiilen devam ettiği bu yeni dönemde kamusal politikalar belirlenirken toplumun geniş kesimleri ile “sınırlı da olsa bir uzlaşım” arayışına gereksinim duyulmamıştır. 1983 yılında 2821 sayılı Sendikalar Kanunu, 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu, toplu iş ilişkileri ve yaşamına yeni bir biçim verme çabalarının ürünü olarak ortaya çıkmış, çalışanların mücadeleleri ekonomik alana hapsedilerek daraltılmıştır. Ayrıca sendika hakkı sınırlanmış, grev yasakları genişletilmiş, birçok durumda zorunlu hakem uygulaması öngörülerek serbest toplu pazarlık alanı daraltılmış ve sendikalar üzerinde ağır bir denetim sistemi oluşturulmuştur (Koray, 1994:198-199 dan aktaran Altan vd., 2005:48).

Uluslararası Çalışma Örgütü’nün daha önceki dönemlerde onaylanmış birçok Sözleşme ilke ve kuralından gerek yasal düzenlemelerle gerekse de fiili uygulamalarla uzaklaşan bu dönemde, Türkiye sürekli olarak ILO denetim organlarının gündemine gelmiş ve bu dönem Türkiye ile Örgüt arasındaki ilişkilerin giderek gerilediği bir dönem olmuştur (Altan vd., 2011:85).

24 Ocak Kararları ile uygulamaya başlanılan, 12 Eylül sonrasında da sürdürülen yapısal uyum ve istikrar tedbirleri, sosyal politika alanındaki dönüşüme dair net ifadeler içermese de ekonomi politikalarında temel bir paradigma değişikliğine işaret etmektedir (Durmaz, 2016:154; Özgüden, 2012:394) ve bu tedbirler ile birlikte serbest rekabete dayalı piyasa ekonomisi ilkeleri egemen olmuştur. İthalatta koruma oranları düşürülerek yerli üretim dış rekabete açılmış, yabancı sermayenin ülkeye girişi kolaylaştırılmış, kamu kesiminin ekonomideki yerinin küçültülmesi amaçlanmıştır. 1970’lerin ithal ikameci sanayileşme ve birikim modeli terk edilerek dışa açık büyüme ve neo-liberal uygulamaların işlerlik kazandığı bu yeni dönemin hâkim söylemine göre, maliyetlerinin özellikle de ücretlerin olabildiğince düşük tutulması gerekmektedir (Altan, 2008:77; Bedir vd., 2012a:52; Bedir vd., 2012b:71-72). Zira geçmiş dönemlerin görece dışa kapalı ekonomik sisteminde ücretler bir maliyet unsuru olmanın yanı sıra bir talep unsuru olarak da işlev görmüş ve yüksek ücretler dolayısıyla oluşan maliyetler ürün ve hizmetlerin satış fiyatlarına yansıtılabiliştir. Oysa dışa açık büyüme politikalarının izlendiği bu yeni dönemde uluslararası rekabet dolayısıyla maliyetlerin düşürülmesi gerekliliğine ilişkin söylem, ücretler üzerinde büyük bir baskı oluşturmuş, gelir dağılımı emek aleyhine bozulmuştur.

Enflasyon oranlarının oldukça yüksek seyrettiği bu dönemde, sosyal güvenlik fonları hızla erirken, toplu pazarlık sisteminin askıya alınmasının da etkisiyle reel ücretler önemli ölçüde azalmış, gelir dağılımındaki eşitsizlikler daha da büyümüştür. Diğer yanı sıra sanayi alanında kamu yatırımlarının azaldığı ve kamu kuruluşlarının özelleştirildiği bir döneme girilmiştir. Devletin yatırımcı olmaktan elini çektiği bu dönemin, devlet anlayışı ve yapılanması açısından da ciddi bir değişim anlamına geldiği açıktır. Daha açık bir ifadeyle, devlet “sosyal” olmaktan hızla uzaklaşmış, bütçe açıkları, borsa ve faizdeki iniş çıkışlar gibi küresel ekonominin ve neo-liberal politikaların dayattığı konular gündemi işgal etmiş, adalet, güvenlik ve dış politika konuları ile sınırlı bir devlet anlayışı gelişmiştir. Serbest piyasa ve rekabet gücü en gözde kavramlar haline gelirken, işsizlik, yoksulluk gibi konular ise sorunlar artmasına karşın toplum gündeminin kıyısında kalmaktan öteye gidememiş, bu sorunların çözümünde toplumun değil bireyin sorumlu olduğu anlayışı yaygınlaşarak, devletin sorumluluğunu sivil topluma terk etmesini gerekli gören neo-liberal ideoloji güçlenmiştir (Koray, 2008:145 ve 177).

Ancak kapitalizmin geliştiği bu ortamda aile ve akrabalık ilişkileri gibi geleneksel yapıların ihtiyaçları gidermede yetersiz kalması sonrasında artan sosyal huzursuzluklar, sosyal

politikaların üretilmesi ve uygulanmasını zorunlu kılmıştır. Bu düşüncelerle 1983 yılında Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu (SHÇEK) kurulmuş, dağınık biçimdeki kamu sosyal hizmet uygulamalarının tek çatı altında toplanmasına çalışılarak muhtaç çocuk, yaşlı ve engellilere yönelik hizmet verilmeye başlanmıştır.

1986 yılında ise yaygın ismiyle “Fak Fuk Fon” olarak bilinen Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu (SYDTF) kurulmuş, fonda toplanan paraların il ve ilçelerde yoksul ve ihtiyaç sahibi kişilere dağıtımını ise tüm il ve ilçelerde kurulacak olan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları (SYDV) üstlenmiştir. Geniş kapsamlı ilk sosyal yardım programı olan Fonun amacı kuruluş kanununda, fakru zaruret içinde ve muhtaç durumda bulunan kişilere yardım etmek, sosyal adaleti pekiştirici tedbirler olarak gelir dağılımını adil bir hale getirmek, sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı teşvik etmek şeklinde özetlenmiştir.

Uygulama, “sosyal devlet” anlayışı ile ve “hak temelli” bir yaklaşımı içermediği, eş deyişle hayırseverlik yaklaşımının bir uzantısı olduğu eleştirisiyle karşılaşırsa da (Buğra, 2008:199; Durmaz, 2016:162), yoksullukla mücadelede devletin doğrudan bir biçimde ve aktif şekilde rol almaya başlaması açısından önemlidir (Demirhan ve Kartal, 2014:261). Ancak bu yapının geçmişe kıyasla daha iyi bulunması “hayırseverliğin kurumsallaşması” olarak tanımlamasını da engellemez. Zira SYDV’nin mevcut işleyişi, geçmişteki vakıf anlayışından çok da farklı değildir. Belki de tek fark, geçmiş dönemlerde devlet, gönüllü kuruluşlara kaynak aktararak ve manevi desteğini hissettirerek sosyal yardım alanında faaliyet gösterirken SYDV ile bizzat kendisi vakıf kurmuş, gönüllü bağış bekler duruma gelmiştir (Metin, 2011:191).

Yeşil Kart uygulaması da artan sosyal huzursuzlukları bastırmak üzere 1992 yılında uygulamaya geçirilmiştir. Genel sağlık sigortasına geçişte bir ilk adım olarak görülen bu uygulama, yeterliliği ve yapısı tartışılabilir olsa da düşünce olarak hak temelli ve bu anlamda çağdaş olarak nitelendirilebilir. Yeşil Kart uygulamasından, hiçbir sosyal güvenlik kurumunun güvencesi altında olmayan yoksullar yararlanmış, tetkik ve ilaç giderleri ile ayakta veya yataklı tedavileri Sağlık Bakanlığı’na bağlı hastanelerde ve sevk edilmeleri durumunda üniversite hastanelerinde ücretsiz olarak yapılmıştır. Bu uygulama 2012 itibariyle yerini Genel Sağlık Sigortası’na bırakmıştır.

Genel bir değerlendirme yaparak, yaşlılara, yoksullara, engellilere, dul ve yetimlere yönelik hak temelli sosyal politika uygulamalarında bu dönemde bir gelişme görüldüğü söylenmelidir (Altan, 2008, 76-77). Elbette bu yıllarda yapılan ve yukarıda kısaca ele aldığımız söz konusu yasal düzenlemelerin yeterliliği ya da yetersizliği tartışılabilir ve elbette bu yasal düzenlemeler, hukuki bir zemin veya meşruiyet kurma açısından önemlidir. Ancak Türkiye için daha önemli olan, mevcut yasal düzenlemelerin (yoksulluğun ortadan kaldırılması, sosyal adaletin sağlanması, engellilerin toplumsal yaşama katılımının temini, çocukların korunması vb. konularda) ne ölçüde uygulamada var olabildiği/uygulanabildiği meselesidir (Koray, 2008:164). Diğer yandan bu düzenlemelerin temelinde “sosyal devlet” düşüncesinin var olduğunu söyleyebilmek güçtür. Zira önce bireyin ve akrabalık ilişkilerinin, sonrasında dini ve hayırsever düşüncelerle hareket eden gönüllü kuruluşlar gibi devlet dışı mekanizmaların birincil rol üstlendiği bu uygulamalar; genellikle düzensiz, kayıt dışı ve siyasal etkiye açık bulunmakta ve 19. Yüzyıla bir geri dönüş olarak değerlendirilmektedir (Dişbudak ve Bozkulak, 2010:105-106; Çelik, 2010:69). 1980’li yıllarda başlayan ve “muhafazakâr hayırseverlik” modeli olarak nitelenen bu sosyal politika anlayışı, Refah Partisi’nin 1994 yerel seçimlerinde elde ettiği başarı sonrasında yükselişe geçmiş ve 2000’li yıllarda merkezi hükümet politikası olarak yaygınlaşmıştır (Çelik, 2010:69).

Aynı dönemde sendikacılık hareketi üzerinde ise özellikle reel ücretlerdeki düşüşün etkilerinin hissedildiği görülür (Makal, 2006a:388). Bu süreçte işçiler meydanlara çıkmış, 1987 yılından itibaren başlayan grevlere 1989 yılında zirveye ulaşan grev-dışı eylemler eklenmiştir (Altan vd., 2005:49). Yoğun grev dalgası 1990’lı yılların başında da devam etmiş, 1989-1993

yılları arasında yapılan toplu pazarlıklarda işçiler sendikaları aracılığıyla önemli kazanımlar elde etmiştir. Ancak çalışma yaşamında gerilimlerin arttığı bu yıllarda, verimlilik artışının ücretlerin gerisinde kaldığını iddia eden işverenler, sendikalı işçileri işten çıkararak, kısmi zamanlı çalışmayı teşvik ederek, işin bir kısmını alt işverene yükleyerek sendikaların baskısından kurtulabilmenin çarelerini aramaya girişmiştir. Bu yıllar, işverenlerin Türkiye’deki iş mevzuatının çağın zorunlu kıldığı esnekliğe yeterince cevap veremediğini öne sürdüğü, yasal değişikliklerin yapılmasının gerekliliğini ifade etmeye başladığı yıllardır. İşverenlerin bu taleplerine 2003 yılında yürürlüğe giren 4857 sayılı İş Kanunu’nda cevap verilmiş, esnek çalışma biçimlerinden bazıları yasal olarak düzenlenmiştir (Altan vd., 2005:50).

Özellikle 1998 sonrası yaygınlaşan özelleştirmeler, işverenlerin kayıt dışı, taşeron işçi kullanımına yönelmeleri bir yanıyla işsizliği 2000-2002 yılları arasında neredeyse iki kat arttırırken (Altan vd., 2005:50) aynı süreçte sendikalaşma oranlarının önemli ölçülerde düşmesine yol açmıştır (Atılğan, 2012:359).

3.6. 2002 ve Sonrası Dönem

2001 ekonomik krizi, ekonomik ve sosyal alanda büyük sıkıntılar oluşturmuştu. Faizler aniden ve rekor düzeyde fırlamış, uzunca bir dönemdir izlenen sıkı para politikasından vazgeçilerek, “dalgalı kur” politikasına geçilmişti. Binlerce işyeri kapanmış, yüzbinlerce kişi işsiz kalmıştı. Krizden çıkış için başlatılan “güçlü ekonomiye geçiş programı” yoksulluğu daha da arttırmış ve derinleştirmişti. Tüm ülkede toplu eylemler gerçekleştirilirken, Türkiye’nin bir sosyal patlamanın eşiğinde olup olmadığı tartışılmaya başlanmıştı. İşte bu atmosferde krizin yoksul aileler üzerindeki ekonomik etkisini azaltmak ve yoksullukla mücadele eden kamu kurumların kurumsal kapasitelerini güçlendirmek üzere Dünya Bankası’ndan 500 milyon dolar tutarında kredi alınmış ve devletin de mali katkılarıyla 2002 yılında Sosyal Riski Azaltma Projesi (SRAP) başlatılmıştır (Zabcı, 2003:216; Bedir vd., 2012a:112). SYDTF’nin uygulamacı kuruluş olduğu proje, “Hızlı Yardım, Şartlı Nakit Transferi, Kurumsal Geliştirme ve Yerel Girişimler” olmak üzere, birbirini tamamlayan dört bileşenden oluşmaktadır. Hızlı Yardım bileşeni ile SYDV’nın yoksul ailelere yönelik yardım programlarını desteklemek amaçlanmış ve 100 milyon dolar ayrılmıştır. İkinci bileşen olan Şartlı Nakit Transferleri için ise 480 milyon dolar kaynak ayrılmıştır (Zabcı, 2003:233). Bu çerçevede çocuk ölümlerini ve hastalanma oranlarını azaltmak, temel sağlık ve beslenme hizmetlerinden yeterli düzeyde yararlanamayan 0-6 yaş grubunda yer alan çocukları güvence kapsamına almak amacıyla, sağlık muayenelerini yaptırılmaları şartıyla ailelere düzenli nakdi para transferi yapılmaktadır. Yine maddi olanaklarının yetersizliği yüzünden çocuklarını okula gönderemeyen ailelere, ilk ve ortaöğretime giden çocuklarını okula düzenli olarak devam ettirmeleri şartıyla her ay nakdi olarak yardım yapılmaktadır (Bakan ve Özdemir, 2012:35).

SRAP kuşkusuz bir sosyal yardım projesidir ve özellikle yukarıda ele alınan ilk iki aşaması yoksullukla doğrudan mücadele amaçlıdır (Zabcı, 2003:237). Ancak bu Proje bazı açılardan haklı bir biçimde eleştirilmiştir. İlk olarak projenin söylenmesi de asıl amacının sosyal patlamanın eşiğine gelmiş büyük halk kitlelerini teskin etmek ve uysallaştırmak olduğu, bu anlamda yoksulların durumunu iyileştirmekten çok, yoksulların “iyi durumda olanlar” için bir tehlike oluşturmasını engelleme amacıyla olduğu ifade edilmektedir. Zaten Projenin mimarı durumundaki Dünya Bankası’nın “yoksulluğu gidermek, ortadan kaldırmak” gibi bir hedefinin bulunması da beklenemez. Projenin içeriğinde yoksulluğu “azaltma” ya da “hafifletme” sözcüklerinin kullanılması da bu düşüncüyü doğrular (Zabcı, 2003:216). Ayrıca yoksullukla mücadele sosyal devletin bir görevi iken sorunun çözümünün bir projeye havale edilmesi tartışmalıdır.

SYDV uygulaması ise daha önceki dönemlerde kurulmuş olmasına karşın son dönemlerde önemli bir araç durumuna gelmiş, gerek yardımlardan yararlanan kişi sayısında gerekse de yapılan yardımların miktarında büyük bir artış gerçekleşmiştir. 2004 yılında Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü kurulmuş, 1986 yılından itibaren faaliyet gösteren ve yoksullukla mücadelenin başlıca aracı durumundaki SYDTF merkezi ve kurumsal bir yapıya kavuşturulmuştur. 2011 yılından itibaren ise yeni kurulan Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığına bağlı Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü olarak faaliyetlerini sürdüren Genel Müdürlük, eğitim için materyal yardımı, ücretsiz kitap yardımı, öğle yemeği yardımı, engelli öğrencilerin okullarına ücretsiz taşınması gibi faaliyetlerde bulunmaktadır (Bakan ve Özdemir, 2012:35-36).

Ancak uygulamanın, özellikle seçim dönemlerinde yapılan yardımların miktarında önemli düzeyde bir artış yaşanması ve yardımların seçimleri kazanmanın kritik olduğu yer ve bölgelerde yoğunlaşması nedeniyle artan bir biçimde eleştirildiği görülür. Diğer yandan kaynakların ülkenin gereksinimlerine aykırı, rasyonel olmayan bir biçimde kullanıldığı, “hak arama” yerine “itaat etme” kültürünün beslendiği de ifade edilmektedir (Demirhan ve Kartal, 2014:263; Çelik, 2010:65). Ayrıca SYDV uygulaması ile yoksulluğun giderilmesinden, ortadan kaldırılmasından ziyade yoksulluğun yönetilmesine çalışıldığı söylenilebilir. Yoksulluk belli bir düzeyde tutularak, söz konusu durum siyasi devamlılığın bir aracına dönüştürülmüştür. Yapılan yardımların yoksulluğu giderici etkisinin sınırlı olması hatta yok denecek kadar az olması bu düşüncüyü doğrular (Metin, 2010:198). Bütün bunlar nedeniyle de SYDV uygulamasının Klientalist ve Paternalist özellikler taşıdığı belirtilmektedir. Bu eleştirilere göre; Klientalisttir, çünkü sunulan hizmetler karşılığında siyasal bir destek talebinde bulunmaktadır. Paternalist özellikler taşımaktadır, çünkü kolektif hakları sınırlamakta, örgütlülüğü dizginlemekte ve itaati ön plana almaktadır (Çelik, 2010:69-70; Metin, 2011:182-183; Durmaz, 2016:160-163).

Diğer yandan bu dönemde sosyal politika açısından oldukça önemli gelişmelerde kaydedilmiştir. Öncelikle 2004 yılında Anayasada yapılan değişiklik ile yine bu dönemde onaylanan BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme gibi, “usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası andlaşmaların” kanun hükmünde olduğu ve bunlar hakkında Anayasaya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesine başvurulamayacağına düzenlenmiş olması sosyal politika açısından önemlidir. Böylece temel insan hakları belgelerinin aynen ulusal yasal düzenlemeler gibi işlem görmesi sağlanmıştır.

Yine bu dönemde sosyal politika açısından bir gelişme de engelliler alanında görülür. 2005 yılında engellilerin toplumsal yaşama tam ve etkin katılımının sağlanması amacıyla kısaca “Engelliler Kanunu” olarak bilinen yasal düzenleme yapılmıştır. Esasen 1990’lı yılların ikinci yarısından itibaren engellilere yönelik uygulamalar için politika belirleme ve kurumsal yapı oluşturma faaliyetleri yoğunlaşmıştı. Bu çerçevede 1997 yılında Özürlüler İdaresi Başkanlığı kurulmuş, 1999 yılında ilk Özürlüler Şûrası toplanmıştı. Ancak bir yandan yeni düzenlemeler yapan, diğer yandan engellileri ilgilendiren bazı yasal düzenlemelerde değişiklikler getiren Engelliler Kanunu, engelli bireylerin haklarını koruma altına alan özel bir yasal düzenleme olarak büyük bir önem taşımaktadır. İnsan haklarına dayalı ve ayrımcılıkla mücadele eksenli bir sosyal politikanın çerçevesini belirleyen düzenlemenin ruhunu, engellilik alanında fırsat eşitliği, insan hakları ve ayrımcılığın önlenmesi ilkeleri oluşturmaktadır. Bu esaslar doğrultusunda ulaşılabilirlik, istihdam, bakım ve sosyal güvenliğe ilişkin sorunların çözümü, engelli bireylerin her bakımdan gelişmeleri ve toplumsal yaşama tam katılımlarının sağlanması için gerekli düzenlemelerin yasal çerçevesi belirlenmiştir. Böylelikle engellerin kaldırılması yönünde önemli sayılabilecek adımlar atılmıştır (Şişman, 2011:177 ve 216; Şişman vd., 2010:18).

2006 yılında çıkarılan 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ile 18 yaşından küçüklerin anne babalarının sigortalı olup olmamalarına bakılmaksızın yani

herhangi bir ön şart aranmadan Genel Sağlık Sigortalısı kapsamına alınması ise yine konumuz açısından çok önemlidir.

12 Eylül 2010 Referandumu ile yapılan Anayasa değişikliği de Anayasa Mahkemesi’ne bireysel başvuru yolunu açması, memurlara sendikal haklar tanınması seyahat hakkını anayasal güvenceye alması vb. nedenlerle konumuz açısından dikkate değer gelişmelere örnek gösterilebilir.

2004 yılından itibaren Milli Eğitim Bakanlığı’nın ücretsiz kitap dağıtması ve 2012 yılından itibaren zorunlu eğitimin süresinin 12 yıla çıkarılması, yükseköğretimde öğrenci harçlarının kaldırılması, engelli ve yaşlı bireylere bakım parası ödenmesinin yolu açılması gibi uygulamalar yine sosyal politika açısından bu dönemin kayda değer gelişmeleridir.

Bu dönemde konumuz açısından belki de en önemli gelişme ise, 2011 yılında Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığının kurulmasıdır. Uygulamada bakanlığın kadın ve aile kavramlarına yaslandığı görülse de, 1980’li yılların hemen başında “sosyal politika” derslerinin sakıncalı bulunarak yükseköğretim programlarından çıkarıldığı, bu disipline bölüm ve anabilim dallarının adlarında dahi yer verilmediği hatırlanacak olursa, sosyal politikaya bir bakanlığın adında yer verilesi daha büyük bir anlam kazanacaktır.

Bu dönemin genel bir değerlendirmesi yapılacak olursa; sosyal politikaların finansmanı açısından nesnel koşulların oluştuğunu, ancak modern anlamda hak temelli, kurumsal, düzenli ve standart uygulamaların ve böylece gerçek anlamıyla “sosyal devletin” oluşturulması doğrultusunda bir siyasi iradenin gerçekleşmediğini söyleyebiliriz. Diğer yandan temelinde hangi sebep ya da saik bulunursa bulunsun, önemli ve övgüye değer birçok gelişmenin var olduğunu da belirtmeliyiz.

4. SONUÇ

Türkiye’de modern anlamda ilk sosyal politika uygulamaları Batılılaşma çabalarının ortaya çıktığı Tanzimat ve Meşrutiyet döneminde görülür. Ancak yaşadığımız coğrafyanın kendine özgü yapısı yanı sıra ilk sanayileşme hareketlerinin ve dolayısıyla işçi-işveren ilişkilerinin geç bir dönemde ortaya çıkması sosyal politika açısından farklılıkları da beraberinde getirmiştir. Örneğin ilk dönem sanayileşmiş ülkelerde küçük sanatkârlar lonca ekonomisinin ortadan kalkmasıyla birlikte fabrikaların nitelikli işgücünü oluştururken ve lonca düzeni meslek sendikacılığına evrilirken, Osmanlı’da lonca düzeni dağılırken sanayileşmenin yaşanmaması bu nitelikli işgücünün yok olması sonucunu doğurmuştur.

Bu dönem işçilerin en yoğun olduğu bölge Zonguldak ve Ereğli kömür havzasıdır. Gerek Osmanlı’da gerekse Cumhuriyet dönemindeki ilk sosyal politika uygulamaları da bu bölgeye yöneliktir. Ancak bu bölgede dâhi süreklilik özelliği taşıyan bir işçilik olgusundan, işçi sınıfı bilinci ve mücadelesinin oluştuğundan söz edilemez. Biraz da bu nedenle Türkiye’de “zorla çalıştırma” gibi insanlık dışı bir uygulama 2. Dünya Savaşı’nın sonuna kadar devam edebilmiştir. Devlet ise çalışma yaşamına yönelik dolaysız ilk müdahaleyi gerçekleştirdiği yasal metin olan 1909 tarihli Tatil-i Eşgal ve 1925 tarihli Takriri Sükûn Kanunu’nda olduğu gibi yasaklayıcı bir yaklaşımı benimseyerek sendikal örgütlenmeye karşı tavır almıştır. Kızılay ve Darülaceze gibi sosyal amaçlı ilk derneklerde büyük çalkantıların yaşandığı bu dönemde kurulmuştur. Bu derneklerde devletin ileri gelenleri söz sahibidir, kaynakların hangi kıstaslara göre dağıtıldığı belirsizdir, devlet kaynakları ile bireylerden sağlanan kaynaklar iç içe geçmiştir.

Osmanlı’nın son dönemleri ve Cumhuriyet’in ilk dönemlerinde çalışma yaşamı ile iş ilişkilerine yönelik düzenlemeler ise sadece işçiyi değil ürkütülmemesi için sermaye ve işverenin de korunması, üretimin arttırılması gibi amaçlarla eş deyişle toplumun yararı gözetilerek, bütüncül yaklaşımdan uzak ve dar bir çerçevede oluşturulmuştur.

1930'lara gelindiğinde devletin ekonomik ve sosyal sisteme daha etkin müdahale etmeye başladığı görülür. Bu değişimde 1929 Ekonomik Bunalımı sonrası değişen ve dünyada sosyal devlete doğru evrilen devlet düşüncesinin de şüphesiz bir payı bulunur. Devletçi sanayileşmenin yaşandığı bu dönemde artan işçi sayısı, uluslararası normlara yaklaşma ihtiyacının hissedilmesi gibi nedenlerle 3008 sayılı İş Kanunu'nun hazırlandığı böylece endüstri ilişkileri sistemimiz ve çalışma yaşamımız açısından en önemli aşamanın geçildiği görülür. Bu döneme siyasi açıdan damgasını vuran ise sınıf kavramını reddederek toplumun farklı meslek gruplarından oluşan organik bir bütün olduğunu savunan halkçılık ideolojisidir.

2. Dünya Savaşı sonrasında devletçi sanayileşmeden liberal politikalara doğru bir dönüşüm başlamış, eğitim, sağlık ve çalışma yaşamına ilişkin önemli ilerlemeler sağlanmıştır. Çok partili demokratik sisteme geçilen bu dönemde ilk kez sendikal haklar tanınmış, İşçi Sigortaları Kurumu kurulmuş ve sonrasında sosyal sigortalar alanında önemli adımlar atılmıştır. Ücretli işgücünün niteliğinde de aşamalı bir dönüşüm yaşanmış, modern bir işçi sınıfı oluşmaya başlamıştır.

1960 Anayasası ise sosyal politika açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Gerek Anayasa'da "sosyal hukuk devleti" ilkesine yer verilmesi gerekse Anayasaya dayanılarak hazırlanan diğer yasal metinler sosyal politika uygulamalarında önemli bir gelişme sağlamıştır. Grev hakkı ilk kez tanınmış, işçi sigortaları yerine sosyal sigorta anlayışına geçilmiştir.

1980'li yıllar ise sendikal faaliyetlerin durdurulduğu, çalışma yaşamı ve iş ilişkilerine yeni bir biçim verilen yıllar olmuştur. Uluslararası standartlardan hızla uzaklaşan bu dönemde yoksulluk, işsizlik gibi sorunlar artmış, bu sorunların çözümünde toplumun değil bireyin sorumlu olduğu anlayışı yaygınlaşarak, devletin sorumluluğunu sivil topluma terk etmesini gerekli gören neo-liberal ideoloji güçlenmiştir. SYDV gibi, temelinde "sosyal devlet" düşüncesinden ziyade Osmanlı'dan miras alınan hayırsever düşüncelerin olduğu yapılar ile bir kesime göre "muhafazakâr hayırseverlik" modeli adlandırılacak bir yapı benimsenmiş, 2000'li yıllarda ise bu yapı daha yerleşik hale gelmiştir. Bir başka ifadeyle sosyal politikalar ve uygulama istenilen düzeyde kurumsallaşmasa da hayırseverlik kurumsallaşmış, gelenek ile modernliğin farklı sentezleri ile uygulama kendine özgü bir karakter kazanmıştır. Diğer yandan Osmanlıdan bugüne, sosyal politikanın ve "sosyal devlet" anlayışının zaman içinde ortaya çıkan gelişmelere koşut biçimde ve aşamalı bir gelişme gösterdiği, bir yandan kurumsallaşma yolunda yeterli olmasa da bir ilerleme sağlanırken diğer yandan nitelik ve nicelik olarak özellikle son yıllarda sosyal koruma düzeyinin arttığı söylenilebilir.

Ancak halen Türkiye'de, bireylerin, sosyal sorunlar karşısında hak temelli politikalar ile kurumsal yollardan korunduğu, sosyal adalet ve sosyal refah hedefine yönelen çağdaş bir devlet düşüncesine ulaşamadığı tespiti yapılabilir. Sosyal politika standartlarımız ise Batı Avrupa standartlarının gerisindedir. Bu durumun temel nedeni, toplumsal sınıfların zayıflığı dolayısıyla demokrasinin ve sosyal hakları da içerecek bir biçimde insan haklarının gelişmemesi ve geniş halk kitlelerinin kurumsal sosyal politika taleplerinin oluşmamasıdır.

KAYNAKÇA

- Akça, G. (2004). Âhilik geleneği ve günümüz Fethiye esnafı, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 14, 209-219.
- Akman, Ş. T. ve Solak A. (2011). II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de hububat üretiminin vergilendirilmesi. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(2), 73-91.
- Altan, Ö. Z. (2008). Sosyal politika. Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- Altan, Ö. Z. vd. (2005). İşçi profil araştırması: Eskişehir örneği. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Altan, Ö. Z. vd. (2011). Uluslararası çalışma normları. Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları.

- Atılğan, G. (2012). Türkiye’de toplumsal sınıflar:1923-2010. 1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim (Ed. Alpkaya, F. ve Duru, B.), Ankara:Phonix Yayınevi.
- Dumont, P. ve Georgen, F. (1997). Bir imparatorluğun ölümü (1908-1923). (Çev. Tanilli S.), Yenigün Haber Ajansı.
- Babahan, A. (2009). Bir sosyal politika projesi olarak köy enstitüleri. Alternatif Politika, 1(2), 194-226.
- Bahçe, S. Eres, B. (2012). İktisadi yapılar, Türkiye ve değişim. 1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim (Ed. Alpkaya, F. ve Duru, B.), Ankara:Phonix Yayınevi.
- Bakan, S. ve Özdemir, H. (2012). Sosyal politika açısından CHP ile AKP’nin karşılaştırılması. Akademik Yaklaşımlar Dergisi, 3(1), 22-50.
- Bedir, E. vd. (2012a). Sosyal politika. (Ed. Oral İ. ve Şişman Y.). Eskişehir:Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- Bedir, E. vd. (2012b). Sosyal politika I. (Ed. Oral İ. ve Şişman Y.). Eskişehir:Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- Boratav, K. (2003). Türkiye iktisat tarihi 1908-2002. İstanbul:İmge Kitabevi.
- Buğra, A. (2008). Kapitalizm, yoksulluk ve Türkiye’de sosyal politika. İstanbul:İletişim Yayınları.
- Büyükbayacı Y. (1986). Türk esnafının sosyal yapısı ve sosyal değişme temayülleri. Sosyoloji Konferansları, 21, 159-170.
- Çelik, A. (2010). Muhafazakâr sosyal politika yönelimi:hak yerine yardım-yükümlülük yerine hayırseverlik. İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 42, 63-81.
- Demirci Akyol, E. (2014). Sultan II. Abdülhamid döneminde sosyal politika uygulamaları. Sosyal Politika Çalışmaları, 14(31), 33-47.
- Dilik, S. (1985). Atatürk döneminde sosyal politika. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 40(1), 93-102.
- Dilik, S. (1988). Sosyal güvenliğin tarihsel gelişimi. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 43(1), 41-80.
- Durmaz, O. S. (2016). Neo-Liberal Sosyal Politika Rejiminin Tesisi ve AKP. Çalışma ve Toplum Dergisi, 1(2016), 143-167.
- Ertem, B. (2009). Türkiye-ABD ilişkilerinde Truman Doktrini ve Marshall Planı. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12(21), 377-397.
- Ekin, N. (1987). Türkiye’de endüstri ilişkilerinin gelişimi ve 1936 İş Kanunu. Sosyal Siyaset Konferansları, 35-36, 33-51.
- Evren, B. (1999). Osmanlı esnafı. İstanbul:Doğan Kitapçılık.
- Görmüş, A. (2007). Türkiye’de sosyal diyalogun gelişimi. Çalışma ve Toplum Dergisi, 14, 115-140.
- Gülmez, M. (1983).Türkiye belgesel çalışma ilişkileri tarihi (1936 öncesi). Ankara:Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını.
- Güven, E. (1975). Sosyal politika (ders notları). Eskişehir: Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi.
- Güvercin, C. H. (2004). Sosyal güvenlik kavramı ve Türkiye’de sosyal güvenliğin tarihçesi. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası, 57(2), 89-95.
- İTO (2006). Loncadan oda’ya. İstanbul.
- Karakök, T. (2011). Zonguldak kömür havzasında bir yardım sandığı:Amele Birliği. ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 7(13), 351-367.
- Karasoy, Y. (2004). Âhi kelimesi ve Türk kültüründe âhilik. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 14, 1-23.
- Koray, M. (1994). Değişen koşullarda sendikacılık. İstanbul:TÜSES Yayınları.
- Koray, M. (2000). Sosyal politika. Bursa:Ezgi Kitabevi.
- Koray, M. (2008). Sosyal politika. Ankara:İmge Kitabevi.
- Makal, A. (1997). Osmanlı İmparatorluğunda çalışma ilişkileri:1850-1920. Ankara:İmge Kitabevi.
- Makal, A. (1999). Türkiye’de tek partili dönemde çalışma ilişkileri:1920-1946. Ankara:İmge Kitabevi.
- Makal, A. (2004). 65. yılda milli korunma kanunu, çalışma ilişkileri ve iş mükellefiyeti üzerine bir inceleme, tartışma metinleri serisi. Ankara:Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.

- Makal, A. (2006a). Düünden bugüne Türkiye'nin toplumsal yapısı. İçinde. M. Zencirkıran (ed.), Cumhuriyetten 21. yüzyıla Türkiye'de çalışma ilişkileri (ss.375-398). Ankara:Nova Yayınları.
- Makal, A. (2006b). Zonguldak Kent Tarihi Bienali Bildiriler Kitabı. İçinde Zonguldak ve Türkiye toplumsal tarihinin acı bir deneyimi olarak iş mükellefiyeti. İstanbul.
- Makal, A. vd. (2016). Çalışma ilişkileri tarihi. (Ed. Makal A.). Eskişehir:Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- Metin, O. (2011). Sosyal politika açısından AKP dönemi:sosyal yardım alanında yaşananlar. Çalışma ve Toplum Dergisi, 1(2011), 179-200.
- Ökçün, A. G. (1996). Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1909 belgeler-yorumlar. Ankara:SPK Yayınları.
- Özcan, K. (2006). Anadolu'da Selçuklu kentler sistemi ve mekânsal kademelenme. ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, 23(2), 21-61.
- Özdemir, S. (1996). Türkiye'de zorunlu çalışma uygulamaları. Sosyal Siyaset Konferansları, 42, 181-213.
- Özgüden M. (2012). Türkiye'de seçkinler. 1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim (Ed. Alpkaya, F. ve Duru, B.), Ankara:Phonix Yayınevi.
- Özkazanç, A. (2014). Cumhuriyet döneminde siyasal gelişmeler: tarihsel-sosyolojik bir değerlendirme. 1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim (Ed. Alpkaya, F. ve Duru, B.), Ankara:Phonix Yayınevi.
- Sevinç, N. (1978). Osmanlılarda sosyo-ekonomik yapı, cilt 1. İstanbul:Kutsun Yayınevi.
- Şenocak, H. (2009). Sosyal güvenlik sistemini oluşturan bileşenlerin tarihi süreç ışığında değerlendirilmesi. Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, 56, 409-468.
- Şişman, Y. (2011). Türkiye'de özrürlürlere yönelik yasal düzenlemeler. Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, 60, 169-221.
- Şişman Y. vd. (2010). Özrürlürlerin çalışma yaşamına katılma gereği ve Türkiye'de bu bağlamda uygulanan sosyal politikaların genel bir değerlendirmesi -kota yönteminin uygulanmasına ilişkin bir Eskişehir örneği-, Eskişehir:Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Talas, C. (1992). Türkiye'nin açıklamalı sosyal politika tarihi. Ankara:Bilgi Yayınevi.
- Taş, H. Y. (2012). Toplumsal sınıfların değişim sürecinde, sendikalar ve sendikaların geleceği. Hak-İş Toplum Bilimleri Dergisi, 2012 (1), 28-48.
- Tokol, A. (2005). Türk endüstri ilişkileri sistemi. Ankara:Nobel Yayınları.
- Topçuoğlu, H. (1956). Etibank ve sosyal politikası. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 13(1), 287-328.
- Tunçomağ, K. (1971). Türk iş hukuku, cilt I, İstanbul: Sulhi Garan Matbaası.
- Uçkan, B. (1999). Mecelle'de iş hukuku düzeni. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 54(1), 159-173.
- Yazıcı, E. (?). Osmanlı'dan günümüze Türk işçi hareketi ve Türk Harb-İş. Ankara:Türk Harb-İş Sendikası Eğitim Yayınları.
- Yazıcı, E. (1996). Osmanlı'dan günümüze Türk işçi hareketi. Alternatif Yayınları.
- Zabcı, F. C. (2003). Sosyal Riski Azaltma Projesi:yoksulluğu azaltmak mı, zengini yoksuldan korumak mı?. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 58(1), 215-239.

Süreç İyileştirme: Vasıflı Çelik Üretim Sektöründe Bir Uygulama

Tansu TÜRKAN*, Ali GÖRENER**

ÖZ

Teknolojinin gelişimi ve yaşam koşullarının değişimi, müşteri taleplerini çeşitlendirmektedir. Birçok farklı seçeneğin, makul fiyat ve istenen zamanda karşılanmasını arzu eden müşterilere hizmet verilen küresel bir rekabet ortamı mevcuttur. Bu rekabet ortamında, yüksek kaliteli ve uygun fiyatlı ürünlerle müşteri talebine istenen sürede cevap verilebilmesi gerekmektedir. Belirtilen hususlar ışığında, işletmelerin süreçlerini sürekli olarak gözden geçirmeleri ve iyileştirme gereklilikleri karşımıza çıkmaktadır. Yapılan bu çalışmada ilk olarak, süreç kavramı ve süreç iyileştirme hakkında genel bilgiler verilmiştir. Uygulama kısmında ise ana hedef sektörü otomotiv yan sanayi olan ve tam zamanında üretim felsefesi ile çalışan müşterilere ürün tedarik eden, vasıflı çelik üretimi yapan bir firmada gerçekleştirilen süreç iyileştirme çalışmaları sunulmuştur. Çalışmada farklı süreç iyileştirme teknikleri (Kaizen, Neden-Sonuç Diyagramı, Poka-Yoke, 8D, Hata Türü ve Etkileri Analizi) bir arada kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Süreç İyileştirme, Vasıflı Çelik Üretimi, Otomotiv Endüstrisi

JEL Sınıflandırması: M-11, L-23

Process Improvement: An Application in Special Steel Production Sector

ABSTRACT

Customer requests are increasingly varied with the changing of the living conditions and developing technology. In this point, customers want to be met the demands which are good quality and suitable price quickly. The trend in today's global competitive environment is to provide high quality, reasonably priced products and respond in the required time to customer demands. In this point, organizations should review their processes continuously and improve them. In this study begin with the general information about concept of process, process management and process improvement techniques. This paper continuous with an application in a steel production company which supplies product to the customers in the automotive industry that working with just in time philosophy. In this study different techniques for process improvement (Kaizen, Cause and Effect Diagram, Poka-Yoke, 8D, Failure Modes and Effects Analysis) were used in combination.

Keywords: Process Improvement, Special Steel Manufacturing, Automotive Industry

JEL Classification: M-11, L-23

Geliş Tarihi / Received: 28.12.2016 Kabul Tarihi / Accepted: 17.04.2017

* Öğrenci, İstanbul Ticaret Üniversitesi, SBE, tansuturkan@gmail.com

** Doç. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, agorener@ticaret.edu.tr

1. GİRİŞ

İmal edilen ürünler hakkındaki tüm inisiyatifin üreticide olduğu, “Siyah olduğu sürece her reнге sahip olabilirsiniz” anlayışının var olduğu dönemlerden müşterinin talep ettiği ve bu talep doğrultusunda üretimin yapıldığı döneme geçilmiştir. Bu bağlamda kuruluşlar müşterinin sesini dinlemek, ona en iyi şekilde hizmet ve ürün sunmak zorundadırlar. Rekabette bugün gelinen noktada değişimi göremeyen, müşterinin sesini duyamayan kuruluşlar istedikleri hedeflere ulaşmada zorluk yaşamaktadırlar. Bu noktada karşımıza süreç yönetimi kavramı çıkmaktadır. Süreç, önceden belirlenen amaçlar doğrultusunda girdileri çıktılara dönüştüren faaliyetler serisine denmektedir. Süreç yönetiminin amacı ise müşteri memnuniyetini sağlamak ve kaynakların daha doğru yerlerde kullanılarak katma değerli ürünlerin ortaya çıkmasını sağlamaktır.

Süreç içerisinde katma değer sağlamayan faaliyetlerin tespit edilmesi ve sistemden uzaklaştırılması, kaynakların doğru yerde kullanılabilmesi için oldukça önemlidir. Çünkü bu faaliyetler müşteri tarafından değer görmemekle birlikte zaman kaybı ve israfa neden olmaktadır. Bu sebeple işletmeler süreçlerini sürekli iyileştirme felsefesi ile devamlı izlemeli, gözlemlemeli ve kontrol etmelidirler. İşletmeler süreçlerini iyileştirmek için bir takım araçlara başvurabilmektedirler. Kuruluşlar sürekli iyileştirme anlayışını çalışanlarına da benimsetmelidirler. Süreç iyileştirme tekniklerinin nasıl uygulanacağına ve ne gibi yararlar sağlayacağına dair çalışanlara bilgilendirmeler yapılması, eğitimler verilmesi gerekir.

Bu çalışmanın amacı, imalat sektöründe faaliyet gösteren bir firmada süreç iyileştirme teknikleri kullanılarak, zaman tasarrufu, maliyetlerde düşme vb. gibi avantajların elde edilmesine yönelik düzenlemelerin yapılmasıdır. Çalışmanın ilk bölümünde süreç kavramı, sürecin özellikleri, süreç yönetiminin amacı, faydaları ve uygulama nedenlerinden bahsedilmiştir. İkinci bölümde süreç iyileştirme ve çalışmada kullanılan tekniklerden bahsedilmiştir. Uygulama kısmında ise çelik parça üretimi yapan bir firmada gerçekleştirilen çalışmalar aktarılmıştır. Çalışma devam etmekte olup, firmada sağlanan mevcut kazanımlar aktarılmıştır. Uygulamalar çeşitlendirilerek devam ettirilmektedir.

2. SÜREÇ VE SÜREÇ YÖNETİMİ

Süreç kavramı, girdileri çıktılara dönüştüren faaliyetler olarak ifade etmektedir. Süreç tanımına ilk olarak 1978’de ‘American Heritage’ sözlüğünde yer verilmiştir. Süreç kavramı ‘bir son veya bir sonuç meydana getiren bir dizi eylem, değişiklik veya işlev’ olarak tanımlanmıştır (Oğuz, 2011:9). Bu tanımda yalnızca çıktı ve faaliyetler üzerinde durulmuştur. Zamanla istek ve taleplerin çeşitlenmesi neticesinde bu tanım yetersiz kalmıştır. Yapılan tanımlar ile birlikte süreç kavramını irdelediğimizde;

- Girdisi ve çıktısı olmayan bir süreç olamaz.
- Girdiyi çıktıya dönüştüren birden fazla faaliyet olması gereklidir. Herhangi bir süreç tek faaliyetten oluşuyorsa süreç olarak tanımlamak mümkün değildir.
- Her sürecin müşterisi vardır. Bu müşteriler iç veya dış müşteri olabilir.
- Her sürecin sahibi vardır.

Süreç iyileştirme çalışmaları ilk etapta beklenen etkiyi ortaya çıkaramayabilir. Bunu birçok nedene bağlayabiliriz. Yeni yönetime hızlıca adapte olamama, çalışanların yeniliklere karşı direnç göstermesi gibi hususlar ortaya çıkabilir. Problemleri önlemenin temel unsurları; üst yönetim desteğinin çalışanlar tarafından hissedilmesi ve çalışanlara kazanımlarında ifade edileceği yöntemlere ilişkin bilgilerin aktarılmasıdır. Süreç iyileştirme faaliyetlerinin başarılı

olması ile işletme iç ve dış müşteri memnuniyetini arttırabilmekte ve rekabet avantajı sağlayabilmektedir. Çalışanlara bu kapsamda farkındalık kazandırılmalıdır (İnce vd., 2013:245).

3. SÜREÇ İYİLEŞTİRME TEKNİKLERİ

Süreç iyileştirme anlayışı, işletme süreçlerine odaklanılarak analizler yapılır, süreçlerin daha iyi yönetilebilmesi için alternatif yöntemler araştırılır. Bu çalışmalar neticesinde sınırlı kaynaklar daha doğru yerlerde kullanılarak israflar azaltılır. İsrafin azaltılması ile maliyetler düşer. Çalışanların performansında artış sağlanır ve böylece daha kaliteli çıktılar oluşur. Süreç iyileştirmede en önemli noktalardan biri de sistematik olmasıdır. İşletmenin başarılı olabilmesi için kabul edilebilir seviyede iyileştirmeler yapması ve bunları sürekli iyileştirme yaklaşımı ile kontrol etmesi gereklidir (Arslan vd., 2015:124-125).

Süreç iyileştirme konusunda uygulanmakta olan çok sayıda teknik vardır. Organizasyonların süreçleri birbirinden farklılık gösterdiği için kullandıkları iyileştirme teknikleri birbirinden farklı olabilmektedir. Farklılık aynı zamanda iyileştirme yapmak istedikleri alana veya sürece göre de değişiklik gösterebilir. En ideal teknikler şeklinde sınıflandırabileceğimiz bir küme yoktur (Ertuğrul, 2006:155). Temel teknikler şu şekilde sıralanabilir: 5S, Önce ve sonra kaizen uygulaması, Kobetsu kaizen, Neden-sonuç diyagramı, 8D, Poke-Yoke, FMEA (Failure Modes and Effect Analysis-Hata Türleri ve Etkileri Analizi), Kontrol kartları ve grafikleri, Histogramlar, Dağılım diyagramı, Pareto analizi, Zaman etüdü, Beyin fırtınası, Nominal grup tekniği, Çetele tablosu, Akış şeması, Ağaç diyagramı, Ok diyagramı, Kıyaslama, Güç alanı analizi, Kalite fonksiyon göçerimi ve Altı sigma. Çalışma da kullanılan bazı teknikler izleyen bölümlerde kısaca açıklanmıştır.

3.1. Önce ve Sonra Kaizen Uygulaması

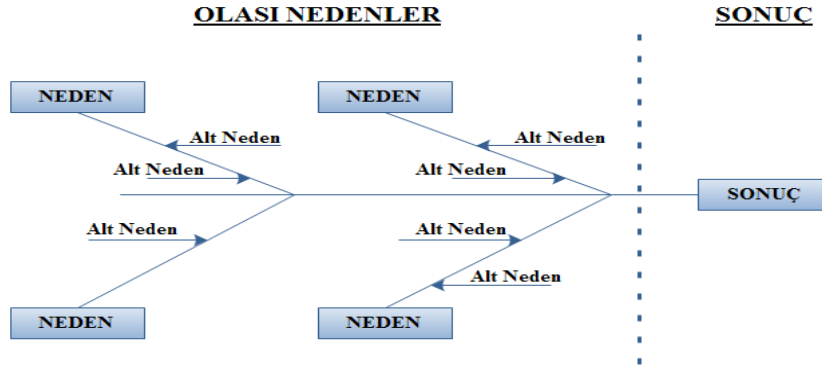
Çoğunlukla çalışanların veya danışmanların önerileri ile gelen, sonuçlanması kısa süren iyileştirmeleri ifade etmektedir. Hataya yol açan, maliyeti arttıran veya işlem süresini arttıran bir olay veya aşama söz konusudur. Bu kapsamda çözüm için öneriler değerlendirilir. Uygulanan çözüm, öncesi ve sonrası gösteren, kazanımları belirten bir form ile ifade edilir. Önce ve sonra kaizen uygulaması;

- Moral ve motivasyonu arttıran,
- Karmaşık olmadığı için herkes tarafından kolayca anlaşılabilen,
- Çalışanları düşünmeye yönelten,
- Daha akıllıca çalışılmasını sağlayan,
- Önerilerin sistematik hale gelmesine yardımcı olan faydalı bir tekniktir (Çetinay, 2016:20)

İyileştirme çalışmalarının en küçük yapı taşı olan önce sonra kaizenleri, her alanda ve bir çok kişi tarafından uygulanabilecek temel bir iyileştirme tekniğidir. Ortalama 8 günde tamamlanan çalışmalarda en önemli hususlardan birisi, aksiyon almak için onay mekanizmalarında fazla zaman kaybetmeme gerekliliğidir (Öztürk, 2016:3).

3.2. Neden-Sonuç Diyagramı

Neden-sonuç diyagramı; bir sonucun ortaya çıkış nedenlerinin ifade edilmesine ilişkin bir iyileştirme aracıdır. Kalite öncülerinden Dr. Kaoru Ishikawa tarafından geliştirildiğinden, Ishikawa diyagramı olarak da bilinmektedir (Gitlow vd., 2005:358).

Şekil 1: Neden- Sonuç Diyagramı

Kaynak: (Gitlow vd., 2005: 358).

Neden-sonuç diyagramları; probleme yol açan ana nedenlerin tanımlanması, analiz edilmesi ve ne yapılacağına karar verilmesi süreçlerinin düzenlenmesinde kullanılır (Ertuğrul, 2006:183). Neden-sonuç diyagramı, süreçlerde meydana gelen problemleri çözümlenmek üzere, problemin nedenlerinin ayrıntılarını grafiksel olarak açıklamayı sağlayan bir yaklaşımdır (Işığışık, 2012:89). Diyagram genel olarak, sağ köşede sonucun ifade edildiği, bu kısmın solunda ise nedenlerin açıklandığı iki bölümden oluşur. Şekil 1’de neden-sonuç diyagramının genel yapısı görülmektedir.

3.3. Poka-Yoke (Hatadan Sakınma) Analizi

Poka-yoke yöntemi ilk olarak Shigeo Shingo tarafından 1986 yılında kullanılmıştır. Poka; dalgınlık, görülmeyen hata gibi anlamlara gelirken yoke ise; önlemek, azaltmak anlamlarına gelir. Bu yöntem insan hatalarından kaynaklanan problemlerin süreçten elimine edilmesi, uzaklaştırılması için tasarlanmıştır. Özellikle manuel yapılan işlerde insanlar hata yapmaya eğilimlidir ve bunun sonucunda ortaya çıkan hatalarda kişiler suçlanabilmektedir. Poka-yoke anlayışında sorunun esas nedeni kişilerde değildir. Hataların ortaya çıkmasına sebep olan durum analiz edilir ve kaynağında önlenmeye çalışılır. Yöntemin etkin olabilmesi için süreçte yaşanabilecek hataların belirlenmiş olması gerekir (Treurnicht vd., 2011:214).

Poka yoke yöntemi kontrol etmek, uyarmak ve sistemi komple kapatmak veya durdurmak üzerine kuruludur. Burada kullanılan elemanlar ise uyarı amaçlı kullanılan ışıklı sistemler, kontrol listeleri, sensörler, sonlandırıcı şalterlerdir (Bulut, 2012:44). Bu yöntem hata bulma ve hatayı önleme olarak ikiye ayrılır. Hata olmadan önce, oluşabilecek hataları analiz edip önlemler alarak hatanın oluşmasına engel olur. Diğer taraftan oluşan hatanın bir daha tekrarlanmaması için de düzenleyici faaliyetlerin yapılmasını gerekli kılar (Bozdemir ve Orhan, 2011:468-469).

3.4. 8D Problem Çözme Yöntemi

İlk olarak Amerikan ordusunda 1980 yılında kullanılmıştır, sonrasında Ford bu yöntemi otomotiv sektörüne kazandırmıştır (Yılmazer, 2016:4). İşletmelerde kişiler her ne kadar işlerini dikkatli yapsalar da bazı zamanlarda ve durumlarda hataların önüne geçilemez. Özellikle manuel işlemlerin fazla olduğu işletmelerde bu gibi durumlar kaçınılmazdır. Bunun neticesinde de müşteri şikâyetleri ortaya çıkar. Ortaya çıkan şikâyetlerin kökten çözümünü sağlayabilmek için

de 8 disiplin olarak adlandırılan 8D problem çözme yöntemi kullanılabilir. Amacı problemlerin esas sebeplerinin ne olduğunu bularak tamamıyla ortadan kaldırmak, aynı sorun ile bir daha karşılaşmamaktır.

Kobetsu kaizen yönteminde müşteri özel bir yöntem kullanılmasını istemiyorsa 8D problem çözme basamakları takip edilebilir. Diğer yöntemlere göre daha karmaşık ve zorlayıcıdır. Bahsi geçen 8 disiplin şu şekilde özetlenmiştir (Grace, 2016:3):

D0- Planlama: Problemin çözümü için ön koşullar belirlenir.

D1-Ekip oluşturmak: Süreci bilen kişilerden ekip kurulmalıdır.

D2- Problemi belirlemek ve tanımlamak: 5N1K (ne, nerede, ne zaman, nasıl, neden, kim) yöntemi ile problemin kök nedenine inilmelidir.

D3- Acil aksiyon planlama, yürütme ve aksiyonlar alma: Sorun ortaya çıkmadan önleyici aksiyonlar tanımlamalı ve yürütülmelidir.

D4- Kök neden belirleme: Problemin neden dolayı meydana geldiğini açıklamak ve bulmak en önemli aşamadır. Beyin fırtınası ile pareto analizi, neden-sonuç diyagramı gibi tekniklerle nedenler belirlenebilir (Buyruk, 2014:1).

D5-Aksiyonu seçmek: Bir önceki adımda bulunan esas nedeni ortadan kaldıracak en iyi düzenleyici faaliyeti/ aksiyonu seçmek.

D6-Düzeltilici faaliyet uygulama ve geçerli kılma: En iyi aksiyon belirlenir ve uygulanmaya başlanır.

D7-Önleyici önlemler almak: Tüm benzer hataların tekrarını önlemek için yönetim sistemi, operasyonel sistemler, uygulamalar ve prosedürler geliştirilmelidir.

D8- Ekibi tebrik etme: Kolektif şekilde çalışmış ve sonuçları raporlamış olan ekibin takdir edilmesi veya ödüllendirilmesi aşamasıdır.

Özetle 8D yöntemi; mevcutta var olan ya da olma ihtimali olan problemlerin çözümü için kullanılır. İlk aşamada “8D Uygunsuzluk Bildirim Formu” açılır. Bu formda yer almış problemler için ilgili kişi tarafından analizler hazırlanır. Analizlerde kök nedene incek şekilde çeşitli bilgiler toplanır. Bu değerlendirmeler, belli zaman aralıklarında yapılan toplantılara katılan birimlerin fikrine sunulur. Farklı birimlerden oluşan ekip kurularak hatanın oluşmasına neden olan sorunlar tespit edilip çözüm üretilir (Solak ve Korkut, 2015:112).

3.5. HTEA Tekniği

Hata türü ve etkileri analizi (HTEA) ürün geliştirilmesinde, servis, sistem ve süreçlerin iyileştirilmesinde, hata türlerinin belirlenmesi ve sınıflandırılması için kullanılan bir yöntemdir (Eleren, 2007:4). HTEA, ürün veya sistemdeki hataların nedenlerini ve etkilerini analiz etmek için kullanılacak sistematik bir yaklaşımdır (Yüksel, 2010:256).

HTEA tekniğinde, hata türleri risk düzeylerine göre sıralanmakta, en yüksek önceliğe sahip hata türlerinden başlanarak önlemler belirlenmektedir. Sisteme ilişkin iyileştirme çerçevesi adım adım oluşturulmaktadır. HTEA uygulama aşamaları şu şekilde ifade edilebilir (Kahraman ve Demirer, 2010:58):

- Başlangıç çalışmaları,
- Tehlike kaynaklarının ve tehlikelerin belirlenmesi
- Olası hata etkilerinin, nedenlerinin ve mevcut kontrollerin belirlenmesi

- Olasılık, şiddet, tespit ve RÖS değerlerinin belirlenmesi,
- RÖS’ e göre hataların sıralanması, alınacak önlemlerin belirlenmesi
- Öngörülen önlemlerin hayata geçirilmesinin ardından ROS değerlerinin yeniden hesaplanması

Yöntemin özünde, risk öncelik sayılarının (RÖS) belirlenmesi vardır. Bu sayılar aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır:

$$\text{Risk Öncelik Sayısı (RÖS)} = \text{Oluşma Olasılığı} \times \text{Şiddet} \times \text{Saptanabilirlik}$$

Bu denklemde, “Oluşma olasılığı” hatanın sıklık düzeyini; “Şiddet” hatanın önem derecesini; “Hataların Saptanabilmesi” veya “Tespit” ise söz konusu hatanın kullanıcıya ulaşmadan fark edilebilme seviyesini ifade etmektedir. RÖS değerinin doğru saptanması, uygulamanın başarısı açısından oldukça önemlidir. Bu tür risk analizi tekniklerinde sayısal ve yeterli veri, başarıyı arttıran bir unsurdur. Yeterli verinin bulunmadığı, ya da verilerin güvenilir olmadığı durumlarda olasılık, şiddet ve tespit değerleri uzman görüşüne başvurularak ifade edilmektedir (Kumru ve Kumru, 2010:176).

Olasılık, şiddet ve saptanabilirlik değerlerine ilişkin ölçekler Tablo 1’de bütünleşik halde sunulmuştur (Kahraman ve Demirer, 2010:60).

Tablo 1: Hataların Ortaya Çıkma Olasılığı ve Puanı

Hatanın Olasılığı	Puan	Şiddet Etkisi	Puan	Saptanabilirlik Olasılığı	Puan
1/2'den fazla	10	Uyarısız gelen yüksek tehlike	10	Fark Edilemez	10
1/3	9	Uyarısız gelen tehlike	9	Çok az	9
1/8	8	Çok yüksek	8	Az	8
1/20	7	Yüksek	7	Çok düşük	7
1/80	6	Orta	6	Düşük	6
1/400	5	Düşük	5	Orta	5
1/2000	4	Çok düşük	4	Yüksek Ortalama	4
1/15000	3	Küçük	3	Yüksek	3
1/150000	2	Çok küçük	2	Çok yüksek	2
1/150000'den düşük	1	Yok	1	Kesin	1

Kaynak: (Kahraman ve Demirer, 2010:60).

RÖS hesaplaması için ifade edilen üç faktörün çarpılmasıyla elde edilen sayının büyüklüğü, değerlendirme için en önemli kriterdir. Tablo 2’de risk öncelik sayısına ilişkin değerlendirme ölçeği verilmiştir (Pillay ve Wang, 2003:78; Kahraman ve Demirer, 2010).

Tablo 2: RÖS Değerlendirme Ölçeği

RÖS Değeri	Önlem Durumu
$RÖS < 40$	Önlem almaya gerek yok.
$40 \leq RÖS \leq 100$	Önlem alınabilir.
$RÖS > 100$	Kesinlikle önlem alınması gereklidir.

Kaynak: (Kahraman ve Demirer, 2010: 61).

Belirtilen tekniklerle ilgili literatürde de çeşitli çalışmalar mevcuttur. Yücel (2007) gerçekleştirmiş olduğu çalışmasında emek yoğun bir üretim olduğunu ifade ettiği konfeksiyon

sektörünü ele almıştır. Dikim hatalarını giderilmesi problemini HTEA ile irdeleyerek, iyileştirme önerileri sunmuştur. Ookalkar vd. (2009) sağlık alanında, hemodiyaliz süreçlerinin iyileştirmesi amacıyla HTEA tekniğini uygulamışlardır. Sawhney vd. (2009) ise yalın sistemlerin güvenilirliğinin artırılması HTEA tekniğini uygulamışlardır.

Chiozza ve Pozetti (2009) yapmış oldukları çalışmada hasta güvenliği çerçevesinde medikal hatalara ilişkin risk değerlendirmesi yapmışlardır. Özellikle laboratuvar süreçlerini irdeleyen araştırmacılar HTEA tekniğini kullanmışlardır. Bozdemir ve Orhan (2011) çalışmalarında kaizen ve poka-yoke tekniklerine odaklanmışlardır. Sürekli iyileştirme felsefenin amacından ve yararlarından bahsetmişlerdir. Özellikle maliyetler üzerine etkisini araştırmış olup, Türk otomotiv sektöründe uygulanabilirliğini incelenmişlerdir. Saurin vd. (2012), poka-yoke araçlarının değerlendirilmesi için bir çerçeve metodoloji geliştirmişlerdir. En iyi uygulamaları baz alarak 15 farklı özellik kapsamında analizi gerçekleştirmişlerdir. Feili vd. (2013) jeotermal tesislerde risk analizi kapsamında HTEA yöntemini kullanmışlardır. Tespit ettikleri farklı risk öncelik sayısı değerleri için, komponentler bazında bakım, yenileme veya izleme gibi aksiyonlar önermişlerdir.

İnce vd. (2013) çalışmalarında süreç iyileştirme kavramı üzerine yoğunlaşmış olup, iyileştirme çalışmalarının getirilerinden ve neden yapılması gerektiğinden bahsetmişlerdir. Uygulamayı Sivas Numune Hastanesinde gerçekleştirmişlerdir. Çalışmada iyileştirme tekniklerinden kontrol tabloları, pareto analizi, neden-sonuç diyagramı ve akış şeması kullanılmıştır. Çalışmanın getirileri maliyet, zaman, teknik, kalite ve müşteri memnuniyeti boyutlarında ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Özçelik ve Cinoğlu (2013) süreç iyileştirme kapsamında imalat yapan bir firmada konektör üretimini incelemişlerdir. Yapmış oldukları çalışmada neden-sonuç diyagramı, kaizen, poka-yoke, iş standartlaştırma yöntemlerini kullanarak hata oranlarını azaltmışlardır.

Tuzkaya ve Aksu (2013) ise, çalışmalarında bir imalat tesisinde stok yönetim sürecini incelemişlerdir. Mevcut durum analizleri ile stokun fazla olduğu anlaşılmıştır. Kullanılan süreç iyileştirme teknikleriyle bu problemlerin sebepleri ortaya çıkarılmıştır. Yararlanılan teknikler ise akış şeması ve balık kılıcıdır. Daha sonra yapılan hesaplamalar ile de optimum stok seviyesi belirlenmiştir. Zerenler ve Karaboğa (2014) çalışmalarında müşteri memnuniyetinin sağlanmasında hata ve kusurların azaltılmasını amaçlayan poka-yoke tekniğine değinmişlerdir. İmalat sektöründe gerçekleştirdikleri uygulamaları anlatan araştırmacılar, tekniğin faydalarından bahsetmişlerdir. Pekin ve Çil (2015) ise otomotiv sektörüne kauçuk tedarik eden bir firmada aktif olarak uygulanan poka-yoke uygulamasını açıklamışlardır. Yapılan poka-yoke iyileştirmeleri ile çalışan kaynaklı problemlerin çoğunun ortadan kalktığını ve kalitesizlik oranının azalması ile firma için önemli katkılar sağlandığına değinmişlerdir. Özdağoğlu ve Rebiş (2016) çalışmalarında, PVC film üreten bir firmada çevrim süresini azaltmak için yapmış oldukları kaizen uygulamasını ve yalın üretim sistemine katkısını aktarmışlardır. Kang vd. ise (2017) yapmış oldukları çalışmada rüzgar türbinleri için risk değerlendirmesi yapmışlardır. Analizde HTEA yöntemini kullanmışlardır. Yapmış olduğumuz bu çalışmanın ise, vasıflı çelik üretimi özelinde süreç iyileştirme odaklı bir çalışmaya rastlanılmamış olması nedeniyle literatüre katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

4. UYGULAMA

Çalışmanın bu bölümünde, ifade edilen tekniklerin imalat yapan bir firmada uygulanmasına ilişkin örnekler açıklanmıştır. Temelleri 1968 yılında atılan firma, Türkiye'nin lider vasıflı çelik ve parlak çelik üreticisidir. Firma 2015 yılında Türkiye'nin en büyük 500 şirketi arasında yer almıştır. Ayrıca aynı yıl ilk 1000 ihracatçı firmalar listesinde de yer almıştır. Bugün dünyanın 5 kıtasında 65 ülkede yaklaşık 8000 müşterisine hizmet vermektedir. Yaklaşık

300 beyaz yaka, 400 mavi yaka çalışanı bulunmaktadır. Firma faaliyetlerini 3 ana dalda gerçekleştirmektedir. Bunlar:

Vasıflı Çelik Sıcak Hadde Üretimi: 300000 ton/yıl haddeleme kapasiteli Türkiye’de sürekli hizmet veren en modern tesis olan haddehanede, vakumlu döküm kütüklerden yuvarlak ve altı köşe sıcak olarak haddelenen ürünler üretilmektedir. Alaşım malzemelerin de ürün gamı içerisinde yer aldığı çelikler, sıcak hadde sonrası tamamlama hatlarında iç hata ve yüzey çatlak kontrollerinden geçirilerek %100 çatlak kontrollü olarak da kullanıma sunulmaktadır.

Parlak Çelik Üretimi: 250000 ton/yıl parlak çelik işleme kapasiteli Soğuk İşlem Merkezi’nde kabuk soyma, taşlama, kuşlama, soğuk çekme, kangal çekme, pah kırma ve çatlak kontrolü gibi çeşitli soğuk süreçler gerçekleştirilmekte, tamamlama hatları ile soğuk çekim kangallar ve soğuk çekim çubuklar, taşlanmış miller ve kabuk soyma miller müşteri talepleri doğrultusunda çatlak kontrollü olarak da sunulmaktadır.

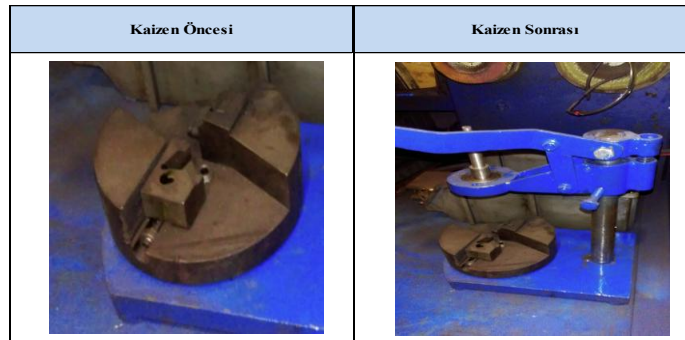
Vasıflı Çelik ve Dikişsiz Boru Satış ve Dağıtım: Vasıflı çelik sıcak hadde ve parlak çelik üretimlerinin yanı sıra dünyanın önemli üreticilerinden tedarik ettiği dövme çelik ve dikişsiz çelik boru satışını yapan firma; otomotiv, makine imalat, denizcilik, savunma, tarım makinaları ve beyaz eşya sanayi başta olmak üzere Türkiye’nin sanayileşmiş yedi şehrinde on farklı lokasyonda hizmet vermekte ve birçok ülkeye hammadde tedarik etmektedir.

İşletmede gerçekleştirilmiş olan iyileştirmeler firma yönetiminin talebi üzerine yapılmış olup, problemlerin çözümü için hangi araçların kullanılacağına araştırmacılar tarafından literatür incelemesi sonucu karar verilmiştir.

4.1. Önce ve Sonra Kaizen Çalışmaları

4.1.1. Tamamlama Hattı Pah Kırma Süreci İyileştirme Çalışmaları

İlk iyileştirme tamamlama hattında gerçekleştirilmiştir. Müşteri talebi üzerine tamamlama hattına gelen malzemeler yine müşteri talebine göre farklı işlemlerden geçirilebilmektedir. Bu hatta genel itibari ile üretimin yapıldığı üç farklı makine vardır. Müşteri, malzemenin çatlak kontrol testine tabi tutulmasını isterse malzemeler “sıcak hadde doğrultma ve sıcak hadde çatlak kontrol makinesinden” geçirilir. İş akışı özetle şu şekildedir: Malzemeler ilk önce “sıcak hadde doğrultma” makinesinde doğrultulur. Daha sonra uçlarına pah kırma işlemi yapılır. En son aşamada da yüzey hata ve iç hata kontrolünden geçirilir. Pah kırma işlemi oldukça önem arz etmektedir. Gelen hammaddelerin uçlarında çapak dediğimiz sivri yapılar oluşabilmektedir. Pah kırma işlemi ile bu çapaklar tıraş işlemi ile yok edilmektedir. Eğer pah kırma yapılmazsa çatlak kontrol makinesinin içinde yer alan seramik problara çapaklar zarar vermektedir ve bu problemler oldukça maliyetli aparatlardır.

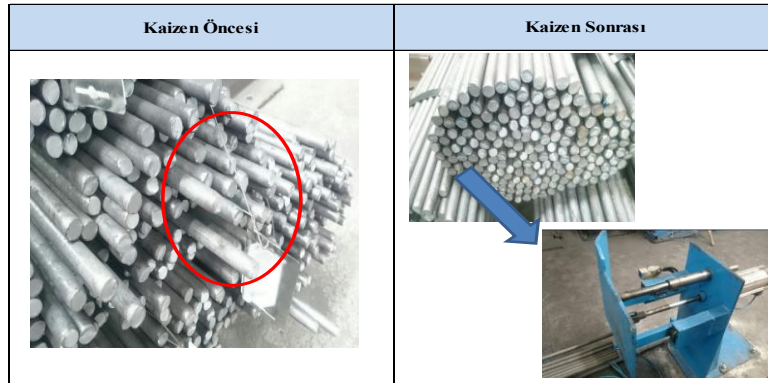
Şekil 2: Tamamlama Hattı Pah Kırma Süreci İyileştirme Çalışması

Öncelikle seramik problemlerin üst üste çatlaması üzerine incelemeler yapılmıştır. İncelemeye ilk olarak makineden çıkan malzemelerden başlanmıştır. Yapılan gözlemlerde malzemenin uçlarında çapak izlerine rastlanılmıştır. Bunun neticesinde pah kırma sürecinde problem olduğu anlaşılacak süreç izlenmiştir. Bu gözlemler sonucunda, pah kırma aparatının ayarlanmasının manuel yapılmasının ana sorun olduğu anlaşılmıştır. Çalışanların zorlandığı bu süreçte, ayarlama düzgün yapılamadığı için malzemeler çapaklı olarak makineye girmekte ve problemlerin kırılmasına sebep olmaktadır. Ayarlamalar göz kararı ve kumpas kullanılarak yapılmaktadır.

Pah ayarının daha rahat yapılabilmesi için Şekil 2’de olduğu gibi bir aparat geliştirilmiştir. Aparat kılavuz görevi görmektedir. Bu aparat yardımıyla hem hızlı hem daha kolay pah ayarı yapılabilmektedir. Bu sayede çapaklar giderilerek problemlerin kırılması engellenmiştir. Zamandan ve maliyetten tasarruf sağlayarak müşteri memnuniyetini artırıcı iyileştirme yapılmıştır. Ayar kolaylığı ve kırılmanın engellenmesi ile işletmenin problemi giderilmiş, ayrıca bir performans kriteri konularak takip gerçekleştirilmemiştir.

4.1.2. Paketleme Sürecine Yönelik İyileştirme Çalışması

Tamamlama hattındaki makinelerden bir diğeri de “İkinci sıcak hadde doğrultma makinesidir”. Müşteriden gelen talep, pah kırmasız doğrultma işlemi ise, malzemeler bu makinede üretime alınabilmektedir. Önceki dönemlerde bu makinede üretilip müşteriye giden malzemelerde çok sayıda şikâyet alınmıştır. Şikâyetlerin hepsi paketlemenin düzgün yapılamamasından dolayı gelmiştir. Şekil 3’te birinci görselde olduğu gibi öncesinde paketleme işlemi oldukça düzensiz yapılmaktaydı. Bunun üzerine hattın sonuna tamponlama aparatı konulmuştur. Operatör hareketli konveyörler sayesinde malzemeleri ileri geri hareket ettirerek, malzemeleri bu aparata yaslamaktadır ve paketleme işlemi Şekil 3’teki ikinci görselde olduğu gibi düzgün şekilde yapılmaktadır. Bu yöntemle müşteri memnuniyeti artırılarak kaliteli çıktı eldesi sağlanmıştır.

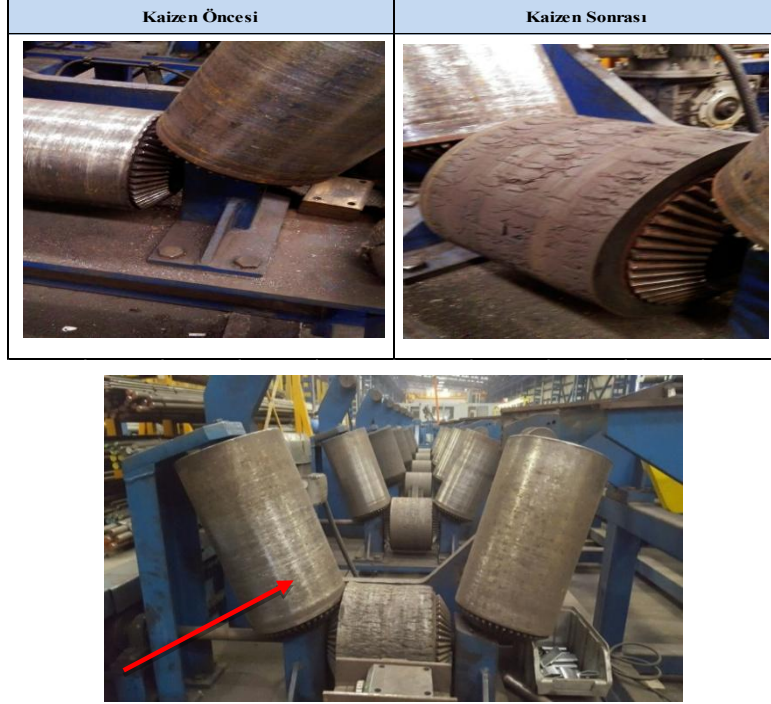

Şekil 3: Tamamlama Hattı İkinci Makine Tamponlanma Süreci İyileştirme Çalışması

4.1.3. Çizik Oluşumunu Önleme Çalışması

Tamamlama hattında malzemeler makineden çıktıktan sonra paketleme alanına gelmektedir. Malzemeler hareketli konveyörler sayesinde paketlemenin yapılacağı alana gelerek, 70 cm yükseklikten düşürülmektedir. Özellikle 70-100 çap aralığındaki malzemeler bu yükseklikten bırakıldıkları zaman çelik rölelerin bağlı olduğu miller kırılarak duruşların yaşanmasına sebep olmaktadır. Ayrıca malzemenin yüzeyinde de çizikler söz konusu olmaktadır.

Mevcut durumu giderebilmek için, satın alma birimiyle ortak çalışmalar sonucu roller 20 mm kalınlığında kauçuk kaplanarak mil üzerine gelen yükün kauçuk sayesinde absorbe edilmesi sağlanmıştır. Bu sayede 70 cm yükseklikten düşen malzemeler, rölelerin bağlı olduğu millerin hasar almasına neden olmamaktadır. Bu sebepten dolayı yaşanan duruşlar ortadan kaldırılmıştır. Bunun yanı sıra malzemeler yumuşak bir alana düştüğü için çiziklerin oluşması engellenmiştir.

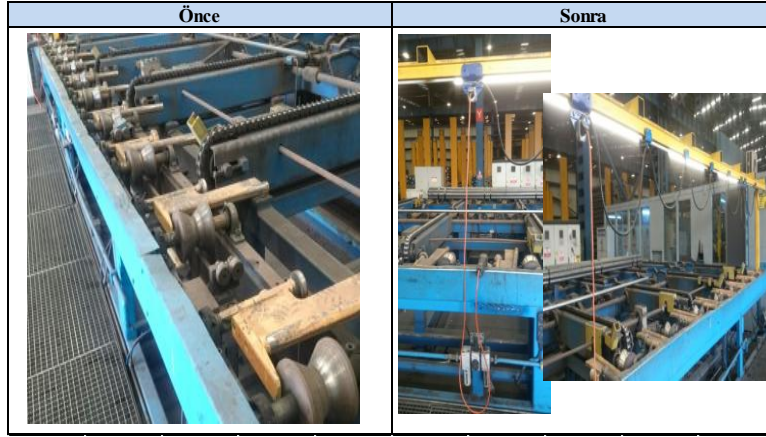
Şekil 4: Kauçuk Kaplanan Röleler

4.2. Poka-Yoke Uygulamaları

4.2.1. Tamamlama Hattındaki İyileştirmeler

Malzemeler, sıcak hadde çatlak kontrol makinesinden geçerken yüzey kontrol aşamasında çatlak tespit edilirse, sorunlu bölge kırmızı ile boyanmaktadır. Bu alan daha sonra taşlanmak üzere, malzeme kenara alınmaktadır. Hatalı olan kısım toleransları karşıladığı sürece taşlanarak çatlak giderilmeye çalışılır. Malzemenin taşlandığı alan Şekil 5'teki soldaki görselde gösterilen yerde yapılmaktadır.

Üretimi tamamlanan malzemeler sevk edilmeden önce kalite kontrolü yapılmaktadır. Kalite kontrol aşamasında, taşlandıktan sonra nihai ürün rafına alınan malzemelerde iki problem görülmektedir. Problemlerden biri taşlama istenen toleransın dışında yapılmış olması, diğeri de taşlama işlemi düzgün yapılamadığı için malzeme üzerinde hala çatlaklar, katlama izleri, tufal batması vb. izlerin mevcut olmasıdır. Yapılan gözlemler sonucunda, oldukça dikkat gerektiren taşlama işleminin yapıldığı alanın ergonomik çalışma koşullarını tam olarak sağlamadığı görülmüştür. Taşlama oldukça dikkat gerektiren bir işittir. Gözle kontrol yapılıyor olması nedeniyle, kaynaklı bölgenin aydınlatması yeterli seviyede olmak zorundadır. Bu alandaki aydınlatmanın yeterli olmamasından dolayı çalışanlar hatalı bölgeleri tam tespit edememekte veya fazla taşlama yapmaktadırlar. Belirtilen sebeplerden dolayı malzemeler kusurlu kabul edilebilmektedir.

Şekil 5: Tamamlama Hattı Taşlama Süreci Poka-Yoke Uygulaması

Bu alanda Şekil 5'teki sağdaki görselde olduğu gibi led ışıklandırma yapılarak 500 lux ışıklandırma sınırına ulaştırılmıştır. Böylece çalışanların hataları daha rahat görebilmesi sağlanmıştır. Aynı zamanda taşlama işlemi için kullanılan taş motorunun, balanser ile kullanımı sağlanarak cihaz istenen yere taşınabilir hale gelmiştir. Hammaddeden kaynaklı taşlamaya ayrılan malzemelerin miktarı çok olduğu zaman, işlem için ayrılan alanı doldurmaktadır. Taşlanacak malzemenin miktarı arttıkça kapasite yetersizliği söz konusu olmaktadır. Balanser sistemi sayesinde cihaz istenen yere uzatılarak ekstra alan oluşturulup, taşlama işlemi daha kolay hale getirilmiş, duruşların süresi azaltılmıştır.

4.2.2. Sıcak Hadde Üretim Süreci İyileştirmesi

Tamamlama hattına gelen hammaddelerin üretildiği sıcak hadde, sürekli bir hattır. Hat üzerinde tek bir yerde yaşanan hata tüm süreci durdurabilmektedir. Hata giderilip hat tekrardan çalıştırılmaya başladığında ise özellikle paketleme tarafında hattın çalışıp çalışmadığı çalışanlar tarafından anlaşılammamaktadır. Bu durum iş kazalarının oluşabilmesi açısından çok büyük risk teşkil etmektedir. Büyük iş kazalarına sebebiyet vermeden önleyici bir faaliyet düşünülerek, Şekil 6'da görüldüğü gibi hattın çalışıp durduğunu gösteren ışıklı uyarıcılar takılmıştır. Bunun için trafik lambalarında kullanılan kırmızı, yeşil, sarı renkleri seçilmiştir. Bu sayede, belirtilen nedenden dolayı oluşması muhtemel büyük iş kazalarının önüne geçilmiştir.

Şekil 6: Sıcak Hadde Üretim Süreci

4.3. 8D Uygulaması

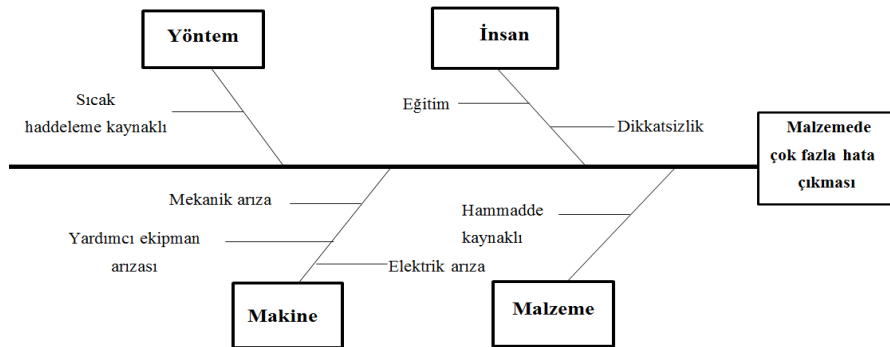
Tamamlama hattında yüzeyinde gözle görülür şekilde hata olmayan malzemelerin sürekli hata varmış gibi kenara ayrılması üzerine bu sorun çalışanlarla yapılan toplantıda dile getirilmiştir. Bunun üzerine 8D uygulaması ile problem tespiti ve kalıcı çözüm üretmek konusunda araştırma yapılmasına karar verilmiştir. İzlenen aşamalar şu şekilde özetlenebilir:

1. *Adım-Konunun Seçimi:* Yüzey hata kontrolü yapan cihazın, üzerinde problem olmayan malzemeleri kenara ayırması üzerine buna neden olabilecek durumların incelenmesi kararı alınmıştır.

2. *Adım-Mevcut Durum Analizi:* Tamamlama hattında yüzey hata kontrolü yapan cihazdan geçen malzemelerin yüzeyinde sürekli hata çıkmaktaydı. Malzemelerde hata olmamasına rağmen cihaz problem varmış gibi sinyaller gönderip mamülü kenara ayırıyordu. Malzemeler operatör tarafından gözle kontrol edilince hata olmadığı fark ediliyordu. Aynı malzemeler makineden bir daha geçirilince problemin devam ettiği görüldü. Bu durum hata barındırmayan malzemelerin ikinci kaliteye ayrılmasına ve hattın sürekli durmasına neden olmaktaydı. Hem zaman kaybına hem de israfa sebep olarak verimsizliği tetiklemekteydi. Bunun üzerine bu hatanın ana sebebini bulmak ve ortadan kaldırmak amacıyla konuyla ilgili kişilerden ekip oluşturuldu.

3. *Adım-Hedef:* Ana hedef problemin esas sebebini bularak tamamen ortadan kaldırmak ve tekrarının olmaması için düzenleyici-önleyici aksiyonlar belirlemek ve yaşanan duruşları yok etmektir. Müşteri için ilk etapta sorun teşkil edecek bir durum bulunmamaktadır. Çünkü malzeme, hem iç hem de yüzey kontrolünden geçmektedir. Cihazın yüzeyde hata bulup o bölgeyi kırmızıya işaretlemesi üzerine operatörler, kontrol ettiğinde sorun olmadığı görülmektedir. Fakat malzemeler her ihtimale karşı makineden bir kez daha geçirilmektedir.

4. *Adım-Kök Neden Analizi:* Bu aşamada probleme neden olabilecek konular, kurulan ekip ile Şekil 7'de görüldüğü gibi balık kılıcı diyagramı kullanılarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Hatanın ortaya çıkmasına sebep olabilecek konular şu şekilde sıralanmıştır:

Şekil 7: Probleme İlişkin Nedenlerin Analizi

İnsan faktörü: Hatanın çalışan kaynaklı olabileceği düşünüldü. Eğitim eksikliği, dikkatsizlik gibi durumlardan kaynaklı makinenin kalibrasyon ayarlarının eksik yapılması nedeniyle cihazın yanlış ölçebileceği öngörüldü.

Yöntem faktörü: Tamamlama hattına gelecek olan malzemelerin yarı mamülünün üretildiği sıcak haddeleme hattındaki işlemler sırasında yüzeyi hatalı malzemelerin üretilmesi bu duruma sebep olabileceği düşünüldü.

Malzeme faktörü: Tedarikçiden temin edilen kütük olarak adlandırılan hammaddelerden kaynaklı hatalar bu duruma sebep olabileceği belirtildi.

Makine faktörü: Mekanik, elektriksel ve yardımcı ekipmanlara ilişkin arıza sebebi ile cihazın yanlış ölçümler yapabileceği göz önünde bulunduruldu.

Belirtilen sebeplerin araştırılması için her bir konu başlığı ekip üyelerine paylaştırıldı. İnsan faktörü incelendiğinde, eğitimlerin verildiği ve ayarlamalarda sorun olmadığı tespit edildi. Yöntem faktörü için sıcak haddede üretilen yarı mamuller için kontroller yapıldı. Malzemelerde hata olmadığı kalite tarafından onaylandı. Malzeme faktörü de irdelendi ve tedarikçi kaynaklı bir problem olmadığı anlaşıldı. Bunun üzerine hattın durdurulmasına ve makinenin sökülerek incelemeler yapılmasına karar verildi.

Makinede yapılan incelemeler neticesinde sorunun, yardımcı ekipman olarak kullanılan kömürlerin aşınması nedeniyle ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Sinyalin ulaşmadığı ve hatalı olarak algılandığı görülmüştür. Yüzey kontrolü yapan cihazın problemleri, malzeme ilerlerken malzemenin üzerinde saniyede 25 tur dönerek (üretim hızı ve ebatına göre değişken bir hızdır) kontrol yapmaktadır. Makinenin döner kısmına elektrik enerjisi ve prob sinyalleri, döner bir sinyal iletim bileziği üzerinden ulaşmaktadır. Bu bileziğin dönen hareketli tarafında bakır 5 adet izole halka bulunmaktadır. Makinenin sabit kısmında ise her halkaya 4 adet kömür bağlanması suretiyle 5 adet sinyali hareketli kısma aktarmaktadır. Bunun için toplam 20 adet kömür takılıdır. Sürtünme dolayısı ile makinenin çalışma süresiyle doğru orantılı olarak kömürler aşınmaktadır. Hareketli halkaların arkasında eksik elektrik bağlantıları şüphesi üzerine kablo bağlantıları çözülüp bir takım incelemeler yapılması neticesinde makine üzerindeki bakır bileziğin 5 yolundan ikisinin kullanılmadığı ve sinyal gitmediği anlaşılmıştır. Bu sebeple 2 yol üzerindeki 8 adet kömürün gereksiz yere kullanılması söz konusudur.

Makinenin kullanımına ilişkin dokümanlar incelenerek dokümanlarda 20 adet kömürün gösterildiği tespit edilmiştir. Cihazın Almanya'daki süpervizörüne durum anlatılmıştır. Bunun neticesinde makinenin ilk tasarımında kullanılması planlanan kömürlerin ve yolların daha sonra tasarımdan çıkarıldığı fakat bunun dokümanlarda ve ilk devreye alma sırasında fark edilmediği tespit edilmiştir.

5. *Adım-Proje Planı:* Makinadan 8 adet kömür çıkarılarak hem kömür tasarrufu yapılması hem de bakır bilezikte iki adet yol kullanılmayarak ömrünün uzatılması söz konusu olmuştur. Bu sayede yıllık 8400 TL tasarruf yapılması öngörülmektedir.

6. *Adım-İyileştirme Çalışmaları:* Kullanılan kömür sayısı azaltılarak bakır bileziğin ömrü uzatılmıştır. Kömür değişim adetleri ve değiştirildiği tarihler sisteme kayıt edilerek yedekleme planı yapılmıştır.

7. *Adım-Sonuçların Doğrulanması:* Makinenin yeni haliyle çalışması test edilmiştir.

8. *Adım-Standartlaştırma ve Yaygınlaştırma:* Bu sorunun kaynağı, imalatçının dokümanlarında hata yapması, devreye alma sırasında süpervizörün dikkatli olmaması ve daha sonra konunun irdelenmemiş olmasıdır. Düzenlenmiş yeni çalışma sistemi ile hatalardan arındırılmış ve gereksiz duruşların ortadan kalktığı bir yapıya kavuşulmuştur.

4.4. HTEA Uygulaması

İşletmenin ana müşterilerinden birinin sürekli sipariş verdiği ürün grubu için HTEA uygulaması gerçekleştirilmiştir. Geçmiş veriler incelenerek temel problemler sıralanmıştır. İmalatta görevli kişilerden bir ekip oluşturularak, beyin fırtınası metodu kapsamında her problem için şiddet, olasılık ve saptanabilirlik değerleri belirlenmiştir. Öncelikle imal edilen ürünün izlediği süreçler ifade edilmiştir. Sırasıyla şu şekilde özetlenebilir:

Hammadde kabulü: Kullanılan hammaddeler kütük olarak adlandırılmaktadır. Tedarikçiden gelen 12 m kütüklerin kabulü yapılarak hammadde alanına alınmaktadır.

Kütük kesim işlemi: Üretime aktarılacak kütükler kesilmektedir.

Kesilen kütüklerin istiflenmesi: Üretim çizelgesine göre istifleme yapılmaktadır.

Tav fırını: İstiflenen kütükler sırasıyla belli bir sıcaklığa ulaşana kadar fırın içinde ısıtılmaktadır. Bu sayede haddeleme sırasında şekillendirme için gerekli olan enerji azalmakta ve şekillendirme kolaylığı sağlanmaktadır.

Tufal alma: Fırından çıkan malzemeler yüksek sıcaklıkta oksijen ile birleşme eğilimi göstererek oksitlenmektedir. Malzemenin yüzey özelliklerini bozan oksit tabakasından arındırılması amacıyla tav fırınından çıkan malzemeye basınçlı su ile tufal temizleme işlemi yapılmaktadır.

Hazırlama (ön şekillendirme): Müşterinin istediği çap dikkate alınarak hazırlama işlemi yapılmaktadır.

Sürekli haddeleme işlemi: Malzemenin, belirli bir sıralama mantığıyla düzenlenen ve kalibreleri açılan dikey/yatay hadde tezgâhlarından geçmesiyle son kesitine ve ızgara boyutuna ulaştığı bölümdür. Lazer sistemi ile malzemenin anlık boyut ölçümü yapılarak hassas çalışma sağlanır. Müşterin istediği ebata göre tezgah sayısı değiştirilebilmektedir.

Soğutma ızgarası: Haddeleme işleminden sonra, boyları uzayan malzemeler müşterinin istediği boyda kesilmeden önce bu ızgarada soğutma işlemi gerçekleştirilir. Bu aşamada kontrollü soğutma yapılarak malzemenin sertleşmesi sağlanır. Aksi takdirde malzemeler istenilen formda kesilemez.

Makas: Haddeleme işleminden sonra boyları uzayan malzemelerin müşterinin istediği boya kesildiği aşamadır.

Son kalite kontrol: Kesilen malzemelerden üretim aşamasında numune alınarak kontrollerinin yapılmasıdır.

Paketleme: Üretimi tamamlanan malzemelerin müşterinin varsa özel talebine göre yoksa 2500 kg olarak paketlemesinin yapılmasıdır.

Tartım-barkod-boyama: Paketler kantar üzerinde ağırlıkları ölçülerek sisteme girilir. Varsa müşteri talebine göre malzemenin uçları boyanır yoksa önceden belirlenen kalite standardına göre boyama yapılır.

Tamamlama hattı: Malzemeler müşteri taleplerine göre iç hata ve/veya yüzey çatlak kontrolünden geçirilir. Yüzey çatlak kontrolü için "Eddy-Current" ve "manyetik parçacıkla muayene" yöntemlerinin birleşimi ve "manyetik akı kaçağı" yöntemi, iç hata kontrolü için ise "ultrasonik test" uygulanmaktadır.

Kalite kontrol: Tamamlama hattından geçen malzemeler için tekrar kontrol işlemi yapılır.

Taşıma ve yerleştirme: Malzemeler müşteriye sevk edilene kadar depo alanına alınır.

Sevkiyat: Malzemenin gerekli belgeler ile müşteriye sevk edilme aşamasıdır.

Tablo 3: Hata Türleri ve RÖS Değerleri

Hata Türü No	Hata Türleri	Hatanın Olası Etkileri	Şiddet	Hata Sebepleri	Olasılık	Kontrol	Saptanabilme	RÖS
1	Yanlış kompozisyonda malzeme kullanımı	-Uygun olmayan malzemelerin seçimi	8	- Hatalı mal kabul - Etiket yapıştırma hatası	3	-Tedarikçi kalite belgesi kontrol	7	168
2	Etiket yanlış olması (Döküm no, kalite, vb.)	- Kalite özelliklerinin karışması	8	- Tedarikçi kaynaklı - çalışan kaynaklı	3	-Görsel kontrol	7	168
3	Barkot okutamama (adet, etiket bilgilerinin yanlış verilmesi)	- Kalite veya döküm karışması - İzlenebilirliğin ve raporlanmanın sağlanamaması - Hammadde stoğunun sistemsel olarak takip edilememesi	8	- Barkod düşmesi - Barkodun olmaması - Barkod okutma cihazının arızalı olması - İş emrine hatalı hammadde tanımlanması. - Çalışan kaynaklı hatalar	5	-Hatalı barkod olduğu zaman siren sisteminin devreye girmesi -RF cihazlarının hatalı barkodu okumaması	3	120
4	Sisteme eksik kütük girilmesi	- Siparişin eksik kalması (Miktar hatası)	5	- Sipariş hatası. - Tedarikçi kaynaklı miktar veya termin problemi - Planlama kaynaklı (üretim prog. geç yayınlanması) - Kesim hızının üretim hızına ulaşamaması - Satın alma kaynaklı olarak oksijen tüpünün olmaması	3	-Üretim programına göre görsel kontrol	7	105
5	Haddelemede kat Oluşumu	- Dövmede malzemenin yarılmaması - Müşteri memnuniyetsizliği	7	- Makaralı kasaların rulman dağıtarak yada açma yaparak malzemenin yatması - Önceki prosesten malzemelerin fitilli gelmesi	7	-Dövme ve kademeli torna testleri	3	147
6	Yanlış malzeme gönderilmesi	-Müşteri memnuniyetsizliği	8	-Personel kaynaklı -Etiketleme, Boyama Hataları -Taşeron kaynaklı hata	2	-Sevk aşamasında; Etiket ve renk kontrolü -Çap kontrolü -Boy kontrolü -Yüzey kontrolü	5	80

Bahsedilen tüm alt süreçlerde karşılaşılan hata türleri 62 adet olarak belirlenmiştir. Bu çalışmada ise sayfa kısıtı nedeniyle 6 adet hata türü ile ilgili açıklamalara yer verilmiştir. Tablo 3'te hata türleri ve olası etkileri özetlenmiştir. Şiddet, olasılık ve saptanabilme değerleri ifade edilerek, hesaplanan RÖS değerleri sunulmuştur.

Tablo 4'teki her hata türü için belirlenen aksiyonlar ifade edilmiştir. Her biri için sorumlu atanmıştır. Gerçekleşmiş aksiyonlar için yeni şiddet, olasılık ve saptanabilirlik değerleri tespit edilerek RÖS değeri hesaplanmıştır. Planlanan aksiyonlar için ise tarihler belirlenmiştir. Bu iyileştirme çalışması sayesinde hammadde temininden nihai ürünün müşteriye ulaşana kadar olan aşamalarda tüm hatlarda yaşanabilecek olası hatalar, onların etkileri alt süreçlere kadar indirgenmiş olup değerlendirilmiştir. Hatanın oluşması neticesinde öncelikle RÖS değeri yüksek olan sebepler için, devamında ise tüm hata türleri için iyileştirmeler planlanmıştır. İlerleyen aşamalarda da HTEA analizinin belirli aralıklarla tekrarlanması gereklidir. Mevcut yapının analizinin yanı sıra yeni oluşabilecek hata türlerinin de irdelenmesi gereklidir.

Tablo 4: Hata Türleri Kapsamındaki Aksiyonlar

Hata Türü No	Hata Türleri	Aksiyon	Tarih	Gerçekleşme Durumu	Aksiyon Sonucu			
					Şiddet	Olasılık	Saptanab.	Yeni RÖS
1	Yanlış kompozisyonda malzeme kullanımı	Yeni kütük kontrol sisteminin devreye alınması	Ok	100%	8	3	3	72
2	Etiket yanlış olması (Döküm no, kalite vb.)	Yeni kütük kesim otomasyonu ile yeni istif düzenine geçilmesi	Aralık 2016	-	-	-	-	-
3	Barkot okutamama (adet, etiket bilgilerinin yanlış verilmesi)	Barkod okuma sisteminin Fırın Giriş Kapağı ile otomasyon olarak entegrasyonu	Ok	100%	8	4	2	64
4	Sisteme eksik kütük girilmesi	İş emirlerine ait kütüklerin tanımlanması işleminde iş emri bazlı tanımlama yapılması	Ok	100%	5	3	5	75
5	Haddedeleme kat oluşumu	Hazırlama aşamasında uygulama değişikliği	Ok	100%	7	3	2	42
6	Yanlış malzeme gönderilmesi	Alın etiketi uygulaması	Şubat 2017	-	-	-	-	-

5. SONUÇ

Süreç yönetimi; müşteri beklentilerini karşılamak amacıyla girdileri çıktılara dönüştüren faaliyetlerin izlenmesi, kontrol edilmesi, gerekli durumlarda ilgili bölümlerde iyileştirmelerin yapılarak önlemlerin alınmasıdır. Süreç yönetimi yaklaşımı ile tüm süreçler yakından takip edilerek maliyet, israf ve zaman kaybına sebep olan katma değer sağlamayan faaliyetler sistemden uzaklaştırılarak kaliteli çıktılar elde edilebilmektedir. Bu yönetim yaklaşımı şirketlerin kendilerini daha iyi tanımlarına, disiplinler arası etkileşim ve iletişimin artmasına olanak sağlamaktadır.

İyileştirmelerin planlanabilmesi için, süreçlerin doğru tanımlanması ve iyi analiz edilmesi gereklidir. Yapılacak girişimlerden sonra ise sürekli iyileştirme felsefesi ile daha iyi yönetilmeye odaklanılmalıdır. Bu iyileştirmeler çok büyük yatırımlar gerektirmeden atılan küçük adımlar da olabilir. Önemli olan işleyişi periyodik olarak takip etmek ve olası hataları öngörüp bunlar için önlemler almaktır. Bu noktada üst ve orta kademe yöneticilere büyük görevler düşmektedir. Tüm çalışanlarına sürekli iyileştirme anlayışını benimsetmeleri gerekir. Bunun için çalışanlara teorik ve uygulamalı eğitimler verilmeli, ayrıca üst yönetim desteği hissettirilmelidir.

Bu makale, devam eden bir çalışmanın mevcut çıktılarını açıklamaktadır. Başlangıç aşamasında yapılan iyileştirmeler dahi önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Maliyet tasarrufu, zaman tasarrufu, daha hızlı ve hatasız iş yapabilme gibi kazanımların bu safhada elde edilmesi, daha büyük iyileştirmeler için motivasyonu artırarak zemin hazırlanmasını sağlamıştır. İlerleyen çalışmalarda sadece imalat kısmı değil, tedarik ve dağıtım aşamalarını da içeren, tedarik zinciri kapsamındaki iyileştirmeler hayata geçirilebilir.

KAYNAKÇA

- Arslan, H. M., Yıldız, M. S. ve Uysal, H. T. (2015). Kesim hattında süreç iyileştirme ve etkin tasarruf: Ağaç işleri atölyesine yönelik bir uygulama. *Journal of World of Turks*, 7(1), 121-136.
- Bozdemir, E. ve Orhan, M. S. (2011). Üretim maliyetlerinin düşürülmesinde kaizen maliyetleme rolü ve uygulanabilirliğine yönelik bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(2), 463-480.
- Bulut, S. (2012). Beyaz eşya yan sanayi sektöründe erp ve yalın üretim olgunluğu analizi ve otomotiv yan sanayi ile kıyaslama. *İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Endüstri Mühendisliği Anabilim Dalı, Mühendislik Yönetimi Programı, Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul.
- Buyruk, M. (2014). *İş notları-8D problem çözme metodolojisi*. [Çevrim-içi: <http://isnotlari.blogspot.com.tr/2014/03/8d-problem-cozme-metodolojisi.html>], Erişim tarihi: 07.11.2016.
- Çetinay, H. (2016). *Kaizen*, Yayın No:3, İstanbul: Kaizen Atölyesi Yayınları.
- Chiozza, M. L., & Ponzetti, C. (2009). FMEA: a model for reducing medical errors. *Clinica Chimica Acta*, 404 (1), 75-78.
- Eleren, A. (2007). Eğitim başarısının artırılmasında süreç geliştirme yöntemlerinin kullanılması ve bir uygulama, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9(2), 1-25.
- Ertuğrul, İ. (2006). *Toplam Kalite Kontrol*. Bursa: Ekin Kitapevi.
- Feili, H. R., Akar, N., Lotfizadeh, H., Bairampour, M., & Nasiri, S. (2013). Risk analysis of geothermal power plants using Failure Modes and Effects Analysis (FMEA) technique. *Energy Conversion and Management*, 72, 69-76.
- İnce, A. R., Erol, Y., & Karagöz, N. (2013). Bir süreç iyileştirme örneği olarak görüntü arşivleme ve iletişim sisteminin (Pacs) değerlendirilmesi (Sivas Numune Hastanesi Uygulaması). *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 243-257.
- Gitlow, H. S., Oppenheim, A. J., Oppenheim, R. & Levine, D. M. (2005), *Quality management*, New York, McGraw Hill-Third Edition.
- Grace, D. D. (2016). *ASQ-Eight disciplines (8D)*. [Çevrim-içi: <http://asq.org/learn-about-quality/eight-disciplines-8d/>], Erişim tarihi: 24.09.2016.
- İşığışık, E. (2012). *Toplam kalite yönetimi bakış açısıyla istatistiksel kalite kontrol*, Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Kahraman, Ö. ve Demirel, A. (2010). OHSAS 18001 Kapsamında FMEA Uygulaması. *Makine Teknolojileri Elektronik Dergisi*, 7(1), 53-68.
- Kang, J., Sun, L., Sun, H., & Wu, C. (2017). Risk assessment of floating offshore wind turbine based on correlation-FMEA. *Ocean Engineering*, 129, 382-388.
- Kumru, M. & Kumru, P. Y. (2010). Hastanelerde satın alma sürecinin iyileştirilmesi: Bir örnek uygulama, II. Uluslararası Sağlıkta Performans ve Kalite Kongresi Bildiriler Kitabı, 171- 183.
- Oğuz, A. M. (2011). Süreç yönetimi ve bir gayrimenkul değerlendirme tekniği uygulaması: Vakıflar genel müdürlüğü örneği. *İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Gayrimenkul Geliştirme Anabilim Dalı, Gayrimenkul Geliştirme Programı, Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul.
- Ookalkar, A. D., Joshi, A. G., & Ookalkar, D. S. (2009). Quality improvement in haemodialysis process using FMEA. *International Journal of Quality & Reliability Management*, 26(8), 817-830.
- Özçelik, T. Ö. & Cinoğlu, F. (2013). Yalın felsefe ve bir otomotiv yan sanayi uygulaması. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 12(23), 79-101.
- Özdağoğlu, A., & Rebiş, S. (2016). Applications of Kaizen And Cycle Time Reduction as Lean Production Techniques in a Semi-Flexible PVC Film Producer. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12(28), 25-37.
- Öztürk, A. (2016), *Kaizen*, Yayın No:4, İstanbul: Kaizen Atölyesi Yayınları.
- Pekin, E. ve Çil, İ. (2014). Kauçuk sektörü poka yoke uygulaması. *SAÜ Fen Bilimleri Dergisi*, 19 (2), 163-170.
- Pillay, A. & Wang, J., (2003), Modified failure mode and effects analysis using approximate reasoning, *Reliability Engineering and System Safety*, 79(1), 69-85.
- Saurin, T. A., Ribeiro, J. L. D., & Vidor, G. (2012). A framework for assessing poka-yoke devices. *Journal of Manufacturing Systems*, 31(3), 358-366.

Sawhney, R., Subburaman, K., Sonntag, C., Rao Venkateswara Rao, P. & Capizzi, C. (2010). A modified FMEA approach to enhance reliability of lean systems. *International Journal of Quality & Reliability Management*, 27(7), 832-855.

Solak, E. ve Korkut, D. S. (2015). *Örnek bir işletmede gerçekleştirilen kalite kontrol uygulamaları*, [Çevrim-içi: <http://sutod.selcuk.edu.tr/sutod/article/viewFile/221/171/>], Erişim tarihi: 11.06.2016.

Treurnicht, N. F., Blanckenberg, M. M. & Van Niekerk, H. G. (2011). Using poka-yoke methods to improve employment potential of intellectually disabled workers. *The South African Journal of Industrial Engineering*, 22(1), 213-214.

Tuzkaya, U. R. ve Aksu, İ. (2013). Üretimde ara stok yönetim süreçlerinin iyileştirilmesi ve bir uygulama. *Beykoz Akademi Dergisi*, 1(2), 44–75.

Yılmaz, A. (2016). *Kalite kontrol ve kalite güvence*, [Çevrim-içi: <http://aliyilmazer.blogspot.com.tr/2016/03/8d-problem-cozme-yontemi-nedir.html>], Erişim tarihi: 11.06.2016.

Yücel, Ö. (2007), Konfeksiyon üretiminde hata türü ve etkileri analizi, *Tekstil ve Konfeksiyon*, 17(2), 126-131.

Yüksel, H. (2010). *Üretim/İşlemler yönetimi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.

Zerenler, M. ve Karaboğa, K. (2014). Müşteri memnuniyetinin sağlanmasında hataların önlenmesine yönelik üretim odaklı bir bakış açısı: Poka-Yoke sistemleri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Özel Sayı, 263-275.

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Ülkelerinde Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin İncelenmesi

Fatih ÇEMREK*, H. Naci BAYRAÇ**, Hakkı POLAT***

ÖZ

Bu çalışma Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütüne (KEİ) dahil ülkelerin kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasılları (KBGSYİH) ile kişi başına düşen CO₂ oranları arasındaki ilişkiyi panel veri analizi yardımıyla incelemiştir. Ekonomik göstergelerdeki iyileşme, üretim artışı buna bağlı olarak kişi başına düşen gelirin artması tüketimi de arttırmaktadır. Tüketim artışı da çevre kirliliğinin en büyük faktörlerindedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde çevre korunmasına yönelik çalışmalar henüz tamamlanmadığından gelir artışı ile beraber çevre kirliliği de sıklıkla rastlanan bir durumdur.

Bu çalışmada KEİ'ye üye ülkelerin 1993-2013 yılları arası kişi başına düşen GSYİH ve CO₂ değerleri arasındaki ilişki araştırılmış ve istatistiksel olarak anlamlı ilişkilerin varlığı tespit edilmiştir. Çevresel Kuznet Eğrisi Teorisi çerçevesinde, bu ülkelerin henüz eğrinin pozitif eğimli tarafında olduğu, ekonomik büyümelerinin çevre kirliliğine neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz İşbirliği Teşkilatına Üye Ülkeler, Ekonomik Büyüme, Enerji tüketimi, Panel Veri Analizi

JEL Sınıflandırması: C23,O10, Q43

Investigation of the Relationship between Energy Consumption and Economic Growth in Black Sea Economic Cooperation

ABSTRACT

This study examines the relationship between gross domestic product (GDP) per capita and the CO₂ ratios per capita of countries including the Black Sea Economic Cooperation Organization (BSEC) with the help of panel data analysis. The improvement in economic indicators, the increase in production, the increase in per capita income also increases consumption. The increase in consumption is also the biggest factor of environmental pollution. Especially in the developing countries, environmental protection activities are not completed yet, so environmental pollution is also a common condition with the increase of income.

In this study, the relationship between per capita GDP and CO₂ values of the CEE member countries between 1993 and 2013 was investigated and statistically significant correlations were found. Within the framework of the Environmental Theory of Kuznets Curve, we have come to the conclusion that these countries are still on the positive sloping side of the curve, and that their economic growth has caused environmental pollution.

Key Words: Black Sea Economic Cooperation Organization, Economic Growth, Energy Consumption, Panel Data Analysis

JEL Classification: C23,O10, Q43

Geliş Tarihi / Received: 29.01.2017 Kabul Tarihi / Accepted: 23.03.2017

* Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, İstatistik Bölümü, fcemrek@ogu.edu.tr

** Yrd.Doç.Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İİBF, nbayrac@ogu.edu.tr

***Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi İstatistik Bölümü, hakkiplt@gmail.com

1. GİRİŞ

1990'lı yıllardan başlamak üzere ekonomik büyümenin çevre üzerindeki etkisinin artması başta iktisatçılar olmak üzere birçok alandaki araştırmacıların ilgi odağı haline gelmiştir. Çevresel kirliliğe neden olan başlıca faktörler arasında ekonomik büyüme ve sanayileşme, ulaşım, nüfus artışı, yoksulluk, trafik yoğunluğu vb. yer almaktadır. Çevre kirliliğinin en önemli nedeni ekonomik büyüme olarak karşımıza çıkmaktadır. Hava kalitesi ve ekosistemde yaşanan olumsuz gelişmeler bunun başta gelen kanıtı niteliğindedir.

Kişi başına düşen milli gelir ile çevresel kirlilik arasında olan sistematik ilişki Çevresel Kuznets Eğrisi (ÇKE) hipotezi olarak adlandırılmaktadır. Bu hipotez, ekonomik büyüme ile sera gazlarının yoğunluğu arasındaki ilişkiyi ifade eder ve çevre kirliliği ile kişi başına düşen milli gelir arasında Ters U biçiminde bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır.

ÇKE, çevresel koşullarının olumsuz hale gelmesi ile kişi başına gelir düzeyi arasındaki varsayımsal ilişkiyi açıklamaktadır. Çevre kirliliği ile kişi başına düşen gelir miktarı arasında araştırılan ilişkide çevre kirliliğine bağlı olarak yaşam kalitesi önce kötüleşmekte, daha sonra da iyi hale gelmektedir. ÇKE hipotezine göre, ekonomik gelişme sürecinde çevre kirliliği önce artış göstermekte olup daha sonra azalma göstermektedir.

Çalışmanın amacı Karadeniz Ekonomik İşbirliği'ne (KEİ) üye ülkelerde gelir düzeyi ile çevre kirliliği arasındaki ilişkiyi incelemektir. KEİ üyelerine ilişkin 1993-2013 dönemini kapsayan panel veri seti ile ÇKE hipotezinin geçerliliğine ilişkin ampirik bir uygulama yapılmıştır.

Literatürdeki birçok çalışmaya göre; kişilerin refah seviyesi ile çevre kirliliği arasında çok yönlü bir etkileşim vardır. Bu çalışmada KEİ'ne üye ülkelerin verileri panel veri analiz yöntemi ile incelenmiş ve Grossman ve Krueger'in yaklaşımına paralel olarak gelir artışı ile CO₂ salınımı arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

2. ÇEVRESEL KUZNETS EĞRİSİ KAVRAMSAL YAKLAŞIM

Gelişmekte olan ve ekonomisi henüz tam anlamıyla üretime geçememiş ülkeler genellikle hizmet ağırlıklı (ticaret, finans, tarım vb.) yapılar üzerinde ekonomilerini şekillendirmektedir. Üretim ekonomisine geçilmesiyle beraber kişilerin refah seviyelerinde meydana gelen artışın bir tüketim talebi yarattığı, yaratılan bu talebin de orta ve uzun vadede çevre kirliliğine etki ettiği literatürde bilimsel olarak ispatlanmıştır (Panayotou, 2000).

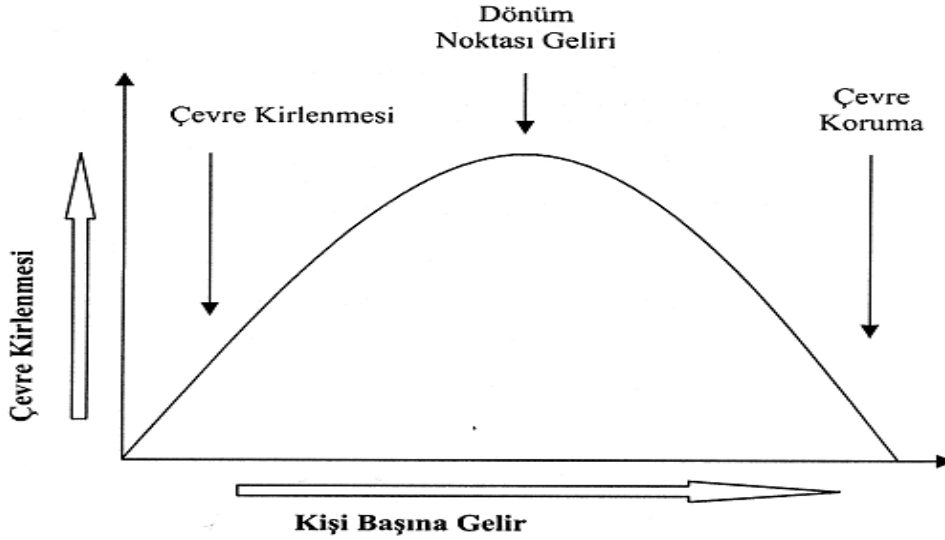
Simon Kuznets (1955), gelir dağılımı ile ekonomik büyümenin ilişkili olduğunu ifade etmektedir. Bu çalışmada, ekonomik gelişmeye paralel olarak kişi başına düşen gelirin arttığını; ancak gelişmenin ilk aşamasında gelir eşitsizliğinin de arttığı da belirtilmiştir. Ayrıca, Kuznets, çalışmasında, artan gelir eşitsizliğinin ekonomik gelişmenin devam etmesiyle birlikte belirli bir dönüm noktasından sonra azalmaya başladığını ifade etmiştir. Bu ilişki "Ters U" ya da "Çan Eğrisi Hipotezi" olarak tanımlanmaktadır ve gelir dağılımı ile gelir düzeyi arasındaki ilişkiye gösteren eğri, Kuznets Eğrisi olarak ifade edilmektedir.

Dünya ekonomisinde 1990'lı yılların başında küresel ısınma, hava kirliliği, doğal kaynak kullanımının artması, CO₂ salınımı gibi çevresel sorunların etkileri ortaya çıkmış ve bundan sonra uluslararası alanlarda ekonomik büyüme, çevre ve enerji konuları oldukça önemli bir hal almıştır. Bu gelişmeler sonucu Kuznets Eğrisi, iktisadi büyüme ile çevre kirliliği veya çevre tahribatı arasındaki ilişkiyi açıklamak için de kullanılmaya başlanmıştır.

Çevresel Kuznets Eğrisi (ÇKE) hipotezi ile kişi başına düşen milli gelir ile çevresel kirlilik arasındaki ilişki ifade edilmektedir. Bu hipoteze göre, çevresel kirlilik düzeyinin ekonomik büyüme sonucu önce artacağı ve belli bir gelir düzeyinden sonra azalacağı ifade

edilmektedir. Bundan dolayı, kişi başına düşen milli gelir ile çevre kirliliği düzeyi arasında ters U şeklinde bir ilişki olduğu ifade edilmiştir (Şekil 1). Burada önemli olan refah artışı ile çevresel değerler arasında bir ilişkinin bulunduğudır.

ÇKE hipotezine göre; ekonomik kalkınma sürecinde çevresel kirlilik düzeyi, önce artmakta daha sonra azalmaktadır. Buna göre, ekonomik büyüme süreci çevreyi önce olumsuz fakat doyum noktasına ulaştıktan sonra, olumlu yönde etkilediği şeklinde yorumlamak varmak mümkündür.

Şekil 1: Çevresel Kuznets Eğrisi

ÇKE hipotezine göre yapılan literatürde yer alan çok sayıdaki çalışma sonuçları, kullanılan kirlilik çeşidine, kullanılan değişkenlere, kurulan modellerin yapılarına, incelenen dönemlere ve ülkelere bağlı olarak çeşitli farklılıklar göstermektedir. Birçok çalışmada, çevre bozulmaları ve çevre kirliliği değişkenlerini temsil eden çok sayıda değişkene yer verilmiştir. Bu bağlamda, genel olarak, çevre bozulmaları orman alanlarındaki kayıplar olarak tanımlanmaktadır.

Çevre kirliliği ise, hava ve su kirliliği göstergeleri ile tanımlanmaktadır. Hava kirliliği genellikle CO₂ emisyonu ile ifade edilmektedir. Su kirliliği ise, nehirlerde ölçülen arsenik, cıva, nikel vb. maddeler ile kanalizasyon atıkları nedeniyle oluşan kolibasili miktarı gibi değişkenlerle tanımlanmaktadır. Ayrıca, son yıllarda artan sanayiye yönelik hammadde kullanım yoğunluğunu, biyolojik çeşitliliğinin değişmesi, yok olma tehdidi altında olan canlı türleri vb. değişkenlerle de tanımlanmaktadır (Başar ve Temurlenk, 2007: 5).

ÇKE ilişkisinin nasıl gerçekleşeceği konusunda bir açıklık getiren en önemli çalışmanın Grossman ve Krueger (1991)'tarafından yapıldığı kabul edilmektedir (Carson, 2010: 7). Söz konusu araştırmada, ekonomik büyümenin çevre kalitesi üzerindeki etkisinin ölçek, yapısal ve teknolojik etkiler olduğu ifade edilmiştir. Şekil 1'deki ÇKE'nin artış gösteren kısmı ölçeğin etkisi ile azalış gösteren kısmı ise yapısal ve teknoloji etkileri ile ilişkilendirilmektedir.

ÇKE hipotezine göre, CO₂ emisyonunun belli bir gelir veya gelişmişlik düzeyine kadar gelirin artması ile birlikte artacağı (ölçek etkisi), daha sonra yapısal ve teknolojik etkiyle bu gelir veya gelişmişlik düzeyinin artmasıyla CO₂ emisyonunun azalacağı ifade edilmektedir.

3. KARADENİZ EKONOMİK İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜ (KEİ)

SSCB'nin dağılmasıyla, Karadeniz'e kıyısı olan ülkeler, bölgesel işbirliği için yasal bir zemin ve düzenleyici uygulamalar geliştirmek ve bölgesel politikaları hayata geçirmek üzere toplanmışlardır. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ), 25 Haziran 1992 tarihinde İstanbul'da toplanan Zirve'de hazırlanan KEİ Bildirgesi'nin imzalanmasıyla kurulmuştur. 5 Haziran 1998 tarihinde Yalta'da Devlet ve Hükümet Başkanları tarafından imzalanan KEİ Şartı 1 Mayıs 1999 tarihinde yürürlüğe girmiştir ve böylece KEİ bölgesel bir ekonomik işbirliği örgütü haline gelmiştir. KEİ'nin üyeleri Arnavutluk, Azerbaycan, Bulgaristan, Ermenistan, Gürcistan, Moldova, Romanya, Rusya Federasyonu, Sırbistan, Karadağ, Türkiye, Ukrayna ve Yunanistan'dır. Tam üye ülkelerin yanı sıra Avusturya, Almanya, Polonya, Tunus, Mısır, İsrail, Slovakya ve İtalya gözlemci ülke statüsünde toplantılara katılmaktadır.

Ekonomik açıdan KEİ, kısa dönemde üye ülkelerin aralarındaki ticareti artırmak ve çeşitlendirmek, karşılıklı yatırımları ve özellikle ortak yatırımları yoğunlaştırmak ve diğer ekonomik ilişkileri güçlendirmek için yapılan bir anlaşmadır. Uzun dönemde ise, bir serbest ticaret bölgesi oluşturulması esas alınmıştır.

Siyasal açıdan bakıldığında KEİ, üyelerin arasındaki ve bölgelerindeki barışı, güveni ve siyasi dayanışmayı, sosyal açıdan ise, üyelere refah düzeyinin artırılması, işsizliğin azaltılması, eğitim, kültür ve sağlık alanlarında işbirliği yapılması hedeflenmektedir.

Bu temel amaçlar doğrultusunda imzalanan KEİ Deklarasyonu'nda öngörülen işbirliği alanları hükümetler arası ve hükümetler dışı olarak iki gruba ayrılmaktadır. Hükümetler arasındaki işbirliği daha çok altyapı, enerji, çevre, bilimsel ve teknik işbirliği gibi konuları içermektedir. Hükümetler dışı işbirliğinde ise, ülkeler arasında özek sektör temsilcilerinin inisiyatiflerini artırmaya yönelik kurumsal ve hukuki çerçevenin oluşturulmasına çalışılmaktadır (Çelik, 2013: 522).

Bölge, AB'ni Karadeniz üzerinden Merkezi Asya'ya; Rusya Federasyonu'nu Karadeniz, Anadolu ve Türk Boğazları ve Süveyş Kanalı üzerinden Akdeniz Havası ile Orta Doğu ve Güney Yarımküreye bağlayan (Kuzey-Güney Koridoru) jeostratejik bir önem taşımaktadır.

KEİ'ne üye ülkeler arasında ekonomik istikrarsızlıklar mevcuttur. Her ülke ekonomik sorunlarını çözmek için uğraşmakta ve KEİ'ni bir ümit ışığı olarak görmektedir. Alt yapı ve sermaye malları yetersizdir, mevcut olanların da bakım-onarım ve yenilenmeye ihtiyacı vardır.

KEİ'de siyasi ilişkiler ön plana çıkmakta ekonomik ilişkiler ise, ikinci planda kalmaktadır. Üye ülkeler arasında önemli siyasi sorunlar mevcut olduğundan, toplantılarda genellikle siyasi sorunlar ön plana çıkmaktadır.

KEİ'ne üye ülkelerin coğrafi özellikleri dikkate alındığında zengin kömür, doğalgaz ve petrol yataklarına sahip oldukları görülmektedir. Bu madenlerin çıkarılması ve işlenmesi için yeni yatırımlara ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle batılı firmalarla ortak yatırımlara gidilmesi yetersiz olan finansman ihtiyacını çözebilecektir. Böylece bölge AB'ne uzanan bir enerji köprüsü niteliğine sahip olabilecektir.

Rusya Federasyonu dışında kalan ülkelerin ekonomik yapıları endüstriyel üretim yöntemlerinden daha çok hammadde sağlayıcı statüdeki ülkeler sınıfına girmektedir. Dolayısı ile bu ülkeler için üretim ağırlıklı modellerden daha çok tüketim odaklı bir ekonomik alt yapıya sahip olduklarını ifade etmek mümkündür.

4. LİTERATÜR

ÇKE'nin tahminine yönelik yapılan çalışmalarda farklı sonuçlar ortaya çıkmıştır. Bazı çalışmalarda ÇKE ilişkisi elde edilirken; bazı çalışmalarda ise, söz konusu ilişki elde edilememiştir. Ayrıca, birden fazla değişkenin yer aldığı bazı çalışmalarda bazı değişkenler için ÇKE ilişkisi elde edilmiştir ve diğer değişkenler için elde edilememiştir. Buna bağlı olarak ÇKE ilişkisi ile ilgili literatürde bir ortak bir fikir mevcut değildir ve konu halen tartışılmaktadır.

ÇKE'nin tahmin edilmesine yönelik çalışmalarda uygulama yöntemi olarak, büyük ölçüde yatay kesit ya da panel verilerle regresyon analizi kullanılmaktadır (Egli, 2004: 3). ÇKE hipotezi ile ilgili çalışmalar incelendiğinde, bunların iki farklı bölüme ayrıldığı gözlenmektedir. Bu bölümler, tek bir ülke için yapılan ve zaman serisi analizi kullanan çalışmalar ve bazı ülke gruplarını inceleyen panel veri analizi kullanan çalışmalardan oluşmaktadır.

Yapılan araştırmalar ÇKE şeklinin sabit olmadığını göstermektedir. Eğrinin şekli ekonomik büyümeye siyasetçi ve vatandaş davranışları, kurum ve organizasyonların yapıları, mevcut yasal düzenlemeler vb. faktörler tarafından belirlenmektedir. Son yıllarda çevresel organizasyonların, eğitimin ve kamunun çevre bilinci gelişmiştir. Bu nedenle, bilgi düzeyi artmış ve kamusal düzenlemeler iyileştirilmiştir. Bunun da sonucu olarak, daha basık bir ÇKE beklentisini ortaya çıkarmıştır. Bu durum ülkelerin gelir düzeylerinin artarken çevresel kalitenin çok daha az düşebileceği şeklinde ifade edilebilir (Arı ve Zeren, 2011: 39).

ÇKE bazı önemli politik çıkarımlar da vermektedir. Gelişmekte olan ülkeler için ekonomik büyüme ve çevre kalitesindeki iyileşme, çeşitli aksaklıklardan dolayı aynı anda çoğunlukla gerçekleşmemektedir. Bu durumu önlemek için devlet, kirletici enerji türlerinin kullanımını azaltma, ortamı temizleyici teknolojilere ağırlık verme, çevre dostu olan Ar-Ge faaliyetlerini ve yenilikçi uygulamaları teşvik etme gibi politikalar uygulayabilir ve hatta çevreye zarar veren ürünleri tamamen yasaklayabilir. Böylece büyüme süreci daha düşük kirlilikle atlatılabilir imkânına kavuşabilecektir.

Grossmann ve Krueger (1991), ekonomilerin büyümesi ile birlikte üretim ölçeğinin artması nedeni ile üretim sürecinde kullanılan doğal kaynak miktarı ve oluşan atık ve emisyon miktarı arasında ilişki kurmaktadır. Buna göre, üretim arttığından, doğal kaynak kullanımı artmaktadır. Üretim sürecinde daha fazla doğal kaynağın kullanılması ile doğa tahrip olmakta ya da çevre bozulmaları ortaya çıkmaktadır. Doğal kaynak kullanımının artmasıyla beraber, üretim ölçeğinin artmasından kaynaklanan üretim sürecinin sonunda oluşan atık miktarı ve çeşitli zararlı maddelerin salınımı da artmaktadır. Bu durum çevreyi olumsuz şekilde etkilemekte ve gelirin artışıyla da çevre kirliliği artmaktadır. Bahsi geçen coğrafyadaki ülkeler göz önüne alındığında refah artışı ile sera gazı salınımlarının yakın ilişkisinin bulunacağı iddia edilebilir.

Kişisel gelirden meydana gelen artışın özellikle petrol ürünleri tüketimini arttırdığına yönelik araştırmalarda literatürde mevcuttur (Kennedy vd., 2003). Torras ve Boyce (1998), konuyu biraz daha özele indirerek doğrudan kişilerin gelir seviyesi ile su ve hava kirliliği arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Elde ettikleri sonuçlar gelirden meydana gelen artışın kirliliğe pozitif yönde etki ettiği yönündedir.

Geniş bir alana sahip olan bu konuda farklı bakış açıları ile araştırmacılar konuyu değişik açılardan ele almışlardır. Örneğin; Baldassare ve Katz (2012), bireylerin sosyal davranışlarının çevre kirliliğinin temelini oluşturduğunu burada en etkili unsurlardan bir tanesinin gelir seviyesi olduğunu belirtmişlerdir. Siyasal kuramların çevre kirliliğine etkisi araştıran Congleton (1992), devlet politikalarını bir sonucu olan kişisel gelir değişimlerinin çevre kirliliği üzerine etkisini göstermiştir. Toplumsal gelir dağılımının çevre koruma politikaları ile olan ilişkisini araştırdığı makalesinde Magnani (2000), literatürde önceki çalışmalara benzer sonuçlara ulaşmıştır.

Stern vd. (1996), makalelerinde sürdürülebilir ekonomik gelişmenin en doğal sonuçlarından bir tanesinin de çevre kirliliği olduğu yönünde görüş bildirmişlerdir. Sadece ekonomik büyümenin yetersiz olduğunu, gelişimin her alanda (sosyal, kültürel... vb.) olması gerektiğini aksi takdirde sorumluluğu taşımayan toplumların çevreye daha fazla zarar vereceklerini belirtmişlerdir.

Kristrom ve Riera (1996), gelir ile çevresel iyileştirmelere göre esnekliğinin zayıf olduğunu, gelir ile beraber toplumsal sorumluluk bilincinin de kişilere aşılması gerektiğini aksi takdirde çevre kirliliğinin kaçınılmaz olduğunu belirtmişlerdir.

5. VERİ SETİ ve YÖNTEM

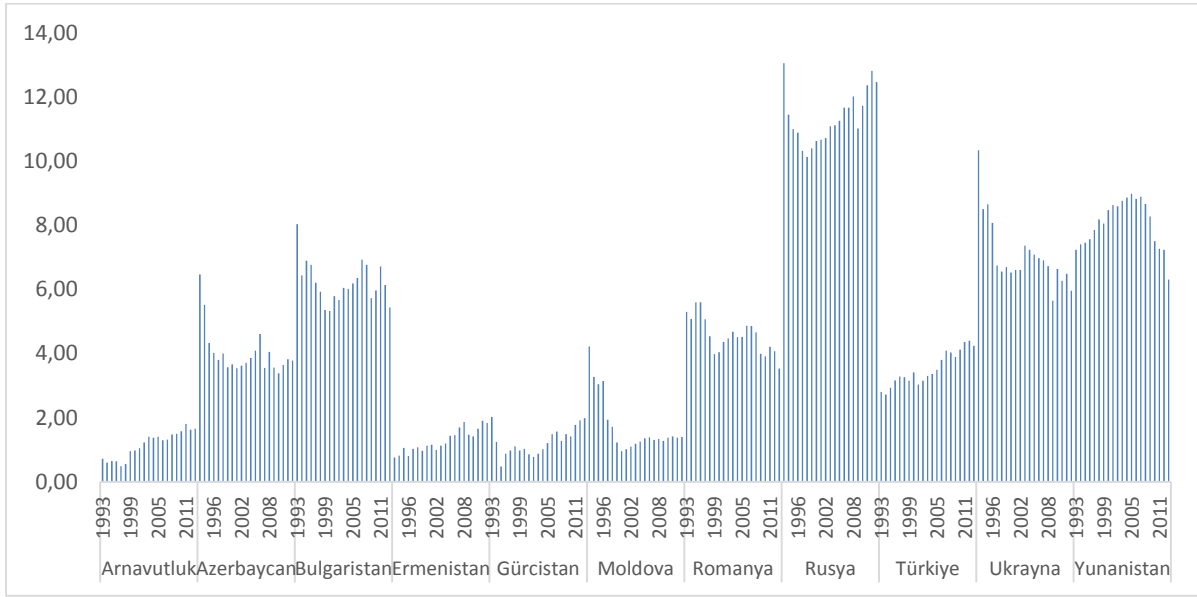
Araştırmada KEİ'ne üye ülkelerin 1993-2013 yılları arasındaki gayrisafi yurt içi milli hasılları ile kişi başına düşen CO₂ Üretimleri (Kişi/metrik ton) cinsinden alınmıştır. Söz konusu verilere ilişkin tanımlayıcı istatistikler tablo1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Değişkenlere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Ülkeler	Ortalama CO ₂ (Metrik Ton/Kişi Başı)	StdSapmaCO ₂ Ton/Kişi Başı)	(Metrik Ortalama GDP (\$)	Std GDP (\$)	Sapma
Arnavutluk	1,16	0,41	2322,75	1471,0	
Azerbaycan	4,03	0,73	2577,63	2637,6	
Bulgaristan	6,23	0,64	3782,70	2508,1	
Ermenistan	1,28	0,36	1673,11	1294,3	
Gürcistan	1,26	0,43	1701,87	1266,2	
Moldova	1,73	0,89	950,25	620,6	
Romanya	4,57	0,56	4548,93	3279,5	
Rusya	11,36	0,82	6059,92	4705,9	
Türkiye	3,53	0,52	6160,40	3059,7	
Ukrayna	7,08	1,05	1870,25	1188,4	
Yunanistan	8,05	0,74	19156,14	6808,4	

(Kaynak: Dünya Bankası)

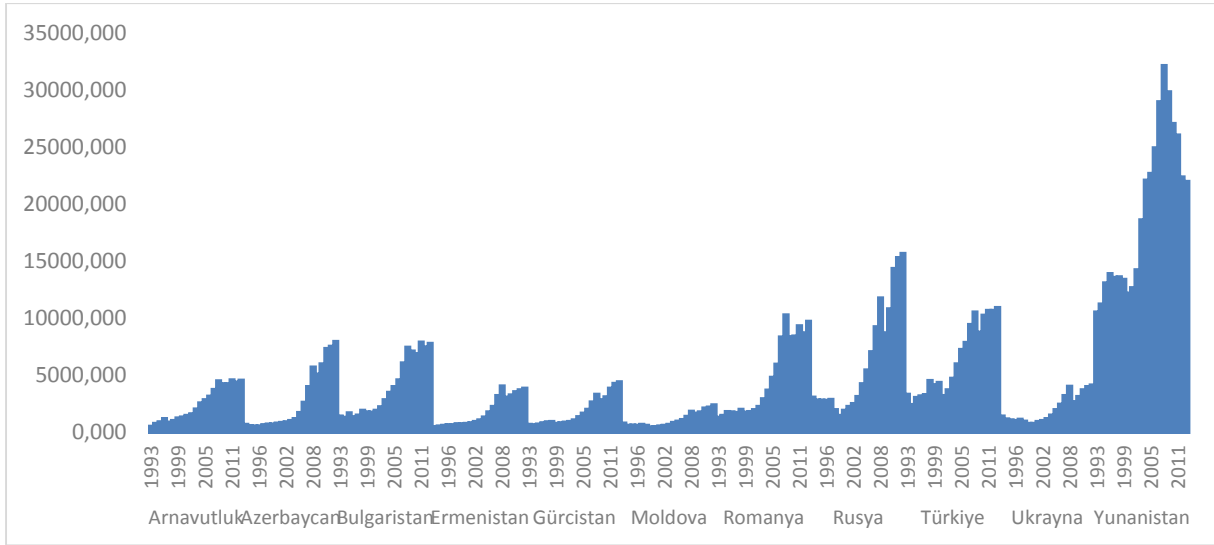
KEİ ülkelerine ait yıllara göre CO₂ değişim miktarlarına ilişkin grafik Şekil 2'de verilmiştir.

Şekil 2: Karbondioksit Emisyonu (Kişi/Metrik Ton)

Şekil 2, incelendiğinde hemen tüm ülkelerin yıllara göre kişi başına karbon salınımlarının arttığı görülmektedir.

Şekil 3'te, kişi başına düşen gayri safi milli hasılların, karbon salınımlarına benzer olarak yıllara göre artan bir trend içinde olduğu görülmektedir.

Şekil 3: Kişi Başına Düşen Gayri Safi Milli Hasıla (Amerikan Doları)

İstatistiksel analize konu olan olaylara ilişkin veri kümeleri yatay kesit (cross section), zaman serisi (time series) ve bu ikisinin bir karması olan panel veriler (panel data) olmak üzere üç kısımda sınıflandırılmaktadır. Yatay kesit ve zaman serisi modellerinin aşamalı olarak kullanıldığı çalışmalarda, daha etkin kestirimler üretmek amacıyla bu aşamalar birleştirilerek panel veri kümeleri oluşturulmaktadır.

Panel veri analizi ile ilgili ilk araştırmalar 1960'lı yıllarda Amerika Birleşik Devletlerinde NLS (National Longitudinal Surveys of Labor Market Experience), PSID (Panel Study of

Income Dynamics) yapılmış, bu yöntem giderek yaygınlaşarak günümüzde birçok araştırmada kullanılır hale gelmiştir (Hsiao, 2003).

Eğer bir birey, aile ve ya işletme (aynı kesit birimi) zaman içinde gözlemleniyorsa bu tür karma verilere panel veri adı verilir. Bireyler, firmalar, hane halkları, şehirler, ülkeler gibi belirli örneklem birimlerinin zaman boyunca ölçülmesi neticesinde farklı zaman dilimlerinde aynı kitleye ilişkin veri kümelerini ifade eden panel veri yapısına ulaşılmaktadır (Gujarati, 2004).

Bireyler tekrarlı olarak ölçülürse panel veri yapısı elde edilir. Dolayısıyla, bireylerin zaman içerisinde tekrarlı bir şekilde gözlemlenmesiyle elde edilen bu tür veri yapıları, zamanın herhangi bir noktasında yapılan ölçümlerle elde edilen yatay-kesit verilerden ayrılmaktadır. Aynı şekilde, sadece bir bireyin zaman boyutunda ölçülmesiyle elde edilen zaman serisi verilerinden de farklılık göstermektedir. Daha açık bir ifadeyle, panel veriler tek başına kesit ve tek başına zaman serisi özelliği göstermezler. Aksine, panel veriler her iki veri yapısını da bünyesinde barındırmaktadır.

Panel veri setinde eksik veri genel olarak ortaya çıkan bir durumdur. Panel veri kümesinde her bir kesit için eşit uzunlukta zaman serisi içerirse dengeli (balanced) panel veri, farklı uzunluklarda zaman serisi içerirse dengesiz (unbalanced) panel veri olarak adlandırılmaktadır (Greene, 2003).

Basit bir doğrusal panel veri regresyon modeli (1) eşitliğindeki gibi yazılmaktadır:

$$Y_{it} = \beta_{1it} + \beta_{2it} \dots X_{2it} + \dots + \beta_{kit} X_{kit} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

$i = 1 \dots N$

$t = 1 \dots N$

(1) numaralı modelde, Y bağımlı değişkeni, X; bağımsız değişkeni, ε ise ortalaması sıfır ve varyansı da bir olan hata terimini ifade etmektedir. i ; kesit boyutunu, t ; zaman boyutunu ifade etmektedir.

Model, her bir birimin her bir zaman dönemine ait kendi tepki katsayısına sahip olduğunu ifade etmektedir (Matyas ve Sevestre, 1996). Bundan dolayı, tahmin edilmesi gereken parametre sayısı gözlem sayısından fazla olduğu için modelin bu halde tahmin edilmesi mümkün değildir. Bu nedenle panel veri ile yapılan çalışmalarda daha çok hata terimlerinin özellikleri ve katsayıların değişebilir olmasına ilişkin olarak farklı varsayımlar yapılarak değişik modeller elde edilebilmektedir.

Bu modellerdeki temel varsayımlar ise;

- Sabit ve eğim parametrelerinin kesit birime ve zamana göre değişmediği değişimlerin hata teriminde yansıtıldığı,
- Tüm parametrelerin hem zaman hem de kesit birimlere göre değiştiği,
- Eğim parametreleri sabitken, sabit parametrenin birimlere göre değiştiği fakat zamana göre değişmediği,
- Eğim parametreleri sabitken, sabit parametrenin sadece zamana göre değiştiği,
- Hem sabit hem de eğim parametrelerinin birimlere göre değiştiği kabul edilmektedir.

Modelin hem zaman hem de kesit veriler uyarlamasında tahmin yöntemi olarak havuzlanmış regresyon ile tahmin edilmesi aşamasında klasik model, sabit etkiler modeli ve rassal etkiler modeli olmak üzere üç yöntem kullanılmaktadır.

Sabit etkiler modelinde, eğim katsayıları değişmemektedir. Sabit katsayılar ise sadece kesit verileri arasında veya sadece zaman verileri arasında ya da her iki veri için de değişme göstermektedir.

Diğer bir anlatımla, panel değişkenlerde kesitler arasında farklılık olduğunda, zamana bağlı olarak da bir farklılaşma gözlemlenmiyorsa, “tek yönlü ve kesite bağlı sabit etkiler modeli” kullanılmaktadır. Sadece zamana bağlı bir farklılaşma ortaya çıkmışsa, bu durumda da “tek yönlü zamana bağlı sabit etkiler modeli” kullanılmaktadır. Sabit terimin kaynağı hem kesitler hem de zamanlar arası farklılık ise, “iki yönlü sabit etkiler modeli” ortaya çıkacaktır.

Panel veri analizlerinde zaman nedeniyle oluşan farklılık yerine, kesitler arası farklılıkla daha çok ilgilenilmektedir. Bu nedenle, sabit etkiler modelinin genel ifadesi, kesitler arasında ortaya çıkan farklılığın sabit terimlerdeki oluşan farklılıklarda görülebildiğini varsaymaktadır. Sabit etkiler modelinin genel gösterimi;

$$Y_{it} = \beta_{1it} + \beta_{2it} X_{2it} + \dots + \beta_{kit} \dots X_{kit} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

şeklinde dir. Bu denklemd e yer alan hata terimlerinin varyansının sıfır ve dağılımının bağımsız ve homojen olduğu kabul edilmektedir.

6. ANALİZ SONUÇLARI

Öncelikli olarak eldeki değişkenlerin durağanlığı araştırılmıştır. Birim kök testi sonuçları aşağıda verilmiştir.

Tablo 2. Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Seri	Test Türü	Test İstatistiği	P.
CO ₂ (Düzeyde)	Levin, Lin ve Chu t	-0,448	0,327
	ADF - Fisher Chi-square	21,649	0,481
	PP - Fisher Chi-square	36,295	0,028
Gelir (Düzeyde)	Levin, Lin ve Chu t	4,146	1,00
	ADF - Fisher Chi-square	1,713	1,00
	PP - Fisher Chi-square	0,864	1,00
CO ₂ (1 Fark alınmış)	Levin, Lin ve Chu t	-11,32	0,000
	ADF - Fisher Chi-square	135,805	0,000
	PP - Fisher Chi-square	185,405	0,000
Gelir (1 Fark alınmış)	Levin, Lin ve Chu t	-7,34505	0,000
	ADF - Fisher Chi-square	79,2392	0,000
	PP - Fisher Chi-square	120,896	0,000

Panel birim kök test değerleri incelendiğinde kişi başına düşen karbondioksit salınımı ve kişi başına düşen GSYİH serilerinin düzeyde durağan olmadığı görülmektedir. Durağanlaştırılması için 1 fark alınması işleminin yeterli olduğu görülmüştür.

Seriler durağanlaştırıldıktan sonra serilerin uzun dönemli birlikte etkileşimlerini inceleyen panel eşbütünleşme analizi yapılmış ve sonuçlar aşağıda verilmiştir.

Eşbütünleşme analizi için Pedroni ve Johansen-Fisher eşbütünleşme testleri uygulanmış ve sonuçlar Tablo3'te verilmiştir.

Tablo 3. Pedroni Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Alternatif Hipotez: Ortak AR katsayıları (boyut içerisinde)

			Ağırlıklı	
	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
Panel v-İstatistiği	1.117581	0.1319	0.646232	0.2591
Panel rho-İstatistiği	-2.265719	0.0117	-2.676390	0.0037
Panel PP- İstatistiği	-6.306985	0.0000	-5.187394	0.0000
Panel ADF- İstatistiği	-1.763241	0.0389	-2.950882	0.0016

Alternatif Hipotez: Bireysel AR Katsayıları (boyutlar arası)

	İstatistik	Olasılık
Group rho- İstatistiği	-1.021575	0.1535
Group PP- İstatistiği	-6.460980	0.0000
Group ADF- İstatistiği	-3.274705	0.0005

Tablo incelendiğinde;

H₀: Eşbütünleşme yok.

H₁: Eşbütünleşme var.

şeklindeki hipotez için yapılan testler sonucunda 7 istatistikten 5'inin istatistiksel olarak anlamlı çıktığı görülmüştür. Dolayısı ile 5 kritere göre eşbütünleşme olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 4. Johansen-Fisher Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Hipotez	Fisher İstatistiği	Fisher İstatistiği	Fisher İstatistiği	Prob.
Sayısı	(İz Testinden)	Olasılık	(En büyük özdeğer testi)	
Yok	84.29	0.0000*	60.45	0.0000*
En fazla 1 adet	74.07	0.0000*	74.07	0.0000*

H₀: Eşbütünleşme yok.

H₁: Eşbütünleşme var.

Hipotezi için yapılan testler sonucunda en çok 1. Gecikmeye kadar eşbütünleşmenin olduğu görülmüştür.

Yapılan testler sonucunda karadeniz KEİ'ne üye ülkelerin kişi başına düşen gayri safi milli hasılları ile kişi başına düşen karbondioksit salınımları arasında uzun dönemli birlikte eğilimlerin olduğu söylenebilir. Bu aşamadan sonra artık panel model tahminine geçilir.

Tablo 5. Klasik Model Tahmin Sonuçları

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-İstatistiği	Olasılık
C	3.412392	0.243188	14.03189	0.000*
GDP	0.000251	3.27E-05	7.661686	0.000*
R ²	0.204036	Bağımlı Değişkenin Aritmetik Ortalaması		4.570000
Düzeltilmiş R ²	0.200560	Bağımlı Değişkenin Standart sapması		3.239211
Regresyonun Standart Hatası	2.896224	Akaike Bilgi Kriteri		4.973313
Artık Kareler Toplamı	1920.878	Schwarz Kriteri		5.003117
Log olabilirlik	-572.4176	Hannan-Quinn Kriteri r.		4.985334
F-İstatistiği	58.70143	Durbin-Watson İstatistiği		0.201641
Olasılık (F-istatistiği)	0.000000			

Klasik model sonuçları incelendiğinde;

$$\text{Kişi Başına Düşen CO}_2 = C + \text{GSYİH} \quad (3)$$

Modelinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Katsayılar yazıldığında model;

$$\text{Kişi Başına Düşen CO}_2 = 3,41 + 0,00025\text{GSYİH} \quad (4)$$

şeklinde olacaktır. Kişi başına düşen GSYİH'in katsayısı pozitif olduğu için bu değişkende meydana gelecek artışın kişi başına düşen karbondioksit salınımı üzerinde pozitif yönde etkili olduğu söylenebilir.

Sabit etkiler modeline göre model sonuçları aşağıda verilmiştir.

Tablo 6. Sabit Etkiler Modeline Göre

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-İstatistiği	Olasılık
C	4.166511	0.122355	34.05250	0.0000
GDP	8.74E-05	2.51E-05	3.475020	0.0006
Spesifikasyon				
Cross-section fixed (dummy variables)				
Period fixed (dummy variables)				
R ²	0.969161	Bağımlı Değişkenin Aritmetik Ortalaması		4.570000
Düzeltilmiş R ²	0.964357	Bağımlı Değişkenin Standart sapması		3.239211
Regresyonun				
Standart Hatası	0.611539	Akaike Bilgi Kriteri		1.982268
Artık Kareler Toplamı	74.42207	Schwarz Kriteri		2.459140
Log olabilirlik	-196.9520	Hannan-Quinn Kriteri r.		2.174607
F-İstatistiği	201.7400	Durbin-Watson İstatistiği		0.737910
Olasılık (F-istatistiği)	0.000000			

Sabit etkiler modeline göre de kişi başına düşen gayri safi milli hasılanın kişi başına düşen karbondioksit salınımı üzerinde pozitif etkili olduğu söylenebilir.

7. SONUÇ

Sanayi ve endüstride meydana gelen değişimler beraberinde kaçınılmaz olarak çevre kirliliği sorununu da gündeme getirmiştir. Avcı ve toplayıcı yaşamdan yerleşik hayata geçerek tarım yapmaya başlayan insanoğlu, bin yıllar içerisinde önce düşünce, sonra davranış sonra din, hukuk, iktisat ve kültürünü de değiştirmiştir. 20. yüzyıl gibi “aşırılıklar çağı” en ölçülebilir çıktılardan bir tanesi de insanoğlunun çevresindeki kirliliktir. Ne ironiktir ki üreten ve ürettiğini hızla tüketen günümüz toplumları, çevreye verdikleri bu zararın bilincinde olmalarına rağmen davranışlarındaki bu aşırılıkları kabul edilebilir seviyelere indirme konusunda son derece isteksiz davranmaktadır.

Özellikle Karadeniz ve Hazar coğrafyasında uzun yıllar Sovyet yönetimi altında kalmış ülkeler, bu rejimin dağılmasından sonra sahip oldukları yer altı ve yer üstü kaynaklarını dünya pazarına sürerek, dünya ekonomisinde etkin roller üstlenme çalışmalarına başlamışlardır. Ancak sağlam ve kalıcı endüstriyel üretim yöntemlerinden ziyade, çoğu OPEC (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü) üyesi ülkeye benzer bir sermaye girişi yöntemini izleyerek ekonomik karakteristiklerini oluşturmaya başlamışlardır. Bunun bir sonucu olarak gelir artmış artan gelire bağlı olarak tüketim ve sera gazı emisyonlarının salınımı giderek yükselmiştir.

Çalışmada KEİ üyelerine ilişkin 1993-2013 dönemini kapsayan panel veri seti ile ÇKE hipotezinin geçerliliğine ilişkin ampirik bir analiz yapılmıştır. Üye ülkelerin verileri panel veri analiz yöntemi ile incelenmiş ve Grossman ve Krueger’ın yaklaşımına paralel olarak gelir artışı ile CO₂ salınımı arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Gelir ile sera gazı salınımı arasındaki etkileşimi inceleyen model sonuçları açısından da kişisel gelirden meydana gelen artışın kişi başına düşen CO₂ salınımını pozitif yönde etkilediği ortaya çıkmıştır. ÇKE eğrişinin yapısı dikkate alındığında, KEİ ülkelerinin henüz pozitif eğim bölgesinde yer aldıkları söylenebilir. Ekonomik gelişmişlik seviyesi arttıkça, çevre kirliliğini azaltacak politikaların uygulanmaya başlaması sonrasında bu ilişkinin doyum noktasına ulaştıktan sonra negatif yönde bir eğime geçeceği söylenebilir.

Elde edilen bu sonuçlar doğrultusunda KEİ’ne üye ülkeler için daha az çevre kirliliğine neden olan politikaların uygulamaya alınması giderek önem kazanmaktadır. Çevre kirliliğinin bir göstergesi olarak ifade edilen CO₂ emisyonu büyük oranda enerji üretim, tüketim ve değişiminden kaynaklanmaktadır. KEİ’ne üye ülkelerde CO₂ emisyonunu artışında önemli bir paya sahip olan petrol ve kömür gibi fosil yakıtların yerine doğal gaz, güneş, rüzgâr gibi yenilenebilir enerji kaynaklarının ağırlıklı kullanımına yönelik politikaları yaygınlaştırması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Arı A. ve Zeren F. (2011). CO₂ Emisyonu ve Ekonomik Büyüme: Panel Veri Analizi, *Celal Bayar Üniversitesi İİBF Yönetim ve Ekonomi*, 18(2), 37-47.
- Baldassare, M., & Katz, C. (1992). The personal threat of environmental problems as predictor of environmental practices. *Environment and Behavior*, 24(5), 602-616.
- Başar S. ve Temurlenk M. S. (2007). Çevreye Uyarlanmış Kuznets Eğrisi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama, *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, 21(1), 1-12.
- Carson, R.T. (2010). The Environmental Kuznets Curve: Seeking Empirical Regularity and Theoretical Structure. *Review of Environmental Economics and Policy*, 4(1), 3-23.
- Congleton, R. D. (1992). Political institutions and pollution control. *The Review of Economics and Statistics*, 412-421.
- Çelik K. (2013). *Karadeniz Ekonomik İşbirliği, Ekonomik Entegrasyon Küresel ve Bölgesel Yaklaşım* (Editörler: Osman Küçükahmetoğlu, Hamza Çeştepe, Şevket Tüylüoğlu), Geliştirilmiş 3. Baskı, Ekin Yayıncılık, Bursa.

- Egli H. (2004). Environmental Kuznets Curve Evidence From Time Series Data for Germany, WIF-Institute of Economic Research, Working Paper: 3/28, 1-39.
- Greene, W. H. (2003). *Econometric analysis*. Pearson Education India.
- Grossman, G. & Kreuger, A. (1991). “*Environmental Impacts of a North American Free Trade Agreement*”, NBER Working Paper, No. 3914.
- Gujarati, D. (2004). *Basic Econometrics*. United States Military Academy, West Point.
- Hsiao, C. (2003). *Analysis of panel data*, 2nd. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kennedy, C. Steinberger, J. Gasson, B. Hansen, Y., Hillman, T., Havranek, M., ... & Mendez, G. V. (2009). Greenhouse gas emissions from global cities. *Environmental science & technology*, 43(19), 7297-7302.
- Kristrom, B. & Riera, P. (1996). Is the income elasticity of environmental improvements less than one?. *Environmental and Resource Economics*, 7(1), 45-55.
- Kuznets, S. (1955). “Economic Growth and Income Inequality”, *American Economic Review*, 45, 1, 1-28.
- Magnani, E. (2000). The Environmental Kuznets Curve, environmental protection policy and income distribution. *Ecological Economics*, 32(3), 431-443.
- Matyas, L. & Sevestre, P. (1996). *The econometrics of panel data*. A Handbook of the Theory with.
- Panayotou, T. (2000). “*Economic Growth and the Environment*”, CID Working Paper, No. 56.
- Stern, D. I. Common, M. S. & Barbier, E. B. (1996). Economic growth and environmental degradation: the environmental Kuznets curve and sustainable development. *World development*, 24(7), 1151-1160.
- Torras, M. & Boyce, J. K. (1998). Income, inequality, and pollution: a reassessment of the environmental Kuznets curve. *Ecological economics*, 25(2), 147-160.

Terörün Volatilitiye Etkisi: Türkiye BIST 100 Endeksinde Bir Uygulama

Esengül BACIK*, Mustafa ÖZER**, Serpil ALTINIRMAK***

ÖZ

Terör, Türkiye'nin ve Dünya devletlerinin ortak sorunudur. Terör faaliyetlerinin en büyük maliyeti birçok insanın hayatını kaybetmesidir. Aynı zamanda, terörizmin; sosyal, ekonomik, siyasi ve psikolojik anlamda da birçok yıkıcı etkisi bulunmaktadır. Terör eylemlerinden sonra karar verici ve uygulayıcı birimlerin algı ve duyu durumları farklılaşmaktadır. Bu farklılaşmanın sonucunda oluşan olumsuzluklar uluslararası ticaret yoluyla bütün dünyaya yayılmaktadır. Terör eylemleri finansal piyasalar üzerinde de etkili olabilmektedir. Fonlar, piyasayı terk ederken, fiyatlar düşmekte ve faiz oranları yükselme baskısı altında kalmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde bu etkiler daha uzun süreli olabilmektedir. Bu çalışmada ise, terör ile volatiliti arasında doğrudan ya da dolaylı olarak herhangi bir ilişki olup olmadığı araştırılmaktadır. Terör ile ortaya çıkan korkunun hisse senetleri getirilerine yansiyip yansımadağı incelenmektedir. DATASTREAM veri sisteminden elde edilen 312 aylık veriler kullanılarak BIST 100 endeksi piyasa getirilerinin volatiliti grafiği Component GARCH yöntemi ile elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Terör, Volatiliti, GARCH, BIST-100

JEL Sınıflandırması: G14, G18

Impact of Terrorism to Volatility: An Application on BIST 100 Index in Turkey

ABSTRACT

Terror is considered as the common problem of both Turkey and other nations in the world. Terrorism cost loss of many lives. It can also create social, economic, political and psychological destructive effects. Following the terrorist attacks, there could be a change in the perception of the decision and policy makers. The negative outcomes of such changes will later be spread to other countries via international trade. Terrorist activities can also adverse effects on financial markets. Outflow of funds from the countries create a downward pressure on stock prices and upward pressure on interest rates. These effects can create long lasting effects in developing countries than developed. In this study, we investigate the direct and indirect relationship between terrorism and stock market volatility by using component GARCH model for the monthly data extracted from DATASTREAM over the period January 1990 and December of 2015.

Keywords: Terror, Volatility, Component GARCH, BIST-100

JEL Classification: G14, G18

Geliş Tarihi / Received: 11.02.2017 Kabul Tarihi / Accepted: 14.03.2017

* Öğrenci., esenn_23@hotmail.com

** Prof.Dr., Anadolu Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, muozer@anadolu.edu.tr

***Doç.Dr., Anadolu Üniversitesi, Eskişehir Meslek Yüksekokulu, Toptan ve Perakende Satış Bölümü, saltinirmak@anadolu.edu.tr

1. GİRİŞ

Terör, tüm dünya devletleri için kanser hastalığına benzetilir. Terör olaylarının yaşanmasıyla birlikte toplumsal bir korku oluşur ve zamanla ekonomik, siyasi, sosyal, kültürel ve psikolojik yönden önemli sonuçlar doğurur. Eğer bir ülke terör sorununun üstesinden gelebilirse sağlığına kavuşur, aksi halde sorun giderek büyür ve tedavisi imkânsız hale gelir. Terörist saldırıların etkileri; ülkeler, sektörler ve zamana yayılan etkiler gibi birçok faktöre bağlı olarak değişim göstermektedir. Bu faktörler arasında saldırıların mahiyeti, çarpan etkileri, saldırılar karşısında uygulanan politikalar (hareket tarzı) ve piyasaların dayanıklılığı da yer almaktadır (Ağırman, Özcan ve Yılmaz, 2014).

Abadie ve Gardeazabalb (2008), terörün dünya ekonomileri üzerine etkilerini inceledikleri çalışmalarında iktisadi bir bakış açısıyla terörün dört temel etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadırlar. Bunlardan ilki, insani ve fiziksel sermayenin terör saldırıları neticesinde azalmasıdır. İkincisi, terör saldırıları ile oluşan korku ortamının yüksek oranda belirsizliğe neden olduğudur. Üçüncüsü, terör olaylarındaki artışın terörün önlenmesi için yapılması gerekli güvenlik harcamalarında da bir artışa neden olduğudur. Bu artış ülke kaynaklarının çok daha verimli sektörlerden güvenlik harcamalarına kaydırılmasıyla gerçekleştirilmektedir. Dördüncüsü ise terörün turizm gibi belli başlı bazı sektörleri doğrudan etkilemesidir (Enders, Sandler ve Parise, 1992: 21).

Finansal piyasalar finansal sistemin temel dayanağıdır. Piyasaların işleyişi ne kadar düzenli ve iyi olursa finansal sistem de o kadar sağlıklı olur. Finansal piyasaları olumsuz yönde etkileyen en temel unsurlar arasında belirsizlik yer almaktadır. Terör faaliyetleri ise, bu belirsizliği tetikleyen faktörlerdendir. Terör olaylarının yaşanması başta turizm olmak üzere birçok sektörde, yatırımlarda, dış ticarete, tarım ve hayvancılıkta ve diğer pek çok alanda yıkıcı etkiler yaratır ve bu etkiler doğrudan veya dolaylı olarak finansal piyasalara yansır. Öncelikle mikro ekonomik dengeler ve beraberinde makroekonomik dengeler sarsılır. Finansal piyasalardaki globalleşme dikkate alındığında, terörün sadece ilgili ülkenin finansal piyasalarını değil diğer ülkeleri de etkileyebileceği görülecektir.

Ülkelerde belirsizlik ortamının hâkim olması, finansal piyasalarda volatilitenin de artmasına sebebiyet verir. Finansal piyasalarda oynaklıklar, tüketim harcamaları ve yatırım harcamalarını etkileyerek ekonomik faaliyetler üzerinde etkili olabileceği gibi; finansal sistemin işleyişini de bozarak yapısal ve idari düzenlemelerin yapılmasına da neden olabilir (Beckett ve Sellon, 1989). Artan enflasyonist beklentiler, daraltıcı para politikası uygulamaları ve faiz oranları üzerindeki kontrollerin kaldırılması ile hızlanan faiz oranı oynaklıkları da reel ekonomik maliyetler yaratabilmekte ve finansal sistemin işleyişinde önemli kesintilere yol açabilmektedir (Özer ve Türkyılmaz, 2004: 5).

Türkiye özellikle Cumhuriyetin kuruluşundan beri 92 yıllık bir süreçte çok sayıda terör olayına sahne olmuştur. Terörün karakteristik özelliği olan yıkıcı etkiler, Türkiye’de de birçok alanda hissedilmiştir. Özellikle terör faaliyetlerinin yoğunlaştığı bölgelerde güvenlik harcamalarındaki artış, turizm gelirlerinin baltalanması, terör nedeniyle iç göçlerin yaşanması ve kaynakların verimli kullanılamaması, eğitim sürecinin aksaması gibi birçok faktör terörün maliyetlerini arttırmaktadır. Yaşanan can kayıpları için ise kurulabilecek herhangi bir cümle bulmak imkânsızdır.

Bu çalışmanın amacı, terör eylemlerinin finansal piyasalardaki oynaklığa etkisini Türkiye’de BIST 100 endeksi üzerinde incelemektir. Bu amaçla 1990-2015 dönemleri arasında DATASTERAM den elde edilen 312 aylık veriler kullanılarak BİST 100 endeksi oynaklığı GARCH yöntemi ile hesaplanmıştır.

Finansal piyasalarda oynaklığa ilişkin birçok çalışma olmasına rağmen spesifik olarak terörün volatiliteye etkisini ele alan pek fazla çalışma bulunmamaktadır. Bu bağlamda yapılan

çalışma, bu konuda yapılacak olan diğer çalışmalara yol gösterici nitelikte olacaktır. Öte yandan terör ile volatilité arasında doğrudan ya da dolaylı olarak herhangi bir ilişki olup olmadığı sorgulanacaktır. Terör ile ortaya çıkan korkunun hisse senetleri getirilerine yansiyıp yansımadağı ele alınacaktır.

2. TÜRKİYE'DE TERÖRİZM

Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan itibaren varlığına ve ulusal güvenliğine yönelik çeşitli tehditlerle karşılaşmıştır. Bu tehditler, kimi zaman topraklarının bir kısmına, toprak bütünlüğüne, karasuları ve hava sahası gibi konularda egemenlik haklarına yönelik olabilmektedir (Bahçeşehir Üniversitesi, 2008: 3).

Türkiye'nin maruz kaldığı ve halen süregelen terörizm tehdidinin belirgin iki özelliğı vardır: İlk özellik; etnik, radikal dinci ve ideolojik olmak üzere neredeyse bilinen tüm terörizm türlerinin Türkiye' de ortaya çıkmış olmasıdır. İkincisi de karşılaşılan tüm terörizm tehditlerinin arkasında güçlü bir dış desteğin varlığını hissettirmesidir (Türkiye Barolar Birliğı [TBB], 2006: 532).

Kronolojik olarak bakıldığında, 1960'ların sonu ile 1980'li yıllar arasında Asala terörü, 1970-1980 yılları arasında ideolojik terörizm olarak "sağ-sol çatışması", 1980'lerden sonra etnik ayrılıkçı terörizm olarak "PKK terörizmi", 1990'lı yıllarının sonundan itibaren de dini motifli terörizm olarak "Tevhid-i Selam (Kudüs Ordusu), Hizbullah, El Kaide ve IŞID" tehdidiyle karşılaşmıştır. Terörizm Türkiye'de on binlerce insanın ölümüne, daha çok sayıda insanın yaralanmasına veya sakat kalmasına neden olmuştur ve ciddi ekonomik kayıplar ortaya çıkmıştır. Sadece 1984 sonrasındaki etnik /ayrılıkçı terörizmin faturasının 100 Milyar doların üzerinde olduğı tahmin edilmektedir. 1984-2004 periyodunda Türkiye'de meydana gelen terör olaylarının sayısı ise 51.500 civarındadır. Bu olayların yaklaşık 22.000'i (% 43) etnik/ayrılıkçı terörizm kaynaklıdır (TBB, 2006: 531-532).

Günümüzdeki etnik terörizm tehdidinin en önemli kaynağı, Kürt etnisitesinin temsilcisi rolüne soyunan PKK'dır. Bir diğer etnik terörizm odağı olan Ermeni terörist örgütleri ise, ASALA başta olmak kaydıyla potansiyel tehdit pozisyonunda bulunmaktadırlar. 1984-1992 yılları arasında giderek artan bir terörizm tehdidi oluşturan PKK, 1992'den itibaren Türkiye'nin terörle mücadele konseptini değıştirmesi sonucunda 10 yıllık bir gerileme süreci yaşamış, Abdullah Öcalan'ın Kenya'da yakalanmasından sonra da PKK kaynaklı terörizm algulamaları güçlü ve yakın potansiyel tehdit konumuna doğru yönelmiştir. Bu aşamada, çeşitli dış ve iç konjonktürel gelişmeler Kürt etnik terörizminin tehdidini yeniden yükseltmiş ve güçlendirmiştir (TBB, 2006:547).

PKK terör örgütü, 1984'ten beri birçok kanlı eylem gerçekleştirmiş, bu eylemler çok sayıda cana mal olmuştur. Türkiye'de son yıllarda terörle mücadele kapsamında bir çözüm sürecine girilmesine rağmen halen saldırılar devam etmekte ve birçok kişi hayatını kaybetmektedir. Terörün hala önüne geçilememesi ülke gelişiminin önündeki barikatı da güçlendirmektedir. Türkiye'de refah ve huzurun sağlanması durumunda gelişim ve değışim sürecine daha hızlı ayak uydurulacaktır.

Genel olarak Türkiye'de yaşanan terör eylemleri, ülkenin Doğu ve Güneydoğu'sunda yoğunluk kazanmaktadır. Fakat son yıllarda gerçekleşen terörist saldırıları dikkate alırsak böyle bir sınır çizmenin anlamsız olacağı görülecektir. 10 Ekim 2015 tarihinde Ankara'da yaşanan katliam maalesef bu duruma en yakın örnektir. Söz konusu katliamda üç saniye arayla iki

patlama olmuş ve patlamada 107 insan hayatını kaybetmiştir. Yine 13 Mart 2016 tarihinde gerçekleşen patlamayla 37 kişi hayatını kaybederken 125 kişi yaralanmıştır.

3. LİTERATÜR TARAMASI

Terör faaliyetlerinin ekonomik, siyasi, sosyal, kültürel ve psikolojik etkileri ve sonuçları hem Türkiye’de hem de Dünya ülkelerinde birçok akademik çalışmaya konu olmuştur. Terörün niteliğini, yapısını ve etkilerini farklı perspektiflerden anlamaya çalışmak, terörle mücadelede büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda Alp (2013), terörün yatırımlar, turizm, doğrudan yabancı sermaye yatırımları, tüketici davranışları, tüketim ve tasarruflar, menkul kıymet piyasaları, dış ticaret, tarım ve hayvancılık, devlet bütçesi, milli gelir ve ekonomik büyüme üzerine etkilerini geniş çapta incelemiştir.

Alp (2013) yaptığı çalışmada, globalleşme ile beraber finansal piyasaların entegrasyonunun terör gibi ekonomik belirsizlik içeren olayların sonuçlarının, ulusal çapta sonuçlar doğuracağını ifade etmiştir. Terörün ekonomik ve sosyal yönden yıkıcı sonuçlar doğurmasının uluslararası finansal sistemin işleyişini zedeleyeceğini ve ulusal ekonomik dengeleri de bozabileceğini belirtmiştir. Terörün, araştırmacının belirlediği değişkenlere olan etkileri genel olarak şöyledir: Terörle mücadele için gerçekleştirilen harcamalar, işlem maliyetlerini yükseltmekte, bu durum yatırımların azalmasına ve kamu harcamalarında artışa neden olmaktadır. Terörün yarattığı risk ve belirsizlik ortamı istihdam üzerinde negatif yönde etki yaratmaktadır. Terör faaliyetleri özellikle turizm sektörünü etkilemekte ve turizm sektöründen elde edilen gelirleri baltalamaktadır. Tarım ve hayvancılıkla uğraşan bölge halkı da terörden doğrudan etkilenmekte ve bu durum yeni istihdam arayışı sebebiyle iç göçe ve beraberinde birçok sosyal soruna neden olmaktadır. Terör olayları sebebiyle gider kalemlerinde artış, gelir kalemlerinde ise azalış olması devlet bütçesini olumsuz yönde etkilemekte, yabancı sermaye yatırımları ve menkul kıymet piyasaları da terörün yıkıcı etkilerinden nasibini almakta ve tüm bu nedenlerden ötürü ülkede ekonomik büyüme yavaşlamaktadır.

Akıncı vd. (2014), panel iki aşamalı en küçük kareler yöntemini kullanarak 2002- 2011 dönemi itibariyle gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler için terörizmin, enflasyon ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Yazarlar yaptıkları çalışmada, her üç ülke grubunda terörizmin, enflasyon ve ekonomik büyüme üzerinde negatif yönlü etkiler yarattığı sonucuna ulaşmışlardır.

Akıncı, G. Akıncı ve Yılmaz (2015), terörizmin, doğrudan dış yatırımlar ve portföy yatırımları üzerindeki etkilerini araştırdıkları çalışmada, terörizmin doğrudan ve dolaylı yatırımlar üzerinde yarattığı negatif etkilerin, belirtilen ülkelere alınan dış yardımlar kanalıyla telafi edilip edilemeyeceğini incelemişlerdir. 67’si gelişmekte olan ve 18’i az gelişmiş olmak üzere toplam 85 ülke için 2005-2011 dönemi itibariyle dengesiz panel veri analizleri kullanılarak yapılan çalışmada, terörizmin doğrudan ve dolaylı yatırımlar üzerinde negatif etki yarattığı ortaya konulmuştur. Dış yardım akımlarının, terörizmin yabancı yatırımlar üzerinde yarattığı olumsuz etkiyi azalttığı ortaya konulmuştur.

Terör faaliyetlerinden doğan belirsizliklerin finansal piyasalara etkilerini, 35 ülke için 2003-2011 dönemi itibariyle Vision of Humanity’den elde edilen küresel terör endeksleri ve Dünya Borsalar Birliği’nden elde edilen yıllık ortalama borsa endeksleri verileri yardımıyla panel veri modelleri kullanarak inceleyen Ağırman, Özcan ve Yılmaz (2014), terörist faaliyetlerin hisse senedi piyasaları üzerine gerçekleşen kısa vadeli olumsuz etkilerinin uzun dönemde piyasa mekanizması tarafından düzeltildiği sonuca ulaşmışlardır.

Panel veri analizlerini kullanarak Türkiye, Mısır ve Suudi Arabistan için 1996-2010 yılları itibariyle ihracat, ithalat, ekonomik büyüme, turizm, doğrudan yabancı yatırımlar, işsizlik

ve kişi başına milli gelir gibi ekonomik değişkenlere ait veriler yardımıyla Ortadoğu’da yaşanan terör olaylarının seçilmiş ülke ekonomileri üzerindeki etkilerini inceleyen Altay, Ekinci ve Peçe (2013), turizm başta olmak üzere terörün analize tabi tutulan tüm ekonomik değişkenler üzerinde olumsuz etki yarattığını ortaya koymuşlardır.

Yıldız, S. Yıldız ve Aytemiz (2015), Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerini ele alarak, Türkiye’de kara turizm uygulamaları ve mevcut potansiyelini incelemeye yönelik yaptıkları çalışmada, bu bölgelerde yaşanan terör olaylarının, atılan demokratikleşme adımlarıyla birlikte bitmesinin ardından, bölgenin kara turizm faaliyetlerine açılmasına yönelik gelişimi incelemiştir.

Yeşiltaş, Öztürk ve Yeşilmen (2008), terörizm faaliyetlerinin Dünya ve Türkiye perspektifinde turizmle olan ilişkisi ve turizme olan etkilerini ayrıntılı olarak çözüm önerileri perspektifinde inceleyerek literatüre katkıda bulunmuşlardır.

Zaman serileri analizleri ARIMA modelini kullanarak 1984-2001 yılları itibarıyla Türkiye’de ekonomik açıdan önemli bir göstergesi olan turizm sektörünün, terör faaliyetlerinden etkilenme mekanizmasını inceleyen Emsen ve Değer (2004), turizm ve terörizm arasında ters yönlü bir ilişkinin olduğu ve Türkiye için önemi giderek artan turizm gelirlerinin terör olgusundan tecrit edilemeyeceği sonucuna varmışlardır.

Sezgin, Ş. Sezgin ve Gündüz (2008), silahlı çatışmanın ekonomik sonuçlarını Güneydoğu Anadolu Bölgesini Türkiye’de diğer bölgelerle karşılaştırarak analiz ettikleri çalışmada, ekonomik büyümenin, Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde diğer bölgelere göre daha yavaş olduğu ve bölgeler arasında iraksamaya neden olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Bashir, Inam-ul-Hag ve Gillani (2013), GARCH ve GARCH EVI modellerini kullanarak 2005-2010 dönemi itibarıyla yaşanan terör faaliyetlerinin finansal piyasalara etkilerini Pakistan Karaçi Borsası’nı baz alarak incelemiştir ve araştırma bulgularına göre KSE 100 endeksi ile terör faaliyetleri arasında negatif yönlü bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir.

Aslam ve Kang (2013), olay çalışması yöntemini kullanarak Pakistan’da 2000 ve 2001 yılları arasında gerçekleşen 470 terör faaliyetlerinin KSE Borsasına etkilerini ele almışlardır. Çalışmada, federal olarak yönetilen kabile alanlarında gerçekleşen terör faaliyetlerinin Borsada pozitif yönde bir etki yaratırken, şehirlerde meydana gelen terör faaliyetlerinin ise negatif yönde bir etki yarattığı saptanmıştır. Ayrıca kaybedilen insan hayatları ile KSE 100 Endeksi arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir ve farklı şekillerdeki saldırıların finansal piyasalar üzerinde farklı etkiler yaratacağı bulgusuna ulaşmışlardır.

Abadie ve Gardeazabal (2003), Bask bölgesinde bulunan ETA terör örgütünün gerçekleştirdiği terör faaliyetleri esas alarak, çatışmaların ekonomik etkilerini incelemek üzere ampirik bir çalışma yapmışlardır. Araştırmada sonuç olarak, 1960’ların sonunda terörün patlak vermesinden sonra Bask Bölgesinde, terörizmin olmadığı sentetik kontrol bölgesine göre kişi başına düşen milli gelirin %10’a düştüğü bulgusuna ulaşılmıştır. Ek olarak 1998-1999 tarihleri arasında yapılan ateşkes örneği kullanılmış ve ateşkesin güvenilirlik kazanması durumunda Bask Bölgesindeki şirketlerin hisse senetleri ile şirketler için önem arz eden faktörlerin pozitif yönde bir eğilim gösterdiği, ateşkesin sona ermesiyle ise negatif yönlü bir eğilim gösterdiği tespit edilmiştir. Bir diğer çalışmalarında Abadie ve Gardeazabal (2008), terörizmin entegre bir dünya ekonomisinde doğrudan yabancı sermaye yatırımları üzerindeki etkilerini 110 ülkeyi dikkate alarak yatay kesit analizi yardımıyla incelemiştir. Terörizmin genel olarak ekonomik riskin küçük bir kısmını temsil etse bile, ülkeler arasında üretken sermayenin tahsisinde büyük bir etkiye sebep olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Terör faaliyetlerinin hisse senedi fiyatlarına etkilerini olay çalışması yöntemi yardımıyla inceleyen Karolyi ve Martell (2010), 1995 ve 2002 yılları arasında gerçekleşen 75 terör

saldırısını ele almışlardır. Çalışmada, saldırının gerçekleştiği gün, hisse senedi fiyatlarında 0,83% oranında bir değer kaybı yaşandığı ve ortalama bir firmanın 401 milyon dolar zarara uğradığı sonucuna ulaşılmıştır. Şirket yöneticilerinin kaçırılması gibi insan sermayesi kayıplarının, fiziksel kayıplara oranla hisse senetleri fiyatları üzerinde daha fazla etkili olduğu tespit edilmiştir.

4. METODOLOJİ

Zaman serisi ekonometrisi yaklaşımında ele alınan modellerde değişkenlerin, durağan yani, ortalama ve varyanslarının zamanla değişmediği varsayılmaktadır (Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2005: 37). Zaman serilerinin durağan olması; zaman içinde varyansın ve ortalamanın sabit olması ve gecikmeli iki zaman periyodundaki değişkenlerin kovaryansının değişkenler arasındaki gecikmeye bağlı olup zamandan bağımsız olması anlamına gelmektedir (Gujarati, 1995: 712). Fakat uygulamada karşılaşılan ekonomik zaman serilerinin çoğu durağan değildir. İlgilenilen seri orijinal değerlerinde durağan değilse ve durağanlığı bozan unsur trend unsuru ise, serinin uygun d dereceden (d=1,2 için) sıralı farkları alınır (Özer ve Türkyılmaz, 2004:12).

Zaman serisi ekonometrisinde sahte regresyona neden olacak durağan olmama durumlarından kaçınmak amacıyla, incelediğimiz zaman serilerinin durağanlık açısından test edilmesi gerekmektedir (Dokuz Eylül Üniversitesi [DEÜ], 2005:1). Birinci aşamada serilerin bütünlük dereceleri yani durağanlığının sağlanması için kaçınıcı farkının alınması gerektiği belirlenmelidir. Değişkenlerin durağanlığını belirlemek amacıyla çok sayıda birim kök testi vardır. En yaygın kullanılanları Augmented Dickey-Fuller (ADF), Philips-Peron (PP), Elliot, Rothenberg, and Stock (ERS), Ng and Perron (NP), ve Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin (KPSS)'dir. Ancak Perron'nun 1989 yılındaki çalışmasında vurgulandığı gibi seride yapısal kırılma varsa yukarıda söz ettiğimiz testlerin sapmalı sonuçlar vereceği belirtilmektedir. Bu durumda yapısal kırılmalı birim kök testi uygulanmalıdır (Eviews Help, Erişim Tarihi: 6.1.2016).

Perron (1989), ADF testine alternatif, yapısal kırılmaların varlığı durumunda önerdiği yeni teste göre, ADF testinin birim kök hipotezini reddetmekte başarısız olmasına karşın, serinin deterministik trend fonksiyonu etrafında durağan olabileceği iddia edilmiştir. Aynı zamanda, bu çalışmada, serinin trend fonksiyonunda meydana gelen kırılma zamanı dışsal olarak belirlenmiş, yani önsel bilgi kullanılmıştır (1929 Büyük Buhranı ve 1973 Petrol Krizi). Çalışmada, yapısal değişim ya da kırılma zamanı T_B olarak alınmış ($1 < T_B < T$) ve üç farklı fonksiyonla ilgili birim kök testi kullanılmıştır. Bu yaklaşım T_B anında bir tek zaman değişikliğine izin verilerek genelleştirilmektedir. Boş Hipotez “verilen $\{y_t\}_1^T$ serileri bir kırılma zamanı ile bir birim köke sahiptir” şeklindedir (Uğurlu, 2015).

Perron (1997), Perron (1989) çalışmasının yeniden ele alındığı bir çalışmadır. Bu çalışma, bir öncekinin aksine, zamandaki olası değişiklik A Priori olarak saptanmamıştır. Çalışmada, trend durağan alternatif hipoteze karşı, birim kök Boş Hipotezini test etmek için Perron (1989)'da olduğu gibi üç farklı model önerilmiştir (Uğurlu, 2015).

Model A: Innovational Outlier Model

$$y_t = \mu + \theta DU_t + \beta t + \delta D(T_B)_t + \alpha y_{t-1} + \sum_{i=1}^k c_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$DU_t = \begin{cases} 1, t > T_B \\ 0, d.h. \end{cases} \quad D(T_B)_t = \begin{cases} 1, t = T_B + 1 \\ 0, d.h. \end{cases} \quad (2)$$

Bu model, yokluk ve alternatif hipotezler altında, trend fonksiyonunun sabitinde sadece bir defalık değişime izin vermektedir. Ayrıca bu değişimin, yavaş yavaş ve gürültü fonksiyonunun korelasyon yapısına bağlı olarak meydana geldiği varsayılmaktadır. Bu model için birim kök testi yukarıda verilen regresyonda $\alpha = 1$ kısıtlamasının testi için t istatistiği kullanılarak yerine getirilir.

Model (B) : Additive Outlier Model

Burada değişim ani oluşmaktadır ve bu durum iki adımda izlenebilir (Yurdakul, 2000: 27).

1. Adım:

$$y_t = \mu + \beta t + \delta DT_t^* + e_t \quad (3)$$

$$DT_t^* = \begin{cases} t - T_B, t > T_B \\ 0, d.h. \end{cases} \quad (4)$$

Denkleme KEKK yöntemi uygulanarak e_t 'ler bulunur.

2. Adım:

$$e_t = \alpha e_{t-1} + \sum_{i=1}^k \lambda_i \Delta y_{t-i} + e_t \quad (5)$$

Bu modelde birim kök testi, denklemde $\alpha = 1$ kısıtlamasının t istatistikleri kullanılarak gerçekleştirilir.

Model (C) : Her iki etkiyi de içerir (Yurdakul, 2000: 27).

$$y_t = \mu + \theta DU_t + \beta t + \delta DT_t + \delta D(T_B)_t + \alpha y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \lambda_i \Delta y_{t-i} + e_t \quad (6)$$

$$DT_t = \begin{cases} t, t > T_B \\ 0, d.h. \end{cases} \quad (7)$$

Bu model, T_B kırılma anında, trend fonksiyonunun sabitinde ve eğiminde bir değişime müsaade etmektedir. Test, yukarıda verilen regresyonda $\alpha = 1$ Boş Hipotez için t istatistikleri kullanılarak yapılır (Uğurlu, 2015).

Üç model altında, kırılma zamanı T_B ve gecikme uzunluğu k ile birlikte, $\alpha = 1$ Boş Hipotezini test etmek için kullanılan t istatistikleri, $t_{\alpha^*}(i, T_B, k)$ ($i = 1, 2, 3$) olarak gösterilir. Bu regresyonlarda T_B ve k değerleri bilinmemekle birlikte içsel olarak tahmin edilmektedir (Uğurlu, 2015).

Durağanlık, bir zaman serisi modeli açısından olmazsa olmaz bir önkoşul olarak değerlendirildiğinden, durağanlık şartı sağlandıktan sonra ancak kullanılacak analizin uygulamasına geçilebilmektedir. Daha sonraki aşamada durağanlığı sağlanan değişkenlerin

modele ne şekilde ekleneceği konusu da teoride oldukça önemli bir noktaya işaret etmektedir. Engle 1982 ve 1983'te yaptığı çalışmalarda, İngiltere enflasyon verilerini inceleyerek hata terimlerinin varyansının sabit olmadığını ispat etmiştir. Engle tarafından yapılan bu çalışma, Otoregresif Koşullu Değişen Varyans (ARCH) ismi ile literatüre girmiştir (Güvenek ve Alptekin, 2009: 299). Bu modelde koşullu varyans, hata terimlerinin mutlak ya da kare değeri ve koşullu gecikmeli standart sapmalar ya da varyanslara bağlıdır (Gürsakal, 2009: 322). Sabit varyans varsayımının geçersiz olduğu durumda, koşullu varyansın bir AR(p) modeli ile tahmini basit bir şekilde yapılabilir (Enders, 2004: 114).

ARCH (q) genel modeli;

$$h_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^q \alpha_i u^2_{t-i} \quad (8)$$

şeklinde yazılabilir. Hata terimleri varyansında ardışık bağımlılık yoksa $\alpha_1 = \alpha_2 = \dots = \alpha_q = 0$, olmaktadır. Bu durumda hesaplanan varyans basitçe α_0 'a eşit olur. Böylece hata terimleri basitçe sabit varyansa sahip olabilmektedir. Engle tarafından ifade edilen aşağıdaki denklemin hesaplanması ile sıfır hipotezi kolayca sınanabilmektedir;

$$u_t^2 = \beta_0 + \beta_1 u^2_{t-1} + \beta_2 u^2_{t-2} + \dots + \beta_q u^2_{t-q} + v_t \quad (9)$$

Denkleminde ifade edilen eşitlik, otoregresif koşullu değişen varyans olarak bilinir. Buradaki (u) terimi koşullu ortalama denkleminde elde edilen hata terimidir. Bu model de koşullu varyans denkleminin kalıntılarının geçmiş değerlerinin karelerinin bir fonksiyonu olarak tanımlanmaktadır (Güvenek ve Alptekin, 2009: 300).

ARCH modelleri, geleneksel zaman serisi yöntemlerindeki sabit varyans varyansını bir kenara bırakarak varyansın gecikmeli tahmin hatalarının bir fonksiyonu olarak değişmesine izin vermektedir. Bu nedenle ARCH modelleri tahmin sürecindeki değişen varyansı regresyonla birleştirmeye uygundur. ARCH modelinde tahmin hatalarının karakteristik davranışlarının, regresyon artıklarına dayandığı varsayılmaktadır. Bu varsayım sonucunda regresyon artıkları da otokorelasyonlu olacaktır (Engle, 2001:157).

ARCH modelleri için en küçük kareler artıklarını kullanarak Lagrange Çarpanı (LM) testi ile ARCH etkisi test edilebilir (Güvenek ve Alptekin, 2009: 300).

$$h_t = \alpha_0 + \alpha_1 u^2_{t-1} + \alpha_2 u^2_{t-2} + \dots + \alpha_q u^2_{t-q} \quad (10)$$

Bu amaçla yardımcı regresyon olarak da bilinen (q) gecikme uzunluğuna sahip koşullu varyans modelinde hataların ARCH etkisine sahip olduğunu savunan ve savunmayan hipotezler aşağıda verilmektedir;

$$H_0 = \alpha_1 = \alpha_2 = \dots = \alpha_q \quad (11)$$

$$H_A = \text{en az bir } \alpha_i > 0 (i = 1, 2, \dots, q) \quad (12)$$

Hipotezlerde görüldüğü gibi sıfır hipotezde ARCH etkisi olduğu reddedilirken, alternatif hipotezde ARCH etkisinin olduğu ileri sürülmektedir. Bununla ilgili olarak test istatistiği ise $LM = T * (R^2)$ şeklinde olmaktadır (Güvenek ve Alptekin, 2009: 300).

Engle'in Lagrange Çarpanı testi, TR^2 test istatistiğine dayanır. Buradaki R^2 , u^2_t 'nin bir sabit üzerine ve $u^2_{t-1}, \dots, u^2_{t-q}$ üzerine regresyonundan hesaplanmaktadır. T farkı alınmış

örneklem mevcuttur. ARCH etkilerinin olmadığı sıfır hipotezi altında test istatistiği q serbestlik derecesi ile bir χ^2 dağılımı gösterir (Bollerslev vd., 1994).

Bir Lagrange testi olan ARCH LM testi, modelin hata terimlerinde otoregresif koşullu değişen varyans etkilerinin bulunup bulunmadığına ilişkin olarak geliştirilmiştir. ARCH etkisi zaman serilerinde göz ardı edildiğinde tahminlerin etkinliği azalmaktadır (Güvenek ve Alptekin, 2009:301).

ARCH modelinin uygulamasında, nispi olarak uzun gecikmeler kullanılması ve sabit gecikme yapısının önerilmesi nedeniyle, koşullu varyans denklemindeki parametrelere bazı kısıtlamalar konulmuştur. Bu kısıtlamaların sağlanamaması ve negatif varyanslı parametre tahminlerine ulaşılması sakıncasını gidermek amacıyla Bollerslev (1986), ARCH modelini genişleterek, hem daha fazla geçmiş bilgiye dayanan hem de daha esnek bir gecikme yapısına sahip olan bir model geliştirmiştir. Söz konusu modele genelleştirilmiş ARCH (GARCH) adını vermiştir (Bollerslev, 2000: 42- 60).

GARCH modelleri, koşullu varyansın hata teriminin gecikmeli değerlerine ilave olarak, kendi gecikmeli değerlerine de bağlı olduğu oynaklık modelidir. Bu model; geçmiş kalıntı karelerinin ağırlıklandırılmış ortalamasıdır, fakat asla bütünüyle sıfıra gitmeyen azalan ağırlıklara sahiptir (Engle, 2001:159).

ARCH modelinden hareketle Bollerslev (1986)'in önerdiği GARCH(p,q) modeli;

$$u_t = \eta_t \sqrt{h_t} \quad (13)$$

$$h_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \alpha_i u_{t-i}^2 + \sum_{i=1}^q \beta_i h_{t-i} \quad (14)$$

Burada, $h_t > 0$ için, $\alpha_0 > 0, \alpha_i \geq 0, \beta_i \geq 0, (i=1,2,\dots,p)$ ve h_t ortalaması sıfır varyansı olan bir olan tesadüfi değişkendir (Güvenek ve Alptekin, 2009:301). GARCH yapısının varlığı yine ARCH yapısının teşhisi gibi aynı mantıktaki LM testi ile test edilebilir.

ARCH modellerinin Bollerslev (1986) tarafından GARCH modeline genelleştirilmesinin ardından daha sonraki dönemde, birinci ve daha yüksek momentlerdeki doğrusal ve doğrusal olmayan bağımlılıkların modellenmesi için GJR-GARCH, EGARCH, PARCH, IGARCH, CGARCH ve GARCH-M gibi versiyonları geliştirilmiştir (Mazıbaş, 2015: 5). Bu çalışmada GARCH, EGARCH, PGARCH ve CGARCH modeli kullanılmıştır.

GARCH modeli başarılı bir şekilde finansal varlık getirilerinde gözlemlenen ampirik bulgular olan kalın kuyruk ve oynaklık kümelenmesi olgularını yakalamaktadır. Bununla birlikte, GARCH modelinde de koşulsuz varyans gecikmeli hata terimlerinin işaretlerinden bağımsız olarak sadece büyüklüklerinin bir fonksiyonu olarak tanımlandığından, GARCH süreci varyans yapısındaki asimetriyi yakalamakta başarısız kalmaktadır. Nelson (1991) oynaklık yapısındaki asimetriyi hesaba katacak şekilde, koşullu varyansın, gecikmeli hata terimlerinin hem büyüklükleri hem de işaretleri dikkate alınarak modellendiği Üssel GARCH (EGARCH) modelini geliştirmiştir (Songül, 2010: 18).

PARCH modelinde, standart sapmanın güç parametresi olan γ tahmin edilebilmekte ve tercihe bağlı olarak süreçteki asimetriyi yakalamak adına δ parametresi modele dâhil edilmektedir. δ parametresinin istatistikî olarak anlamlı çıkması, süreçteki asimetriye işaret etmektedir (Songül, 2010: 19).

Doğrusal olmayan kısıtlanmış GARCH (2,2) modeli aşağıdaki gibidir (Mazıbaş, 2015: 7).

$$\sigma_t^2 = (1-\alpha-\beta)(1-\rho)\omega + (\alpha+\phi)u_{t-1}^2 - (\alpha\rho + (\alpha+\beta)\phi)u_{t-2}^2 + (\beta-\phi)\sigma_{t-1}^2 - (\beta\rho - (\alpha+\beta)\phi)\sigma_{t-2}^2 \quad (15)$$

Modelin koşullu varyans denkleminin geçici ve kalıcı bölümlerine dışsal değişkenler eklenebilmektedir. Geçici bölümü gösteren denkleme eklenen değişkenler volatilitedeki kısa dönemli hareketler üzerinde etkide bulunurken, kalıcı etkileri gösteren denkleme eklenecek değişkenler volatilitenin uzun dönemdeki seviyesine etkide bulunacaktır (Mazıbaşı, 2015: 7).

Asimetrik Component GARCH modeli, GARCH (2,2) modeli ile GJR-GARCH modelinin bir araya getirilmesinden oluşmaktadır. GARCH (2,2) modelinin kalıcı etkileri gösteren bölümünde herhangi bir değişiklik yapılmazken, GJR modelinden alınan asimetrik terimler modelin geçici etkileri gösteren bölümüne ilave edilmektedir (Mazıbaşı, 2015: 7).

$$y_t = x_t' \pi + u_t \quad (16)$$

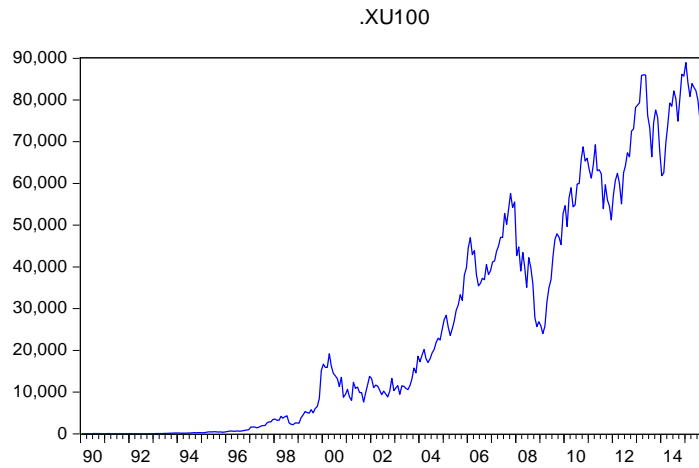
$$q_t = \omega + \rho(q_{t-1} - \omega) + \phi(u_{t-1}^2 - \sigma_{t-1}^2) + \theta_1 z_{1t} \quad (17)$$

$$\sigma_t^2 - q_t = \alpha(u_{t-1}^2 - q_{t-1}) + \gamma(u_{t-1}^2 - q_{t-1})d_{t-1} + \beta(\sigma_{t-1}^2 - q_{t-1}) + \theta_2 z_{2t} \quad (18)$$

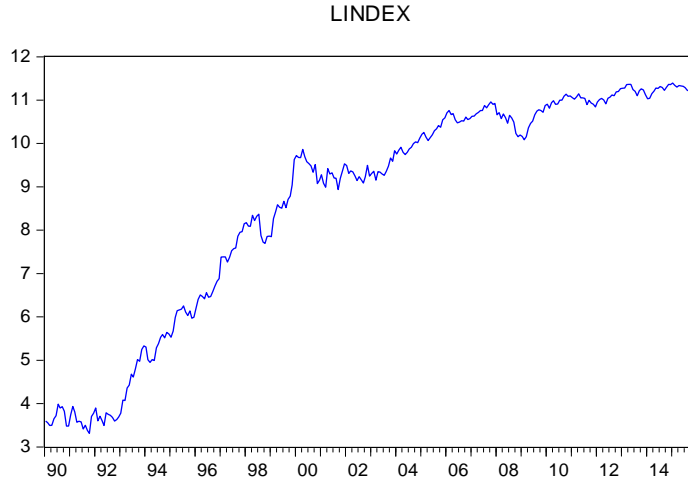
(18)'da yer alan modelde, z , denklemlere ilave edilebilen dışsal değişkenleri, d ise negatif şokları gösteren kukla değişkeni göstermektedir. Negatif şokları gösteren değişkenin parametresi olan γ 'nin aldığı değer kaldıraç etkisinin mevcut olup olmadığını göstermektedir: $\gamma > 0$ ise koşullu varyans modelinde geçici kaldıraç etkisi mevcuttur (Mazıbaşı, 2015:8).

5. VERİ VE BULGULAR

Çalışmada kullanılan BİST 100 Endeksi kapanış verileri, DATASTREAM veri sisteminden aylık olarak 1990-2015 dönemlerini kapsayacak şekilde temin edilmiştir. BİST 100 Endeksindeki hisse senetleri getirilerinin zaman içinde sergilediği performansa Grafik 1 ve Grafik 2 aracılığıyla bakmak gerekirse;

Grafik 1: BEPG 1990:1–2015: 12 Dönemindeki Orijinal Değerleri

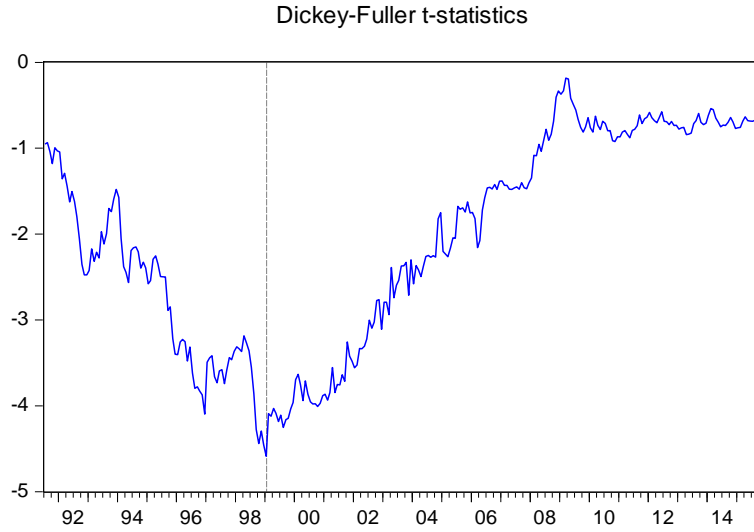
Grafik 2: BEPG 1990:1–2015: 12 Dönemindeki Logaritmik Değerleri

BEPG ile ilgili özelliklerin belirlenmesi için ilk olarak BEPG serisinin karakteristik grafiğini değerlendirmek yerinde olacaktır. Grafik 1’de BEPG serisinin zaman içindeki seyri, Grafik 2’de ise BEPG logaritmik değerleri gösterilmektedir. Grafiklerden de açıkça görülebileceği üzere hem orijinal hem de logaritmik değerlerde kırılmalar vardır ve trendli bir yapı mevcuttur. 1993 yılına kadar kayda değer ölçüde iniş ve çıkışlar olmamakla beraber 1993 yılından sonra seri yükseliş trendine geçmiştir. Bu durum serinin durağanlığı hakkında fikir vermektedir. Durağanlık zaman serileri için olmazsa olmaz bir ön koşul olduğundan serinin durağanlığı yapısal kırılmalı birim kök testi yöntemi ile test edilecektir.

Borsa endeksi piyasa getirilerinin (BEPG) birim kök içerip içermediğine yönelik olarak yapılan Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi sonuçları Tablo 1’de verilmektedir.

Tablo 1: Borsa Endeksi Piyasa Getirilerinin Orijinal Seviyesinin YKBK Test İstatistiği

			Prob.
		%1	-5.719131
Yapısal			
Kırılmalı			
Birim Kök	-4.587327	%5	-5.175710
Testi (YKBK)		%10	-4.893950

Grafik 3: Borsa Endeksi Piyasa Getirilerinin Orijinal seviyesinin YKKBK Test İstatistiği

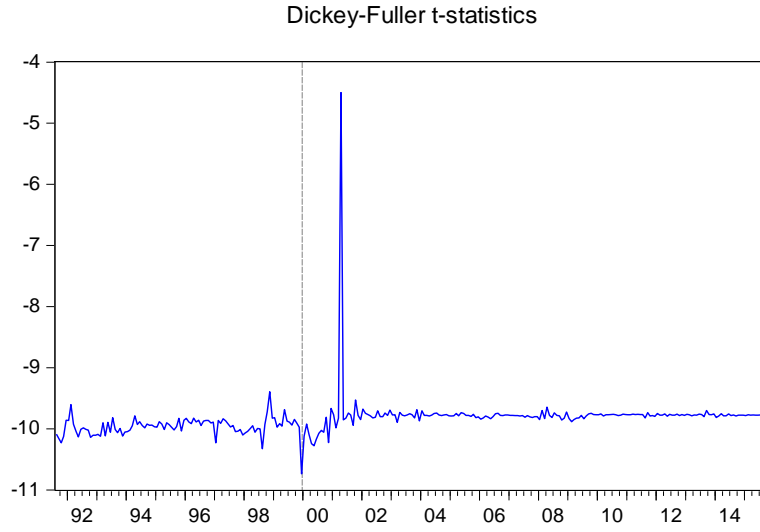
Tablo 1’den de görüleceği üzere YKKBK Test İstatistiği -4.587327, % 1, % 5 ve % 10 anlamlılık düzeylerindeki McKinnon kritik değerlerinden büyük olduğu için ve olasılık değerinin 0,05’ten büyük olduğu için sıfır hipotezi kabul edilir, yani borsa endeks değerinin orijinal düzeyde durağan olmadığı yönünde karar verilmektedir. Dolayısıyla ortalama eşitliğini belirlemek için piyasa getirilerini yani borsa endeks değerlerinin birinci farkını alarak serinin durağanlığı yeniden test edilmektedir;

Tablo 2: Borsa Endeksi Piyasa Getirilerinin Orijinal Seviyesinin YKKBK Test İstatistiği

			Prob.
Yapısal Kırılmalı Birim Kök Test İstatistiği	%1	-5.719131	
	%5	-5.175710	
	%10	-4.893950	
	-10.73457		< 0.01

Birinci dereceden farkı alınmış D(BEPG) serisinin; YKKBK Test İstatistiği -10,73457, % 1, % 5 ve % 10 anlamlılık düzeylerindeki McKinnon kritik değerlerinden mutlak olarak büyük olduğu için sıfır hipotezi reddedilir, yani BEPG serisinin birinci farkı alındığında BEPG serisinin durağan olduğu yönünde karar verilmektedir.

Birinci farkı alınmış D(BEPG) serisinin durağan olduğunu Grafik 4’ten de açıkça görmek mümkündür.

Grafik 4: Birinci Farkı Alınmış D(BEPG) Serisinin Grafiği

Yapısal kırılmalı birim kök testi sonuçlarına göre borsa endeksi piyasa getirilerinin orijinal düzeyinde durağan değilken logaritmik değerlerinin birinci farkında durağandır. Uygun ortalama eşitliğinin bulunması için ARMA maksimum olasılık modellemesi yapılmıştır. Buna göre tahmin edilen ARMA modeli şu şekilde olmaktadır;

Tablo 3: BEPG Serisine İlişkin Olarak Tahmin Edilen ARMA Modeli

Değişken	Katsayı	Standart Hata	T-İstatistiği	Prob.
C	0.024108	0.008049	2.995227	0.0030
AR(1)	1.395523	0.018940	73.68010	0.0000
AR(2)	-0.971428	0.018084	-53.71621	0.0000
MA(1)	-1.355981	0.021847	-62.06730	0.0000
MA(2)	0.972303	0.023151	41.99865	0.0000

Tablo 3'ten görüleceği gibi en uygun ortalama eşitliği AR(2) ve MA(2) olarak bulunmuştur. Bu aşamadan sonra bu ortalama eşitliğinde anlamlı ARCH etkisi olup olmadığı ARCH LM testi ile sınanacaktır.

Tablo 4: ARCH LM Test (12)

F-statistic	Obs*R-squared	Prob. F(12,285)	Prob. Chi Square(12)
3.456044	37.85560	0.0001	0.0002

$LM = T * (R^2) = 298 * 0,127032 = 37.85560$ ve Prob. Chi Square(12) değeri 0,05 olasılık değerinin altında olduğu için yapılan ARCH LM testine göre bulunan ortalama eşitliğinde anlamlı ARCH etkisi olduğu görülmektedir. Bu nedenle sonraki aşamada borsa getirisinin koşullu varyansını diğer bir deyişle oynaklığını hesaplayacağımız uygun GARCH modelini bulunacaktır. Bu amaçla GARCH, EGARCH, PGARCH ve Component GARCH modelleri tahmin edilecektir.

Tablo 5: D(BEPG) Serisinin GARCH, EGARCH, PGARCH ve CGARCH Modellerine İlişkin Varyans Eşitlikleri Sonuçları

	GARCH	EGARCH	PGARCH	CGARCH
Log likelihood	213.9157	188.4517	216.1915	221.4454
Akaike info criterion	-1.328488	-1.157753	-1.330268	-1.357712
Schwarz criterion	-1.232061	-1.049272	-1.209733	-1.225124
Hannan-Quinn Criter	-1.289941	-1.114387	-1.282083	-1.304709

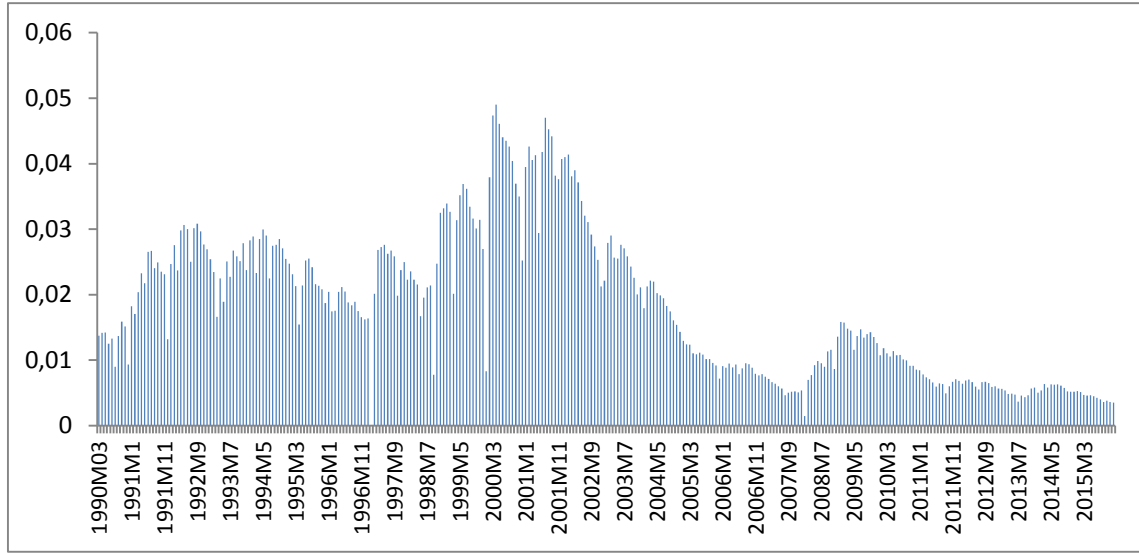
Tablo 5'teki veriler dikkate alındığında CGARCH modeli, en yüksek log likelihood ve en düşük Akaike, Schwarz ve Hannan-Quinn değerlerine sahip olduğu için uygun model olarak seçilmiştir. Component GARCH modeli için tahmin edilen eşitlik aşağıdaki gibidir:

$$DLINDEX = 0.0093962363586 + [AR(1) = -0.0056913244216, AR(2) = 0.00403548449356, MA(1) = 0.0029874941955, MA(2) = 0.00011501748078, ESTSMPL = "1990M03 2015M12"] \quad (19)$$

$$Q = 0.0165644675405 + 0.996954254867 * (Q(-1) - 0.0165644675405) + 0.0617085991612 * (\text{RESID}(-1)^2 - \text{GARCH}(-1)) \quad (20)$$

$$\text{GARCH} = Q + (-0.128778867126 + 0.0169435361644 * (\text{RESID}(-1) < 0)) * (\text{RESID}(-1)^2 - Q(-1)) + 0.396125138046 * (\text{GARCH}(-1) - Q(-1)) \quad (21)$$

Component GARCH modelinden elde edilen koşullu varyans serisini kullanarak aşağıdaki piyasa getirileri volatilitiye grafiği elde edilmiştir.

Grafik 5: Component GARCH Modeline Göre Piyasa Getirilerinin Volatilitiye Grafiği

Component GARCH grafiğini elde etmekteki amacımız, volatilitedeki artış veya azalışların ortaya çıktığı tarih itibarıyla belirli bir ekonomik, siyasi ya da borsa endeksini etkileyen herhangi bir olayla ilişkisi olup olmadığını belirlemektir. Volatilitedeki belirgin değişimlerin bulunduğu tarihlerde, yurtiçinde veya yurtdışında borsa endeksini etkileyen herhangi bir ekonomik, siyasi ve toplumsal bir gelişme bulunmuyorken, o tarihlerde gerçekleşmiş olan herhangi bir terör olayı bulunuyorsa o halde volatilitedeki değişimlere terör olaylarının neden olduğu sonucuna ulaşılabilecektir. Yani bir anlamda olmayana ergi yöntemi kullanılarak terör olaylarının Türkiye’de hisse senedi piyasa getirisi üzerindeki etkilerini belirlenmeye çalışılacaktır.

Çalışmamızın bu bölümünde oynaklıklarda belirgin değişimlerin olduğu tarihlerde meydana gelen siyasi ve iktisadi gelişmelere yer verilmektedir. Aynı zamanda belirlenen tarihler de gerçekleşmiş olan terör faaliyetleri de ele alınmaktadır.

Tablo 6: En Yüksek ve En Düşük Volatilitiye Meydana Gelen Aylarda Yaşanan Terör

Olayları ve Diğer Olaylar

TARİH	VOLATİLİTE YÖNÜ	TERÖR OLAYLARI	DİĞER OLAYLAR
Ağustos 1990	Düşüş	-	Körfez Savaşı
Kasım 1990	Yükseliş	Doç.Dr. Bahriye Üçok’a yönelik terör saldırısı	Dünya petrol fiyatlarında düşüş ve Türkiye’de turizm krizi
Aralık 1990	Düşüş	Kadıköy’de Devlet Malzeme Ofisi’nde bombalı saldırı	Türkiye’de özel sektörde grev

Ocak 1991	Yükseliş	Adana'daki ABD Konsolosluğu ile Türk Amerikan Kültür Derneği'ne bombalı saldırı	Körfez Savaşı'nda olası bir Irak saldırısına karşı Adana'ya füze yerleştirilmesi
Nisan 1991	Yükseliş	-	Terörle Mücadele Yasası'nın kabul edilmesi ve yüksek oranlı KİT zamlarının yapılması
Haziran-Temmuz 1991	Yükseliş	-	48. Türkiye Hükümeti kurulması
Aralık 1991	Düşüş	Diyarbakır, Şırnak ve İstanbul'da terör saldırısı ve Hürriyet Gazetesi Ankara Temsilciliği'nde bombalı saldırı	Yüzde 9-48 arasında değişen KİT zamları yürürlüğe girmesi
Ocak-Şubat 1992	Yükseliş	Galleria , Kapalıçarşı ve İstanbul Ticaret Odası'a bombalı saldırı	Vergi affının yasallaşması ve İpragaz'ın özelleşmesi
Mart 1992	Düşüş	Nevruz olayları	Erzincan'da deprem
Mayıs-Haziran 1992	Yükseliş	Şırnak, Bitlis ve Silvan'da terör saldırıları	Türkiye ile Rusya arasında Dostluk ve İşbirliği Anlaşması'nın imzalanması, 3. İzmir İktisat Kongresi ve yerel seçimlerin yapılması
Ağustos-Eylül 1992	Yükseliş	Şırnak terör saldırısı	Tahtakale'de ABD Dolarında ve İMKB'de endeksinde artış CHP'nin tekrar açılması
Mart 1993	Düşüş	-	Avrupa Birliği ile Türkiye arasında Gümrük Birliği Antlaşması'nın imzalanması Abdullah Öcalan tek yanlı ateşkes yapmıştır.
Mayıs 1993	Düşüş	PKK terör saldırıları	Süleyman Demirel'in Türkiye'nin 9. Cumhurbaşkanı seçilmesi ve PKK ile ateşkesin sona ermesi
Haziran 1993	Yükseliş	Antalya'da terör saldırıları	Türkiye'de 50. hükümeti kurulması
Temmuz 1993	Düşüş	Başbağlar ve Sivas katliamı	-
Mart 1994	Düşüş	-	Yerel seçimler ve ülkeye sıcak para girişi
Nisan 1994	Yükseliş	-	5 Nisan Ekonomik Önlemler Paketi uygulamaya konulması

Temmuz 1994	Düşüş	-	IMF ile Türkiye arasında stand-by anlaşması yapılması
Nisan 1995	Düşüş	-	Rauf Denктаş'ın, KKTC cumhurbaşkanı olması ve Türkiye'de kamu kesiminde grev
Aralık 1995	Düşüş	-	Türkiye genel seçimleri
Mart 1996	Düşüş	-	ANAYOL Hükümeti'nin kurulması, Stand-By anlaşması sona ermesi, enflasyonun yükselmesi
Şubat 1997	Düşüş	-	Cari açık artması, Erbakan hükümeti ile Ordu sürtüşmesi
Ağustos-Eylül 1998	Düşüş	-	Rusya krizi, Dünya üretim ve ticaretinde daralma ve Öcalan'ın ateşkes ilan etmesi
Ocak-Şubat 1999	Yükseliş	-	Öcalan'ın, Kenya'da yakalanması, İMKB'de rekor yükseliş
Mart 1999	Düşüş	Mavi Çarşı Katliamı	1998-1999 Kosova Savaşı, Yugoslavya, NATO'ya savaş ilan etmesi ve Abdullah Öcalan'ın İmralı Adası'na gönderilmesi
Aralık 1999	Düşüş	-	IMF ile Stand-By anlaşması imzalanması, Avrupa Birliği'nin Türkiye'ye Helsinki Zirvesi'nde adaylık teklif etmesi ve bazı bankaların TMSF'ye devredilmesi
Mart-Nisan 2000	Yükseliş	-	Cumhurbaşkanlığı seçim süreci başlaması ve POAŞ'ın özelleştirilmesi
Aralık 2000	Düşüş	-	Endekste düşüş, gecelik repo faizinde artış, IMF yardım paketi, enflasyonda düşüş, TCMB'nin döviz alma politikası
Şubat 2001	Yükseliş	-	Ekonomik kriz, siyasi anlaşmazlıkların olması, dalgalı kur politikası, TL'de devalüasyon
Mayıs 2001	Düşüş	-	Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nın uygulanması ve stand-by anlaşmasının düzenlenmesi
Haziran-Temmuz 2001	Yükseliş	-	T.B.M.M'den Derviş Kanunu diye adlandırılan ekonomi ile ilgili kanunlar geçirilmesi
Eylül 2001	Düşüş	11 Eylül saldırıları, Taksim saldırısı	Başbakanlıkta bir kriz toplantısının yapılması
Kasım 2002	Düşüş	-	Erken genel seçimler yapılması ve 58. Hükümetin kurulması

Temmuz 2003	Düşüş	-	İmar Bankası'nın TMSF'ye devredilmesi ve Kuzey Irak'ta yaşanan gerginlikler nedeniyle Türkiye-Amerika ilişkilerinin sarsılması
Kasım 2003	Düşüş	Neve Şalom Sinagogu, Beth İsrail Sinagogu, HSBC Bankası Genel Müdürlüğü ve İngiltere Başkonsolosluğu'na eş zamanlı saldırılar	-
Mart 2004	Yükseliş	-	TCMB'nin ilk kez rekor zarar açıklaması, ihracatın artması
Ağustos-Eylül 2004	Düşüş	-	İMKB endeksinde rekor artış, uluslararası piyasalarda petrol fiyatlarının ilk kez psikolojik sınırı aşması
Aralık 2004	Düşüş	-	Katılım Öncesi Ekonomik Program açıklanması, İMKB'de rekor yükseliş, Türkiye'nin, IMF ile ilk kez krize girmeden stand-by anlaşması, euronun dolar karşısında yükselmesi ve ilk kez bütçe fazlasının verilmesi
Kasım 2005	Düşüş	Hakkari'de terör saldırıları	Türktelekom'un satılması ve Vakıfbank'ın halka arzı
Aralık 2005	Düşüş	-	TMSF'nin satışa çıkardığı Telsim'in Vodafone Telekomünikasyon A.Ş'ye ihale edilmesi
Haziran 2006	Düşüş	-	Doların rekor yükselişi ve TCMB'nin müdahalesi
Ağustos 2007	Düşüş	-	ABD'de yaşanan Mortgage krizinin etkilerini azaltmak için piyasalara likitide verilmesi, İMKB endeksinin yılın en büyük kaybını yaşaması
Şubat 2008	Düşüş	-	TSK'nın PKK/KONGRA-GEL terör örgütüne sınır ötesi hareket yapması
Eylül 2008	Yükseliş	-	ABD'de Lehman Brothers Inc. ve birçok banka ve şirketin iflas etmesi
Ekim 2008	Düşüş	-	Uluslararası mali kriz
Ocak 2009	Yükseliş	-	İsrail'in Gazze'yi işgali, ABD'de Barack Obama'nın göreve başlaması, Hazine'nin açık vermesi ve İMKB endeksinde düşüş
Mart 2011	Düşüş	-	Japonya'da deprem, Suriye'de iç savaş, Türkiye'nin -20'nin en hızlı büyüyen üçüncü ekonomisi olması

Eylül 2011	Düşüş	-	Türkiye'nin kredi notunun yükselmesi, uluslararası piyasada altın fiyatlarının düşmesi
Mayıs 2013	Yükseliş	Reyhanlı-Hatay'da terör saldırıları	Gezi parkı olayları, Fed, tahvil alımlarını azaltabileceğini açıklaması
Eylül 2013	Düşüş	-	ABD Kongresi Başkan Obama'nın 2014 yılı bütçesini onaylamaması
Ocak 2014	Düşüş	-	Fitch'in Türkiye'nin kredi notunu değiştirmemesi, TCMB'nin kura ilk kez doğrudan müdahalesi, Dolar/TL paritesinin artması
Temmuz 2015	Yükseliş	Suruç saldırısı	Türkiye'nin turizm gelirlerinin azalması, Yunanistan'a yardım paketi
Eylül 2015	Düşüş	-	Kurban Bayramı tatili dolayısıyla dolar/TL tarihi zirvesini görmesi, Fitch Ratings'in Türkiye'nin kredi notunu "durağan" olarak teyit etmesi
Ekim 2015	Yükseliş	Ankara'da Barış Mitingi terör saldırısı	Yeni Orta Vadeli Program'ın Resmi Gazete'de yayımlanması

Kaynak: Türkiye'de Faaliyette Bulunan Günlük Gazeteler

6. SONUÇ

Bu çalışmada terörün volatilitiye etkisi Türkiye örneği üzerinden 1990-2015 yıllarını itibariyle GARCH yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Çalışmada kullanılan BİST 100 endeksi aylık verileri, DATASTREAM veri sistemi üzerinden elde edilmiştir.

Borsa Endeksi Piyasa Getirilerinin (BEPG) orijinal ve logaritmik değerlerinde kırılma ve trend olduğu için serinin durağanlığını test amacıyla yapısal kırılmalı birim kök testi kullanılmıştır. Bu testin sonuçlarına göre borsa endeksi logaritmik değerlerinin birinci farkında durağan olduğu belirlenmiştir. Uygun ortalama eşitliğinin bulunması için ARMA maksimum olasılık modellemesi yapılmıştır ve en uygun ortalama eşitliği AR(2) ve MA(2) olarak bulunmuştur. Daha sonra ARCH-LM testi yardımıyla bu ortalama eşitliğinde anlamlı bir ARCH etkisi olmadığı test edilmiştir ve test sonucu anlamlı bir ARCH etkisi olduğunu göstermiştir. Bu nedenle borsa getirisinin koşullu varyansını ya da oynaklığını modelleyeceğimiz uygun GARCH modeli bulunmaya çalışılmıştır. Bu amaçla GARCH, EGARCH, PARARCH ve Component GARCH modelleri tahmin edilmiştir. Bu GARCH modelleri arasında en yüksek olasılık (log likelihood) değeri ve en düşük Akaike, Schwarz ve Hannan-Quinn değerlerine sahip olduğu için Component GARCH modeli seçilmiştir ve volatiliti grafiği elde edilmiştir. Sonraki aşamada CGARCH volatiliti grafiğinde yer alan önemli ölçüde iniş ve çıkışların olduğu aylarda yer alan siyasi ve ekonomik gelişmelerin yanı sıra terör faaliyetleri de incelenmiştir. İnceleme sonucunda ele alınan aylarda terör faaliyetleri olmasına karşın borsa endeksi piyasa getirilerinde düşüşlerin yanı sıra yükselişlerinde olduğu tespit edilmiştir. Özellikle son dönemde gerçekleşen Ankara barış mitingi patlaması, Suruç patlaması ve Reyhanlı patlamasının olduğu aylarda da hem yükseliş hem düşüş olduğu saptanmıştır.

Borsa Endeksi piyasa getirisi; savaşlar, diğer ülkelerde yaşanan önemli gelişmeler, Merkez Bankası kararları, ekonomik göstergelerdeki değişimler gibi birçok faktörden etkilenmesine karşın terör faaliyetlerine genel olarak duyarız kalmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abadie, A. ve Gardeazabal, J. (2003). "The economic costs of conflict: A case study of the Basque country". *The American Economic Review*, 93(1), 113-132.
- Abadie, A. ve Gardeazabal, J. (2008). "Terrorism and the world economy". *European Economic Review*, 52(1), 1-27.
- Ağırman, E., Özcan, M. ve Yılmaz, Ö. (2014). "Terörizmin finansal piyasalara etkisi: Ampirik bir çalışma". *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar*, 8(2), 99-117.
- Akıncı, M., Akıncı, G. Y. ve Yılmaz, Ö. (2014). "Terörizmin enflasyon ve ekonomik büyüme üzerindeki etkileri: Panel iki aşamalı en küçük kareler yöntemi". *Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi*, 5(1), 1-24.
- Akıncı, M., Akıncı, G. Y. ve Yılmaz, Ö. (2015). "Terörizmin doğrudan ve dolaylı yatırımlar üzerindeki etkisi: Dış yatırımlar ne kadar telafi edici?". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 70(1), 1 - 33.
- Alp, İ. A. (2013). "Terörün ekonomik etkileri". *Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi*, 4(1), 1-19.
- Altay, H., Ekinci, A. ve Peçe, M. (2013). "Ortadoğu'da terörün ekonomik etkileri: Türkiye, Mısır ve Suudi Arabistan üzerine bir inceleme". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(37), 267-288.
- Aslam, F. ve Kang, H.-G. (2013). "How different terrorist attacks affect stock markets". *Defence and Peace Economics*, 26(6), 634-648.
- Bashir, U., Inam-ul-Hag. ve Gillani, S. A. (2013). "Influence of terrorist activities on financial markets: Evidence from KSE". *Financial Assets and Investing*, 5-13.
- Beckett, S. ve Sellon, G. H. (1989). "Has financial market volatility increased?" *Economic Review*, 17-30.
- Bollerslev, A. K., Engle, R. ve Nelson, D. (1994). *ARCH models*. Handbook of Economics, 2961-2984.
- Bollerslev, T. (1986). *Generalized autoregressive conditionally*. *ARCH selected readings*. Oxford University Press.
- Bollerslev, T. (2000). *Generalized autoregressive conditional heteroskedasticity*. *ARCH selected readings*. U.S.A.: Oxford University Press.
- Dokuz Eylül Üniversitesi. (2005). *Zaman Serisi Analizi ve Yapısal Kırılma*. [Çevrim-içi: <http://www.deu.edu.tr/userweb/onder.hanedar/dosyalar/KIRILMA.pdf>], Erişim Tarihi: 03.06.2016.
- Emsen, Ö. S. ve Değer, M. K. (2004). "Turizm üzerine terörizmin etkileri: 1984-2001 Türkiye deneyimi". *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 7, 67-83.
- Enders, W. (2004). *Applied econometric time series* (2nd ed.). New York: John Wiley and Sons.
- Enders, W., Sandler, T. ve Parise, G. F. (1992). "An econometric analysis of the impact of terrorism on tourism". *Kyklos*, 45(4), 531-554.
- Engle, R. (2001). GARCH 101: "The use of ARCH/GARCH models in applied econometrics". *Journal of Economic Perspectives*, 15(4), 157-168.
- Gujarati, D. N. (1995). *Basic econometrics*. U.S.A. :Mc-Graw-Hill Inc.
- Gürsakar, S. (2009). "Varyans kırılması gözlemlenen serilerde GARCH modelleri: Döviz kuru oynaklığı örneği". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (32), 319-337.
- Güvenek, B. ve Alptekin, V. (2009). "Reel döviz kuru endeksinin otoregresif koşullu değişen varyanslılığının analizi: İki eşikli Tarch yöntemi ile modellenmesi". *Maliye Dergisi*, 294-310.
- Karolyi, G. A. ve Martell, R. (2010). "Terrorism and the stock market". *International Review of Applied Financial Issues and Economics*, (2), 285-314.
- Mazıbaşı, M. (2015). *İMKB piyasalarındaki volatilitenin modellenmesi ve öngörülmesi: Asimetrik GARCH modelleri ile bir uygulama*. Ankara: Bankacılık Düzenleme Ve Denetleme Kurumu.
- Nelson, D. (1991). "Conditional heteroskedasticity in asset returns: A new approach". *Econometrica*, 347-370.

- Özer, M. ve Türkyılmaz, S. (2004). *Türkiye finansal piyasalarında oynaklıkların ARCH modelleri ile analizi*. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Sandler, T. ve Enders, W. (2008). *Economic consequences of terrorism in developed and developing countries: An overview* (pp.17-47). Cambridge University Press.
- Sevüktekin, M. ve Nargelecekenler, M. (2005). *Ekonometrik zaman serileri analizi*. Nobel Yayın Dağıtım.
- Sezgin, Ş., Gündüz, N. ve Sezgin, S. (2008).” Güneydoğu terör olaylarının ekonomik sonuçları”. *Akademik İncelemeler*, 3(1), 2-17.
- Songül, H. (2010). *Otoregresif koşullu değişen varyans modelleri: Döviz kurları üzerine bir uygulama*. Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası.
- Bahçeşehir Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi. (2008). *Türkiye'nin ulusal güvenliğine yönelik etnik ayrılıkçı terör tehdidinin analizi ve Irak'ın kuzeyinde bir Kürt devleti kurulmasına ilişkin değerlendirmesi*. İstanbul: Araştırma Raporu.
- Türkiye Barolar Birliği. (2006). *Türkiye ve terörizm*. (TBB Proje Grubu Raporu. No:107) Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları.
- Uğurlu, E. (2015). *Yapısal Kırılma Durumunda Birim Kök Sinamaları*. [Çevrim-ıçı: https://www.researchgate.net/publication/281647172_Yapısal_Kırılma_Durumunda_Birim_Kok_Sinamaları-Unit_Root_Test_Under_Structural_Break], Erişim Tarihi: 03.06.2016.
- Eviews Help. *Unit Root Tests With A Breakpoint*. [Çevrim-ıçı: http://www.eviews.com/help/helpintro.html#page/content%2Fadvtimeser-Unit_Root_Tests_with_a_Breakpoint.html%23wwconnect_header], Erişim Tarihi: 06.01.2016.
- Yeşiltaş, M., Öztürk, İ., ve Türkmen, F. (2008). Terör faaliyetlerinin turizm sektörüne etkilerinin çözüm önerileri perspektifinde değerlendirilmesi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 175-189.
- Yıldız, Z., Yıldız, S., ve Aytemiz, L. (2015). “Kara turizm, terör turizmi ve Türkiye potansiyeli”. *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 390-407.
- Yurdakul, F. (2000). “Yapısal kırılmaların varlığı durumunda geliştirilen birim kök testleri”. *G.Ü.İ.İ.B.F. Dergisi*, 21-34.

Türkiye’de Eğitim ve Ekonomik Büyüme: Eşbütünleşme Yaklaşımı

Yılmaz KÖPRÜCÜ*, Tufan SARITAŞ**

ÖZ

Büyüme alan yazınında, eğitim ve ekonomik büyüme konusu araştırmacılar tarafından yoğun ilgi görmektedir. 1980-2013 dönemini kapsayan bu çalışma, Türkiye’ye ait yıllık verilerle eğitim ile ekonomik büyüme arasında olası uzun dönemli bir ilişkinin varlığını araştırma amacıyla yapılmıştır. Bu amaç doğrultusunda kullanılan yöntemler ARDL ve Johansen yaklaşımlarıdır. Modele ait değişkenler: kişi başına düşen gelir, sermaye düzeyi, istihdam oranı ve eğitim düzeyidir. Gelir, sermaye ve istihdam oranının logaritma formu kullanılmıştır. ARDL ve Johansen yaklaşımı bulgularına göre değişkenler eşbütünleşiktir. ARDL yönteminin uzun dönem modeline göre sermaye, emek ve eğitim düzeyi değişkenleri istatistiksel olarak anlamlı ve ekonomik büyüme üzerinde de pozitif yönlü bir etkiye sahiptir. Kısa dönem modelinde ise sermaye değişkeni istatistiksel olarak anlamlı ve büyümeyi pozitif etkilemektedir. Uzun dönemli ilişkinin varlığını ifade eden eşbütünleşme yaklaşımından sonra Granger nedensellik analizini yapabilmek için Toda-Yamamoto yaklaşımı uygulanmıştır. “Eğitim düzeyi ekonomik büyümenin Granger nedenidir, ancak ekonomik büyüme eğitim düzeyinin Granger nedeni değildir” sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Ekonomik Büyüme, Eşbütünleşme, Granger Nedensellik, Türkiye

JEL Sınıflandırması: I25, O40, C22

Education and Economic Growth in Turkey: Cointegration Approach

ABSTRACT

In the literature related to the field of economic growth, the issue of education and growth attract a great deal of attention by the researchers. This study, covering the period of 1980-2013, aims to explore the possible long-run relationship between economic growth and education by using the annual data pertaining to Turkey. The methods used in line with this objective are ARDL (Autoregressive Distributed Lag) and Johansen approaches. The variables of the model are GDP per capita, capital ratio, employment rate and level of education. The logarithm form of GDP per capita, capital ratio and employment rate were used. According to the findings of ARDL and Johansen approach, the variables are cointegrated. With respect to the long run model of ARDL approach, the variables of capital, employment and education level are statistically significant and have a positive effect on economic growth. In the short run model, on the other hand, the variable of capital is statistically significant and has a positive effect on growth. After the cointegration approach elucidating the existence of long-run relationship, Toda-Yamamoto approach was performed in order to be able to carry out Granger causality test. It was concluded that although education level is Granger cause of economic growth, economic growth is not Granger cause of education.

Keywords: Education, Economic Growth, Cointegration, Granger Causality, Turkey

JEL Classification: I25, O40, C22

Geliş Tarihi / Received: 13.02.2017 Kabul Tarihi / Accepted: 27.03.2017

* Arş.Grv., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, ykoprucu@ogu.edu.tr

** Doktora Öğrencisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, SBE, tufansaritas@gmail.com

1. GİRİŞ

Büyüme teorisinde sermaye ve emek değişkenleri kadar ülkelerin eğitim düzeyini ifade eden değişkenler de önem taşımaktadır. Romer (1986) geliştirmiş olduğu içsel büyüme modellerini büyüme teorisine kazandırmıştır. Bilindiği üzere, içsel büyüme modellerine ait değişkenlerden birisi de beşeri sermayedir. Bu bağlamda Schultz (1961), beşeri sermayeyi eğitim ve sağlığın birleşimi olarak tanımlamaktadır. Okullaşma düzeyinin yanı sıra, firma düzeyinde düşünüldüğünde, çalışanlarının verimliliğini artırmak isteyen şirketler iş yerinde verilen eğitimlerin masraflarını karşılamaya gönüllüdür. Böylece firmalar açısından verimliliğin artacağı ve dolayısıyla çalışanlar için de kazanç artışı olacağı beklenir (Becker, 1975: 13-44). Okullaşma ile beşeri sermaye unsurunun niteliğinin artırılmasıyla kişilerin kazançlarında yaşanan artış, uzun dönemde gelir eşitsizliğini de beraberinde getirmektedir (Mincer, 1974: 83-96). Bu çerçevede, çalışmadaki amacımız Türkiye’de eğitimin ekonomik büyüme üzerindeki olası etkisini açıklamaya çalışmaktır. Bu amaç doğrultusunda ARDL ve Johansen yaklaşımları uygulanmış, ardından da Granger nedensellik testi yapılmıştır. Bu bağlamda literatürde yer alan bazı yayınlar taranmıştır.

Eğitim ve büyüme arasındaki eşbütünlük ilişkisini sorgulayan çalışmanın buraya kadar ki bölümünde görüldüğü üzere çalışmanın amacı verilmiştir. Sonraki bölümde literatür taraması ve ardından sırasıyla ekonometrik yöntem ve veri tanımı verilmiştir. Daha sonra uygulama bulguları ve buna bağlı olarak da sonuç kısmına değinilmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Eğitim ve büyüme arasındaki ilişkiyi araştıran birçok çalışma vardır. Bu çalışmalar iki grupta toplanabilir. Birincisi; eğitim harcamaları/yatırımları, farklı seviyelerdeki okullara kayıtlı öğrenci sayısı vb. nicel değişkenler ile büyümenin ilişkilendirildikleri çalışmalardır. Bu bağlamda Romer (1989), Barro (1991), Mankiw vd. (1992) vb. yazarlar tarafından yapılan çalışmalar örnek olarak gösterilebilir. İkincisi ise; eğitimdeki başarı oranı gibi nitel değişkenler ile büyümenin ilişkilendirildikleri çalışmalardır. Bunlara da Barro (2001), Tarı (2016) birer örnek teşkil ederler. Konu ile ilgili daha geniş literatür çalışması Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Literatür Taraması

Yazar(lar)	Kapsadığı Ülke(ler) ve Periyot	Kullanılan Analiz	Elde Edilen Ampirik Bulgular
Romer (1989)	112 Ülke 1960-1985	-E.K.K.	Okur-yazarlık ve büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki saptanmıştır.
Barro (1991)	98 Ülke 1960-1985	-Panel Veri Analizi	İlköğretime kayıt oranının, büyüme üzerinde pozitif yönlü bir etki bıraktığı bulunmuştur.
Mankiw vd. (1992)	121 Ülke 1960-1985	-E.K.K.	Ortaöğretime kayıtlı öğrenci sayısının nüfus içerisindeki payı arttıkça, eğitimin büyümeyi pozitif yönlü olarak etkilediği gözlemlenmiştir.
Barro ve Lee (2000)	142 Ülke 1960-2000	-Panel Veri Regresyon Analizi	Eğitimin, ekonomik büyümeyi pozitif yönlü olarak etkilediği tespit edilmiştir.
Barro (2001)	100 Ülke 1960-1995	-Panel Veri Analizi	25 yaş üstü erkeklerin eğitim süresi ile büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki söz konusuken; kadınların eğitim

			süresi ile büyüme ilişkisi ise anlamsızdır. Ayrıca fen ve matematik derslerine ait sonuçlardaki yükselmenin ekonomik büyümeyi pozitif yönlü olarak etkilediği ortaya konulmuştur. Ancak Okur-yazarlık oranı ile ekonomik büyüme ilişkisi anlamsızdır.
Lin (2003)	Tayvan 1965-2000	-Zaman Serileri Analizi	Eğitimin, büyüme üzerinde pozitif yönlü bir etkisinin olduğu saptanmıştır. Reel sermaye birikimi ile eğitim ve teknolojik ilerleme ile eğitim arasında ise herhangi bir ilişki bulunamamıştır.
Taban ve Kar (2006)	Türkiye 1969-2001	-Johansen eşbütünleşme Analizi	Bileşik okullaşma endeksinden reel GSMH’ye doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilirken; büyüme ile eğitim endeksi arasında ise çift yönlü bir nedensellik ilişkisi gözlemlenmiştir.
Aka ve Dumont (2008)	ABD 1930-1965	-VAR Analizi	Büyüme ve eğitim arasında çift yönlü bir nedenselliğin bulunduğu ortaya konmuştur.
Baldacci (2008)	118 Gelişmekte Olan Ülke 1971-2000	-Panel Veri Analizi	Eğitim ve sağlık harcamalarının eğitim seviyesi ve insan sağlığı üzerinde pozitif yönlü bir etki bıraktığı ve bu etkinin de büyümeyi pozitif yönlü olarak etkilediği saptanmıştır.
Afşar (2009)	Türkiye 1963-2005	-Granger Nedensellik Testi	Eğitim yatırımlarından, ekonomik büyümeye doğru pozitif yönlü bir etki tespit edilmiştir.
Erdoğan ve Yıldırım (2009)	Türkiye 1983-2005	-ARDL Sınır Testi Yaklaşımı	İlkokul, ortaokul, genel ve meslek liselerinde bulunan öğretmen – öğrenci oranları ile ekonomik büyüme ilişkisi arasında pozitif yönlü bir ilişki saptanmış; buna ek olarak lise ve yüksekokul düzeyindeki okullaşma oranı ve eğitim harcamalarının, büyüme ile negatif yönlü bir ilişki içerisinde olduğu gözlemlenmiştir.
Özsoy (2009)	Türkiye 1923-2005	-VAR Analizi -Granger Nedensellik Testi	Büyüme ile eğitim arasında eşbütünleşik bir ilişki tespit edilirken; eğitim seviyesi yükseldikçe büyüme üzerindeki etkisinin giderek azaldığı saptanmıştır. Ayrıca Granger nedensellik analizine göre ilköğretimde okuyan öğrenci sayısı ile büyüme arasında çift yönlü; büyümeden ortaöğretime doğru tek yönlü ve mesleki eğitimden büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik söz konusudur. Ancak yükseköğretim ile büyüme arasında ise herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır.

Bozkurt (2010)	Türkiye 1980-2005	-Engle Granger Testi -Joansen Eşbütünleşme Testi -Stock Watson Testi	Ayrı ayrı olarak analize tabi tutulan eğitim ve sağlığın büyüme üzerinde pozitif yönlü bir etki bıraktıkları saptanmıştır. Ancak eğitim ve sağlık birlikte ele alındıklarında ise büyüme üzerinde sağlığın daha etkili olduğu gözlemlenmiştir.
Çalışkan vd. (2013)	Türkiye 1923-2011	-Johansen Eşbütünleşme Testi	İlkokulda öğrenim gören öğrenci sayısı ile büyüme arasında negatif yönlü; lise, teknik lise ve yükseköğretime kayıtlı öğrenci sayısı ile büyüme arasında ise pozitif yönlü bir ilişki olduğu saptanmıştır. Ayrıca bu sonuçlara ait katsayılar lise seviyesindeki öğrenci sayısında meydana gelecek %1'lik bir artışın GSYİH'yi yaklaşık olarak % 0,2 oranında ve yükseköğretim seviyesindeki %1'lik bir artışın ise GSYİH'yi % 3 oranında artırdığı gözlemlenmiştir.
Eriçok ve Yılancı (2013)	Türkiye 1968-2005	-ARDL Sınır Testi Yaklaşımı	Eğitim harcamalarının, büyüme üzerinde kısa dönemli bir etkisinin bulunduğu tespit edilmiştir.
Çetin ve Yakışık (2014)	Türkiye 1980-2012	-ARDL Sınır Testi Yaklaşımı	Patent sayısı, ortalama yaşam süresi ve ortaöğretim okullaşma oranının büyüme üzerinde pozitif yönlü bir etkisi olduğu gözlemlenirken; yükseköğretimin büyüme üzerinde olası bir etkisine rastlanmamıştır.
Kızılkaya ve Koçak (2014)	11 OECD Ülkesi 1990-2009	-Panel Eşbütünleşme Analizi	Eğitim harcamalarının büyüme üzerinde pozitif yönlü olarak etkilediği bulunmuştur.
Yardımcıoğlu (2014)	25 OECD Ülkesi 1980-2008	Panel Eşbütünleşme ve Nedensellik Testleri	Eğitim harcamaları ile büyüme arasında çift yönlü bir ilişkiye rastlanmıştır.
Bozkurt (2015)	Türkiye 1998:1-2014:3	-Johansen Juselius Eşbütünleşme Analizi	Bilgi, eğitim ve sağlık sektörlerindeki çıktının, büyüme üzerinde pozitif yönlü olarak etkilediği tespit edilmiştir.
Tarı ve Beşballı (2016)	-1. Modelde 64 Ülke / 1995-2011 -2. Modelde 43 Ülke / 2001-2011 -3. Modelde 53 Ülke / 2000-2009	Panel Veri Regresyon Analizi	Her üç modelde de eğitime ait nitel faktörlerin, büyüme üzerinde nicel faktörlerden daha fazla etkili olduğu gözlemlenmiştir.

Terzi ve Yurtkuran (2016)	Türkiye 1950-2012	-Sims ve Toda Yamamoto Nedensellik Analizleri -Varyans Ayırıştırma Testleri -Etki Tepki Fonksiyonları	Büyümeden, üniversite mezunu öğrenci sayısına doğru pozitif yönlü bir nedensellik saptanırken; lise ve meslek lisesi mezunu sayısından büyümeye doğru ise pozitif yönlü bir nedensellik bulunmuştur.
Uçan ve Yeşilyurt (2016)	Türkiye 2006:1-2015:4	-Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Testleri	Eğitim ve büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki gözlemlenirken; Granger Nedensellik Testi’ne göre de eğitim ve büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi saptanmıştır.

Literatür taramasında görüldüğü üzere, yapılan ampirik çalışmalarda genel olarak ekonomik büyümeyle eğitim arasında pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Bu etkinin Türkiye’yi ele alan çalışmalarda da tespit edildiği gözlemlenmektedir. Ayrıca çalışmaların çoğunluğunda kullanılan nedensellik testleri de, eğitim ile büyüme arasında çift yönlü bir nedenselliğe işaret etmektedir.

3. EKONOMETRİK YÖNTEM

Zaman serileri, durağan olabileceği gibi durağan olmayan süreçlere de sahip olabilirler. Durağan olmayan zaman serileri ile analiz yapılması durumunda ise olası bir sahte regresyon sorunu ile karşılaşılabilir. Bunu engelleyerek durağan olmayan serileri durağan hale getirmek amacıyla serilerin farkları alınır (Gujarati ve Porter, 2012: 737-741,760). Buna ek olarak değişkenler arasındaki olası uzun dönem ilişkilerin ortaya çıkarılabilmesi için de eşbütünleşme testleri kullanılmaktadır. Ancak klasik eşbütünleşme testlerinin uygulanabilmesi için değişkenlerin aynı dereceden bütünlük olması gerekir. Bu durum da doğal olarak eşbütünleşme testlerinin uygulanabilirliğini sınırlamaktadır. ARDL yöntemi ile yapılacak analizlerde ise serilerin aynı dereceden bütünlük olmaması bir problem oluşturmaz. Analizin uygulanabilmesi için serilerin, iki veya daha üst derecelerde bütünlük olmaması yeterlidir. Yine ARDL yöntemi; kısa ve uzun dönem parametrelerini birlikte tahminleyebilmesi ve VAR analizi’nin aksine serilerin farklı gecikme uzunluklarında bulunabilmesine imkân tanınması gibi özellikleriyle de diğer analizlere göre bir takım üstünlüklere sahiptir (Pesaran, 2001).

Analizde kullanılan iktisadi fonksiyon şu şekildedir:

$$ly = f(lK, lL, educ)$$

Yukarıdaki iktisadi fonksiyondan ARDL yöntemi için oluşturulan (1) no’lu ekonometrik model ise aşağıdaki gibidir:

$$\Delta ly_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta ly_{t-i} + \sum_{i=0}^q \alpha_i \Delta lK_{t-i} + \sum_{i=0}^r \delta_i \Delta lL_{t-i} + \sum_{i=0}^m \lambda_i \Delta educ_{t-i} + \theta_0 lY_{t-1} + \theta_1 lK_{t-1} + \theta_2 lL_{t-1} + \theta_3 educ_{t-1} + \varepsilon_t \quad (1)$$

(1) no'lu modelde Türkiye'de 1980-2013 periyodunu ele alan ly serisi, büyümeyi temsilen dolar cinsinden kişi başı GSYİH'nin logaritmik dönüşümünü; IK serisi, sabit sermayenin milli gelire oranının logaritmasını; IL değişkeni, istihdam oranının logaritmik dönüşümünü ve educ serisi ise eğitimi temsilen ortaokullaşma düzeyini göstermektedir. Yine modeldeki θ_0, θ_1 ve θ_2 katsayıları seriler arasındaki uzun dönem ilişkileri tanımlarken; $\beta_i, \alpha_i, \delta_i$ ve λ_i katsayıları ise seriler arasındaki kısa dönem ilişkileri açıklamaktadır. Ayrıca Δ birinci dereceden fark operatörü, β_0 modelin sabit terimi ve ε_t modelin beyaz gürültü hata terimi olarak ifade edilebilir.

ARDL sınır testi yaklaşımında uzun ve kısa dönemli ilişkilerin tahmin edilebilmesi birkaç adımda gerçekleştirilir. İlk olarak model (1) tahmin edilir. Bu bağlamda yapılacak işlem, seriler arasında olası bir uzun dönem ilişkisinin varlığını sorgulamak amacıyla gecikmeli serilerin katsayılarının tümünün aynı anda sıfıra eşit olduğunu varsayan H_0 hipotezinin F testi ile sınanmasıdır. F testi sınaması ile bulunan sonuç, seriler arasında uzun dönemde bir ilişki olmadığı ya da diğer bir ifadeyle eşbütünleşmenin bulunmadığı yönündeyse, $H_0 : \theta_0 = \theta_1 = \theta_2 = 0$ şeklinde ifade edilen H_0 hipotezi reddedilemez. Aksine eğer seriler arasında uzun dönemde eşbütünleşik bir ilişki tespit edilmiş ise bu kez de $H_1 : \theta_0 \neq \theta_1 \neq \theta_2 \neq 0$ şeklindeki H_1 hipotezi kabul edilir. Burada F testi ile tahmin yapılırken Pesaran vd. (2001) tarafından belirlenmiş olan alt ve üst sınır değerleri bağlamında karar verilir. Daha açık bir ifadeyle bulunan F testi'ne ait değer, eğer tablo üst değerinden büyükse H_1 hipotezi kabul edilerek H_0 hipotezi reddedilir. Tersine F testi'ne ait değer, eğer tablo alt değerinden küçükse H_0 hipotezi kabul edilerek H_1 hipotezi reddedilir. Bulunan F testi sonucunun alt ve üst değerler arasında bulunması durumunda ise karar verilemez.

İlk adımda uygulanan sınır testi sonucunda seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiş ise ikinci adıma geçilerek, farklı model seçim kriterlerinden birinin kullanılmasıyla seriler için en uygun gecikme uzunlukları tespit edilir. Burada en uygun gecikmeli model ARDL (p,q,r,m) olarak varsayılır. Yani "p", ly serisinin; "q", IK serisinin; "r", IL serisinin ve "m" ise educ serisinin gecikme uzunluklarıdır.

Üçüncü ve son adımda ise en uygun gecikme uzunlukları bağlamında hata düzeltme modeli belirlenir. Tahmin edilen (2) no'lu hata düzeltme modeli aşağıdaki gibidir:

$$ly_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta ly_{t-i} + \sum_{i=0}^q \alpha_i \Delta IK_{t-i} + \sum_{i=0}^r \delta_i \Delta IL_{t-i} + \sum_{i=0}^m \lambda_i \Delta educ_{t-1} + \varphi ECM_{t-1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Yukarıdaki (2) no'lu modelde $\beta_i, \alpha_i, \delta_i$ ve λ_i katsayıları, modeli dengeye getiren dinamik katsayıları ifade ederken; ECM hata düzeltme terimi ve φ terimi ise kısa dönemde meydana gelen bir şok sebebiyle uzun dönemde modelin yeniden dengeye evrilme hızını gösterir. Ancak φ teriminin bu açıklayıcılığa sahip olabilmesi için her şeyden önce istatistiksel olarak anlamlı olması gerekir.

Daha sonra Johansen eşbütünleşme yaklaşımı uygulanmıştır. Sistem yaklaşımı olan Johansen (1988), iz testi ve maksimum öz değerleri dikkate alınarak yapılmaktadır. Bu yaklaşım için iz testi şu şekilde ifade edilmektedir:

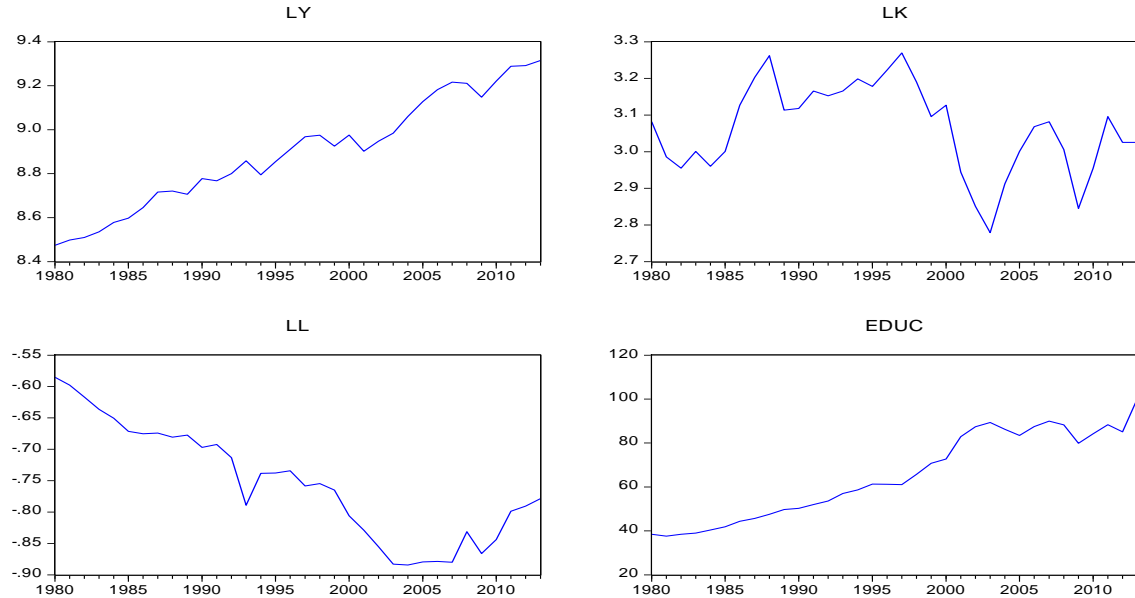
$$-2\ln(Q) = -T \sum_{i=1}^p \ln(1 - \lambda_i) \quad (3)$$

Yukarıdaki denklemde λ_i tahmin edilen öz değerlerdir. Modelin boş hipotezi $\text{rank} \leq r$ olup, aleyhinde kanıt aradığımız alternatif hipotez ise $\text{rank} \geq r+1$ şeklinde ifade edilmektedir. Maksimum öz değer yaklaşımında ise sıfır hipotezi r eşbütünleşme vektörünü içerdiği, alternatif hipotez de $r+1$ eşbütünleşme vektörü bulunmaktadır (Feridun ve Sissoko, 2011).

Çalışmada, seriler arasındaki olası nedensellik ilişkisinin sorgulanması ve nedensellik ilişkisi bulunması durumunda da bu ilişkinin yönünün belirlenmesi amacıyla Toda-Yamamoto yaklaşımı ile Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Bilindiği üzere Toda-Yamamoto testinin yapılabilmesi için ilk olarak serilerin maksimum bütünleşme derecelerinin (dmax) saptanması gerekir. Daha sonra ise kısıtsız VAR modeli kurulur. Bunun akabinde ise model seçim kriterleri kullanılarak kurulan bu modele en uygun gecikme uzunluğu saptanır. En uygun modelin VAR(P) olduğu varsayılır. Bu varsayım altında da VAR (P+dmax) modeli tahmin edilerek, VAR (P+dmax) Modeli için VAR Granger nedensellik testi uygulanır. VAR Granger nedensellik testi bulguları bağlamında da değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin olası yönü tahmin edilir.

4. VERİ TANIMI

1980-2013 yıllarını kapsayan modelin değişkenleri: dolar olarak kişi başına düşen gelir (y), sermaye (K), emek (L) ve eğitim (educ) düzeyidir. Sermaye değişkeni sabit sermayenin milli gelire oranı, emek değişkeni ise istihdam oranı olarak tanımlanmıştır. Eğitim düzeyini ifade eden değişken ise ortaokullaşma düzeyi ile gösterilmiştir. Gelir, sermaye ve emek değişkenlerinin logaritma formu kullanılmıştır. Ayrıca eğitim değişkenine ait verilerin 2013 yılına kadar ulaşılabilmesinden dolayı 1980-2013 dönemi için modelleme yapılmıştır. Gelir ve eğitim değişkenlerine ait veriler Dünya Bankası, sermaye ve emek değişkenlerinin verileri ise Kalkınma Bakanlığı Ekonomik ve Sosyal Göstergelerden temin edilmiştir. Şekil 1’de değişkenlere ait grafiklere yer verilmiştir.

Şekil 1: Değişkenlerin Grafikleri

Yukarıdaki grafiklerden de anlaşılacağı üzere, değişkenlerin durağan olmadığı görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, serilerin ortalama ve varyansının zamana bağlı olarak değiştiğini söyleyebiliriz.

Tablo 2: Özet İstatistikler

Değişkenler	Gözlem	Ortalama	Std. Sapma	Min.	Maks.
<i>ly</i>	34	8.89	0.25	8.47	9.31
<i>IK</i>	34	3.06	0.12	2.77	3.26
<i>IL</i>	34	-0.75	0.09	-0.88	-0.58
<i>educ</i>	34	65.30	19.63	37.62	100.27

Tablo 2’de değişkenlerin tanımlayıcı özelliklerini görebilmek amacıyla özet istatistiklerine yer verilmiştir.

5. UYGULAMA BULGULARI

Peseran vd. (2001), ARDL yaklaşımında kullanılacak değişkenlerin I(0) ya da I(1) olması gerektiğini varsaymaktadır. Bu nedenle, serilerin durağan olup olmadıklarını tespit edebilmek için birim kök testleri yapılmıştır. Tablo 3 ve Tablo 4’de sırasıyla ADF ve DF-GLS birim kök testleri yer almaktadır.

Tablo 3: ADF Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Sabit			Sabit ve Trend		
	Gecikme S.	ADF	p-değeri	Gecikme S.	ADF	p-değeri
<i>ly</i>	4	-0.532	0.8857	4	-3.17	0.10
Δly	4	-6.38	0.000	4	-6.27	0.0001
<i>IK</i>	4	-2.04	0.26	4	-2.85	0.18
ΔIK	4	-4.79	0.0005	4	-4.73	0.0032
<i>IL</i>	4	-1.97	0.29	4	-0.65	0.98
ΔIL	4	-5.70	0.000	4	-6.29	0.0001
<i>educ</i>	4	0.02	0.95	4	-3.04	0.13
$\Delta educ$	4	-4.63	0.0008	4	-4.51	0.0056

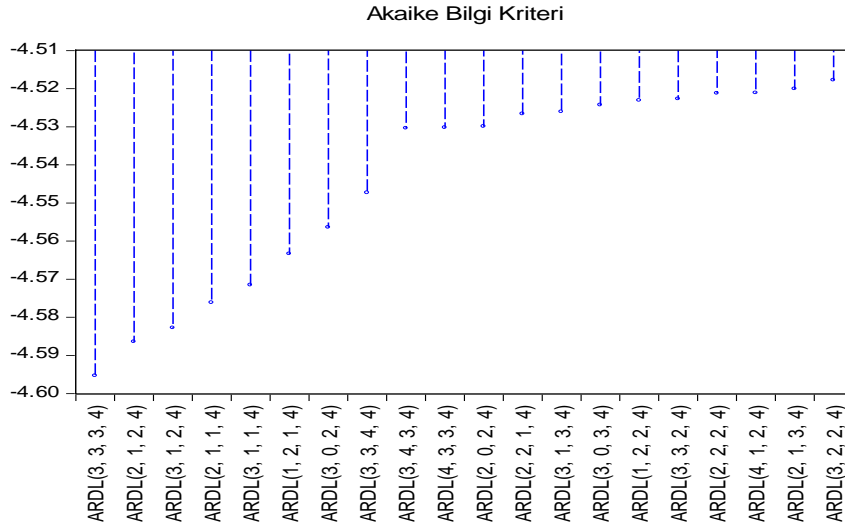
Tablo 3’de yer alan ADF birim kök test sonuçlarına göre, değişkenler düzeyde değil ancak birinci farklarda durağandır. Diğer bir ifadeyle seriler I(1) özelliği taşımaktadır.

Tablo 4: DF-GLS Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Sabit			Sabit ve Trend		
	Gecikme S.	DF-GLS	Kritik Değer	Gecikme S.	DF-GLS	Kritik Değer
<i>ly</i>	4	0.73	-2.63	4	-3.26	-3.77
Δly	4	-6.48	-2.63	4	-6.48	-3.77
<i>IK</i>	4	-2.07	-2.63	4	-2.18	-3.77
ΔIK	4	-4.30	-2.63	4	-4.66	-3.77
<i>IL</i>	4	-0.92	-2.63	4	-1.09	-3.77
ΔIL	4	-5.78	-2.63	4	-6.48	-3.77
<i>educ</i>	4	0.71	-2.63	4	-2.40	-3.77
$\Delta educ$	4	-4.76	-2.63	4	-4.36	-3.77

Tablo 4’de yer alan DF-GLS birim kök test sonuçları da ADF birim kök test sonuçlarını desteklemektedir. Değişkenlerin düzey değerlerinin değil, birinci farklarının durağan oldukları görülmektedir.

Daha sonra, ARDL yaklaşımı için uygun gecikme uzunlukları belirlenmiştir. Söz konusu gecikme uzunluğu Akaike Bilgi Kriteri dikkate alınarak ARDL (3,3,3,4) olarak tespit edilmiştir ve Şekil 2’de gösterilmiştir.

Şekil 2: Sınır Testi için Gecikme Uzunluğunun Tespiti

Gecikme uzunlukları belirlendikten sonra, eşbütünleşme ilişkisinin varlığının tespiti için Tablo 5’de sınır test sonuçları verilmiştir.

Tablo 5: Eşbütünleşme Test Sonuçları

k	F-istatistiği	Alt Sınır (%5 için)	Üst Sınır (% 5 için)
3	7.54	3.23	4.35

Tablo 5’de yer alan eşbütünleşme test sonuçlarına göre hesaplanan F-istatistiği % 5 anlamlılık düzeyinde üst sınırın üzerinde yer almaktadır. Pesaran vd. (2001) varsayımı göz önüne alındığında eşbütünleşmenin olmadığını ifade eden boş hipotezi reddederek, seriler “eşbütünleşiktir” diyebiliriz. Bu ilişkinin varlığının tespitinden sonra Tablo 6’da uzun dönem büyüme modeli verilmiştir.

Tablo 6: ARDL (3,3,3,4) Modeli Uzun Dönem Sonuçları (Bağımlı Değişken: *ly*)

Değişken	Katsayı	t-istatistiği	p-değeri
<i>IK</i>	0.511	6.284	0.000***
<i>IL</i>	2.312	4.185	0.001***
<i>educ</i>	0.024	8.341	0.000***
<i>Sabit</i>	7.624	31.898	0.000***

Not: Anlamlılık düzeyleri: * p < 0.1, ** p < 0.05, *** p < 0.01

Tablo 6’de yer alan ARDL (3,3,3,4) uzun dönem tahmin sonuçlarına göre istatistiki olarak anlamlı olan eğitim değişkeni ekonomik büyümeyi artırmaktadır. Bu da 1980-2013 döneminde eğitim düzeyi arttıkça Türkiye Ekonomisine ait kişi başına düşen gelir artış göstermektedir. Uzun dönem modeline göre, Türkiye’de yaşayanların eğitim düzeyi 1 yıl yükseldiğinde kişi başına düşen gelir % 2 artış göstermektedir.

Diğer yandan, uzun dönem denkleminde yer alan sermaye ve istihdam değişkenleri istatistiksel olarak anlamlı olmakla birlikte, büyüme üzerinde olumlu etki yapmaktadır. Yani, sabit sermaye ve istidam oranı % 1 arttığında, gelir de sırasıyla % 0.5 ve % 2.3 artmaktadır. Modelin kısa dönem bulguları ise Tablo 7’de verilmiştir.

Tablo 7: ARDL (3,3,3,4) Hata Düzeltme Modelinin Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği p-değeri
Δy_{t-1}	-0.3169	0.1771	-1.7892 [0.09]*
Δy_{t-2}	-0.3850	0.1908	-2.0174 [0.06]*
ΔIK	0.5226	0.0749	6.9715 [0.00]***
ΔIK_{t-1}	-0.1335	0.1257	-1.0625 [0.30]
ΔIK_{t-2}	0.1746	0.1021	1.7087 [0.11]
ΔIL	0.1367	0.2152	0.6354 [0.53]
ΔIL_{t-1}	-0.4992	0.3454	-1.4452 [0.17]
ΔIL_{t-2}	-0.5797	0.4157	-1.3942 [0.18]
$\Delta educ$	0.0000	0.0015	0.0103 [0.99]
$\Delta educ_{t-1}$	-0.0061	0.0029	-2.0822 [0.05]**
$\Delta educ_{t-2}$	-0.0018	0.0025	-0.7190 [0.48]
$\Delta educ_{t-3}$	-0.0070	0.0022	-3.0754 [0.008]***
ECM(-1)	-0.8302	0.1656	-5.0128 [0.002]***

Not: Anlamlılık düzeyleri: * p < 0.1, ** p < 0.05, *** p < 0.01

Hata düzeltme modelinin sonuçlarına göre, hata düzeltme katsayısı (ECM(-1)) % 1 düzeyinde anlamlı ve katsayı değeri negatiftir. Bu sonuç ile değişkenler “eşbütünlüktür” diyebiliriz. Katsayı değerlerine bakıldığında da kısa dönemde anlamlı olan değişken, sermaye değişkenidir. Ve kısa dönemde de sermaye düzeyi arttığında büyüme de artmaktadır.

Tablo 8: Johansen Eşbütünlüğe Test sonuçları

Maksimum rank	Özdeğer	İz İstatistiği	5% Kritik Değer
0	-	53.4580	47.21
1	0.6605	18.8906*	29.68
2	0.3280	6.1695	15.41
3	0.1753	0.0009	3.76

Daha sonra sistem yaklaşımı olan Johansen testi uygulanmıştır. Tablo 8’de de görüldüğü üzere, eşbütünlüğün olmadığını ifade eden boş hipotez reddedilmiştir. Bu durumda değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı ispat edilmiştir.

Tablo 9: DOLS Tahmini

Değişken	Katsayı	t-istatistiği	p-değeri
<i>IK</i>	0.1440	1.7562	0.0952*
<i>IL</i>	0.8104	28.8411	0.000***
<i>educ</i>	0.0063	12.6109	0.000***

Not: Anlamlılık düzeyleri: * p < 0.1, ** p < 0.05, *** p < 0.01

Değişkenler arasında koentegrasyonun varlığı Tablo 8’de gösterilmiş, ardından katsayı tahmini için dinamik OLS tahmini yapılmış ve Tablo 9’da verilmiştir. Buna göre, değişkenler istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. Sermaye, emek ve eğitim değişkenlerinin milli gelir üzerinde pozitif bir etki yaptığı görülmektedir.

Uzun dönemde birlikte hareket ettiği tespit edilen değişkenler için nedensellik analizi yapılmıştır. Granger nedensellik testi için Toda-Yamamoto yaklaşımı kullanılmış ve Tablo 10’da verilmiştir.

Tablo 10: Granger Nedensellik Testi / Toda-Yamamoto Yaklaşımı

Bağımlı Değişken: ly			
Dışlanan	Ki-Kare	Serbestlik Derecesi	P-değeri
IK	148.3864	5	0.0000
IL	151.8324	5	0.0000
educ	193.2654	5	0.0000
Tümü	639.7801	15	0.0000
Bağımlı Değişken: educ			
Dışlanan	Ki-Kare	Serbestlik Derecesi	P-değeri
ly	1.9158	5	0.8607
IK	2.5689	5	0.7661
IL	5.5183	5	0.3559
Tümü	9.6443	15	0.8415

Tablo 10’de yer alan Granger nedensellik testi için yapılan Toda-Yamamoto yaklaşımı sonuçlarına göre, eğitim düzeyinden ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik tespit edilmiştir. Diğer bir ifadeyle, Türkiye’de 1980-2013 dönemi için eğitim ekonomik büyümenin Granger nedenidir. Ancak ekonomik büyümeden eğitime doğru bir Granger nedensellik bulunamamıştır.

6. SONUÇ

Büyüme ve Kalkınma alan yazınında sıkça sorulan sorulardan birisi “*gelişmiş ülkeler neden gelişmiştir?*” sorusudur. Bu sorunun en temel cevaplarından birisi, gelişmiş ülkelerin eğitime büyük önem vermeleri sonucu nitelikli işgücüne sahip olmalarıdır.

Bu çalışmada, Türkiye’ye ait 1980- 2013 dönemini kapsayan yıllık veriler kullanılarak eğitim ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli olası bir ilişkinin varlığı araştırılmış ve nedensellik analizi yapılmıştır. Bunun için öncelikle durağanlık şartının gerekliliğinden dolayı birim kök testleri uygulanmıştır. ADF ve DF-GLS birim kök test sonuçlarına göre seriler fark durağan özelliği taşımaktadırlar. Diğer bir ifadeyle, değişkenler $I(1)$ ’dir. Ardından ARDL ve Johansen yöntemleri uygulanmış ve değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket ettikleri sonucuna varılmıştır. Yani eğitim ve kişi başına düşen gelir değişkenleri arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. ARDL yönteminin uzun dönem modeli çerçevesinde, 1980-2013 yılları arasında eğitim düzeyi kişi başına düşen geliri artırmakta, yani büyüme üzerinde pozitif etki yapmaktadır. Aynı şekilde sermaye ve emek değişkenleri de kişi başına düşen geliri artırmaktadır. ARDL yaklaşımının kısa dönem modelinde ise anlamlı tek değişken sermaye değişkenidir. Dinamik OLS tahmininde de değişkenlerin hem istatistiki hem de iktisadi olarak anlamlı olduğu görülmüştür. Daha sonra, Granger nedensellik testinin uygulanabilmesi için gerekli olan Toda-Yamamoto Testi’ne gidilmiştir. Toda-Yamamoto testi bulgularına göre, eğitim değişkeninden gelir değişkenine doğru bir “Granger nedenselliği”nin” varlığı saptanmıştır. Ayrıca sermaye ve istihdam oranı değişkenlerinin de gelir değişkeninin “Granger nedeni” olduğu tespit edilmiştir. Ancak gelir değişkeninden eğitim değişkeni yönünde bir Granger nedenselliği ise bulunamamıştır.

Sonuç olarak elde edilen ampirik bulgular, 1980-2013 döneminde eğitim düzeyindeki artışın kişi başına düşen geliri artırdığı görülmektedir. Bu bağlamda Türkiye’nin kişi başına düşen gelirinin, gelişmiş ülkeler düzeyine erişebilmesi için en temel yolun eğitimden geçtiği söylenebilir. Bu sebeple, gerek politika yapımcıların bu alanda atılması gereken adımları hızla atması, gerekse de bireylerin her alanda eğitime önem vermeleri sonucu bilgi üretme sürecine hız kazandırabileceğini belirtmek gerekir. Bu sayede de, Türkiye’nin gelişmiş ülkelerin sahip olduğu refah düzeyine ulaşabilmesi için önemli katkılar sağlanabilir.

KAYNAKÇA

- Afşar, Muharrem (2009). Türkiye’de Eğitim Yatırımları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 85-98.
- Aka, B. F. & J. C. Dumont (2008). Health, Education and Economic Growth: Testing for Long Run Relationships and Causal Links. *Applied Econometrics and International Development*, 8(2), 101-113.
- Baldacci, E., Clements, B., Gupta, S. & Cui, Q. (2008). Social Spending, Human Capital, and Growth in Developing Countries. *World Development*, 36(8), 1317-1341.
- Barro, R.J. (1991). Economic Growth in a Cross Section of Countries. *The Quarterly Journal of Economics*, 106(2), 407-443.
- Barro, R. J. & Lee J. W. (2000). International Data on Educational Attainment Updates and Implications. *NBER Working Paper*, No: 7911, 1-36.
- Barro, R. J. (2001). Education and Economic Growth. *OECD Economic Department Working Paper*, No: 281, 1-48.
- Becker, G. S. (1975). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Social Reference to Education*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bozkurt, Hilal (2010). Eğitim, Sağlık ve İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkiler: Türkiye İçin Bir Analiz. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 5(1), 7-27.
- Bozkurt, Cuma (2015). Türkiye’de Bilgi-İletişim, Eğitim, Sağlık ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Ampirik Bir Yaklaşım. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 3(2), 45-56.
- Çalışkan, Ş., Karabacak, M. ve Meçik, O. (2013). Türkiye’de Eğitim-Ekonomik Büyüme İlişkisi: 1923-2011 (Kantitatif Bir Yaklaşım). *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11(21), 29-48.
- Çetin, A. ve Yakışık, H. (2014). Eğitim, Sağlık ve Teknoloji Düzeyinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: ARDL Sınır Test Yaklaşımı. *Sosyo-Ekonomi Dergisi*, 21(21), 169-186.
- Erdoğan, S. ve Yıldırım, D. Ç. (2009). Türkiye’de Eğitim – İktisadi Büyüme İlişkisi Üzerine Ekonometrik Bir İnceleme. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 4(2), 11-22.
- Eriçok, R. E. ve Yılancı, V. (2013). Eğitim Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sınır Testi Yaklaşımı. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 8(1), 87-101.
- Feridun, M., Sissoko, Y. (2011). Impact of FDI on Economic Development: A Causality Analysis for Singapore, 1976-2002. *International Journal of Economic Sciences and Applied Research*. 4(1), 7-17.
- Gujarati D. N. & Porter, D. C. (2012). *Temel Ekonometri* (Çev. Ü. Şenesen ve G. G. Şenesen). Literatür Yayınları: İstanbul.
- Johansen, S. (1988). Statistical Analysis of Cointegrating Vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*. 12, 231-254.
- Kalkınma Bakanlığı (2016), Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/EkonomikSosyalGostergeler.aspx> (Erişim: 13.11.2016).
- Kızılkaya, O. ve Koçak, E. (2014). Kamu Eğitim Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Seçilmiş OECD Ülkeleri Üzerine Bir Panel Veri Analizi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 6(1), 17-32.
- Lin, T. C. (2003). Education, technical progress, and economic growth: the case of Taiwan. *Economics of Education Review*, 22(2), 213-320.
- Mankiw, N. G., D. Romer & D. Weil (1992). A Contribution to the Empirics of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 107(2), 407-437.
- Mincer, J. (1974). *Schooling, Experience and Earnings*. New York: Columbia University Press.
- Özsoy, Ceyda (2009). Türkiye’de Eğitim ve İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkinin VAR Modeli ile Analizi. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 4(1), 71-83.
- Peseran, M. H., Shin, Y. & Smith, R. J. (2001). Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationship. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Romer, P. M. (1989). Human Capital and Growth: Theory and Evidence. *NBER Working Paper Series*, No: 3173, 3(173), 1-51.
- Romer P. M. (1986). Increasing Returns and Long-Run Growth. *Journal of Political Economy*, 94(5), 1002-1037.

- Schultz T. W. (1961). Investment in Human Capital. *American Economic Review*, 51, 1-17.
- Taban, S. ve Kar, M. (2006). Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Nedensellik Analizi, 1969-2001. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 159-182.
- Tarı, R. ve Beşballı, S. G. (2016). Nicel ve Nitel Ölçütleriyle Eğitim-İktisadi Büyüme İlişkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 30(2), 375-401.
- Terzi, H. ve Yurtkuran, S. (2016). Türkiye’de Eğitim ve İktisadi Büyüme İlişkisi: Sims ve Toda-Yamamoto Nedensellik Analizleri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 11(2), 7-24.
- The World Bank (2016), World Development Indicators, <http://databank.worldbank.org/data>, (Erişim: 13.11.2016).
- Uçan, O. ve Yeşilyurt, H. (2016). Türkiye’de Eğitim Harcamaları ve Büyüme İlişkisi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 179-185.
- Yardımcıoğlu, F., Gürdal, T. ve Altundemir, M. E. (2014). Eğitim ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: OECD Ülkelerine İlişkin Panel Eş-bütünleşme Analizi (1980-2008). *Eğitim ve Bilim Dergisi*, 39(173), 1-12.

Türkiye'nin Avrupa Birliği Çevre Politikalarına Uyum Sürecinin Değerlendirilmesi

Mehmet Samet ERDEM*, Füsün YENİLMEZ**

ÖZ

1970'li yıllarda Roma Kulübü tarafından başlatılan çevre konusundaki farkındalık, AB'de sürekli olarak gelişen bir sürecin başlangıç noktasını oluşturmuştur. Sonraki süreçte çevreyle ilgili alınması gereken önlemler ve uygulanması düşünülen politikalar, anlaşmalar, strateji belgeleri ve Çevre Eylem Programları kapsamında somutlaştırılmıştır.

Türkiye, çevre konusunu öncelikle kalkınma planları çerçevesinde ele almıştır. Kalkınma planlarının gelişme sürecinde, Türk çevre politikalarının AB politikalarına uyumu çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır. Bu çerçevede ilk olarak Türkiye ve AB mevzuat olarak karşılaştırılmıştır. Daha sonra ekonomik açıdan kamu ve özel sektörün çevresel koruma, harcamalar ve yatırımları da karşılaştırılmış ve bu doğrultuda Türkiye'nin çevre politikalarına uyum sürecindeki son durumu değerlendirilmiştir. Buna göre Türkiye'nin AB'ye çevre politikaları açısından uyumu için daha ulaşılabilir politikalar belirlemesi ve hayata geçirmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, Türkiye, Çevre Politikası, Kalkınma Planı, Çevre Eylem Programı

JEL Sınıflandırması: Q56, O13, N50

Assessment of Turkey's Harmonization Process to the European Union Environmental Policies

ABSTRACT

In the 1970s, awareness of the environment initiated by the Club of Rome has been the starting point of a continuous process developing within the EU. In the next process, the measures to be taken and considered policies to be implemented about environment are objectified by in the framework of agreements, strategy papers and Environment Action Programmes.

Turkey, primarily approaches environmental issues within the framework of development plans. In the development process of development plans, the adaptation of Turkish environmental policies to the EU policies is the main purpose of the study. In this context, firstly Turkey and EU was compared in terms of legislations. Then the public and private sector's environmental protection expenditures and investments was compared in terms of economy, and in this sense, Turkey's recent situation in adaptation process to environmental policies have been assessed. Accordingly, it is concluded that Turkey needs to determine and adopt more accessible policies to be harmonized with the EU in terms of environmental policies.

Keywords: EU, Turkey, Environment Policy, Development Plan, Environment Action Programme

JEL Classification: Q56, O13, N50

Geliş Tarihi / Received: 17.02.2017 Kabul Tarihi / Accepted: 27.03.2017

* Uzman, Sinop Üniversitesi, mehmetmeterdem@hotmail.com

** Doç.Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, yenilmez@ogu.edu.tr

1. GİRİŞ

Günümüzden yaklaşık 10 bin yıl önce başlayan insanın doğal çevre ile olan ilişkisi, 18.yy dan itibaren sanayi devrimiyle birlikte değişime uğramış artan tüketim, üretim, nüfus ve ekonomik faaliyetlerin hacmiyle kontrolsüz bir tahribata dönüşmüştür. Bilgi toplumuna geçtiğimiz bu günlerde insan-çevre ilişkisi yeni bir döneme girerek planlı ve çevre duyarlılığı yüksek politikalar benimsenmeye başlanmıştır (Dağdemir, 2015:1).

Bu farkındalık, bireysel düzeyde başlayarak artan bir şekilde ülkelerin ve birliklerin politikalarında da yer etmeye başlamıştır. Dahası bu politikalar ülkelerin birbirleriyle olan ilişkilerinde etkili olmuş, bireylerin tüketim alışkanlıkları bu çerçevede değerlendirilerek üretimin de bu politikalara ayak uydurması beklenmiştir. Çevre politikaları olarak ifade edilen bu politikalar zamanla gelişerek üretimin ve tüketimin yaşanabilir bir çevreyi tahrip etmesinin sınırlarını çizmeye çalışmıştır.

Çevre politikası, çevre sorunlarının çözümü için geleceğe yönelik olarak alınması gereken tedbirlerin ve benimsenen ilkelerin bütünüdür. Bir ülkenin çevre konusundaki tercih ve hedeflerinin belirlenmesi olarak da tanımlanabilir (Bayram vd, 2011: 34).

Avrupa Birliği'nin çevre politikasına bakıldığında; kirliliği kaldırmayı, azaltmayı ve önlemeyi, sürdürülebilir kalkınmayı sağlarken doğal kaynakların, ekolojik dengeye zarar vermeyecek biçimde kullanılmasının temin edilmesini, çevresel zararın kaynağında önlenmesini ve çevreyi korumanın diğer sektörel politikalarla (enerji, ulaştırma v.b.) entegrasyonunu güvence altına almayı hedeflediği görülmektedir (AB, 2016: 1).

Türkiye'nin çevre politikası ise 1970'li yıllardan başlayarak günümüze kadar sürekli değişen bir trend sergilemiştir. Çalışmada Türkiye'nin çevresel öncelikleri, kalkınma hedefinin gerisinde görmesi ya da öteleme zorunluluğu göz önünde bulundurularak bu değişim trendinin geçtiği aşamalar kalkınma planları çerçevesinde ele alınmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde AB çevre politikalarının tarihsel gelişimi 1945 -1970 dönemi ve 1970 sonrası dönem olarak iki bölümde ele alınmaktadır. Bu ayrımın amacı çevre politikalarının gerek AB gerekse Türkiye'de 1970 yılı sonrasında yaşadığı dönüşümdür. Bu çalışmada Avrupa'nın Birliğe giden yolda yaptığı anlaşmalar incelenerek çevreyi ilgilendiren bölümler ele alınmış, bunun yanı sıra Çevre Eylem Programları incelenerek çevre politikasını oluşturan evreler ve bu politikaların son biçimi belirtilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde Türkiye'nin çevre politikalarının tarihsel gelişimi planlı döneme geçişle birlikte başlayan kalkınma planları çerçevesinde ele alınmaktadır. İnceleme yapılırken AB'nin geçirdiği süreçlerle olan uyumu her kalkınma planı döneminde ayrı ayrı değerlendirilmeye çalışılmıştır. Böylelikle Türkiye özelinde inceleme yapılırken bir yandan da bir önceki bölümde ifade edilen AB çevre politikalarının uyumu ortaya konmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın son bölümü çevre politikalarının ekonomik göstergeler çerçevesinde değerlendirilmesinden oluşmaktadır. Bu bölümde Türkiye, AB'nin kurucu ülkelerinden üç tanesi olan Fransa, Almanya, Belçika ve Birliğe son katılan üç ülke Hırvatistan, Bulgaristan ve Romanya ile kamu ve özel sektörün çevresel koruma harcama ve yatırımları açısından karşılaştırılmaya çalışılacaktır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Ülkelerin öncelikleri arasında önemli ölçüde yer tutmaya başlayan çevre politikaları, akademisyenlerin çevrenin politik, ekonomik ve sosyal çerçevesini bilimsel olarak incelemesinin önemini arttırmıştır. Literatürde konuyla ilgili çalışmalar yapılarak gerek ülke politikaları

gerekse bu ülke politikalarının diğer ülke ya da birliklerle olan ilişkisi ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu çalışmaların özet literatürü Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Türkiye ve Avrupa Birliği Çevre Politikalarının Karşılaştırmalı Analizini İçeren Literatür Özeti

Yıl	Yazar(lar)	Yöntem	Sonuç
2005	Yıldız	Karşılaştırmalı Analiz	Türkiye'nin AB'nin çevre politikasına uyum yolunda önemli ilerlemeler kaydettiğini ancak genel olarak çevre müktesebatının aktarılmasında yeterli seviyeye gelemediğini ifade etmiştir. Hava kalitesi, atık yönetimi, su kalitesi, doğanın korunması ve endüstriyel kirlilik gibi konuların üzerinde özellikle durulması gerektiği belirtmiştir.
2006	Toprak	Karşılaştırmalı Analiz	AB çevre politikası alanında ekonomik ve mali araçların kullanımında Türkiye'nin yol almasına karşılık sınırlı kaldığını, bu çerçevede alınan vergilerin çevreyi koruma önceliğinde kullanılmamasının yeterince yol alınmamasında etkili olduğunu belirtmiştir.
2007	Çokgezen	Karşılaştırmalı Analiz	AB'nin çevre konusundaki şartlarının Türkiye'de başarılı olarak uygulanabilmesinin sadece mevzuatla olamayacağını bunun yanında güçlü bir kurumsal idari kapasitenin, yerel otoritenin ve alt yapının gerekli olduğunu belirtmiştir.
2007	Duru	Karşılaştırmalı Analiz	Türkiye'nin AB'ye uyum sürecinde karşılaştığı sorunun yasal düzenlemeleri gerçekleştirmede değil yasaları yaşama geçirmede, çevre politikalarını diğer politikalarla uyumlaştırmada ve kurumsal kapasiteyi güçlendirmede ortaya çıktığını belirtmiştir.
2010	Yıldırım ve Budak	Karşılaştırmalı Analiz	Türkiye'nin çevre politikalarının AB'ye göre yetersiz olduğunu, bu durumun bazı sorunlar

			doğuracağını, çevre için yapılacak yatırımlarda önemli miktarda ekonomik ve mali kaynağa ihtiyaç olduğunu, buna rağmen Türkiye'nin bu değişimin üstesinden gelebileceğini belirtmişlerdir.
2011	Bayram vd.	Karşılaştırmalı Analiz	Yerel idarelerin önemine değinerek uygulanacak politikalar için kaynak ihtiyacı olduğunu ifade etmişlerdir. Fon kaynaklarına ulaşılabilmesi için proje hazırlama ve uygulama konularına önem verilmesi gerektiğini böylelikle hibe programlarıyla hem ekonomik kalkınmaya hem de çevre politikalarının uygulanmasına destek olunacağını belirtmişlerdir.
2013	Şeren ve Dedebeğ	Karşılaştırmalı Analiz	AB'ye katılım şartlarının ve serbest piyasa ekonomisinin arasında kalan Türkiye'nin tutarlı politikalar oluşturamadığına işaret etmiştir. Bu bağlamda oluşturulacak politikaların kendi dinamiklerine uygun olarak şekillendirilmesi gerektiğini belirtmiştir.
2014	Biyan ve Gök	Karşılaştırmalı Analiz	Küresel düzeyde gelişen çevre hassasiyetinin Türkiye'de de arttığını, bu bağlamda çevreyi korumaya yönelik bir vergi sisteminin tasarlanması gerekirken mevcut vergilerin de yeniden düzenlenmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Bu düzenlemelerin çevrenin korunmasının yanında üyelik müzakerelerinde bulunduğu AB'ye karşı yükümlülüklerini yerine getirebilmesi açısından da önemli olduğunu ifade etmişlerdir.

Kaynak: Yazar tarafından derlenmiştir.

3. AB ÇEVRE POLİTİKALARININ TARİHSEL GELİŞİMİ

İkinci Dünya Savaşından sonra gerek dönemin şartları gerekse zorunluluk olarak ifade edilebilecek Birleşik Avrupa fikri, yıllar itibariyle gelişerek bugün bilinen 28 üyeli Avrupa

Birliği şeklini almıştır. Bu gelişme sürecinde sadece ekonomik birlik sağlanmaya çalışılmamış aynı zamanda sosyal olarak da bir değişim süreci yaşanmıştır.

Birlik, bireylerin daha iyi bir çevrede yaşaması ve gelecek kuşaklara daha iyi bir çevre bırakılması için yıllar içerisinde gelişen önlemler alıp politikalar uygulamaya çalışmıştır. Çalışmanın bu bölümünde incelenecek olan bu önlemler ve politikalar İkinci Dünya Savaşı-1970 dönemi ve 1970 sonrası dönem olarak iki bölümde incelenecektir.

3.1. 1945-1970 Dönemi

Savaş sonrası Avrupa'daki yıkımın tamir edilebilmesi için birliğin sosyo-ekonomik altyapısı tam istihdam ve sosyal güvenlik devleti üzerine inşa edilmiş, IMF, GATT, Dünya Bankası gibi kurumlar ve Bretton Woods uluslararası para sistemi gibi enstrümanlarla savaş sonrasında uluslararası düzeyde liberal ilişkiler, ulusal düzeyde ise halka istikrarlı ve güvenli bir şekilde yaşamasını sağlayacak ekonomik tedbirlerin beraber yürütülmesi planlanmıştır (Erdoğan, 2006: 213).

1948-1951 yıllarını kapsayan Marshall planının uygulanması ile hemen hemen aynı döneme denk gelen Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu(AKÇT)'nin kurulmasıyla birlikte üye ülkelerde hızlı bir kalkınma sürecine girilmiştir. Savaş sonrası devam eden 10 yıllık dönem savaşın yaralarının sarılmasına yönelik olarak Avrupa'nın ekonomik olarak gelişmesine ağırlık verildiği dönem olarak ifade edilebilir.

1957 yılına gelindiğinde Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu kuran Roma Antlaşması imzalanarak yaşam ve çalışma koşullarının iyileşmesi ve bu konuda üye devletlerin arasındaki uyumu sağlamak amaçlanmıştır (Özgüler, 2013: 78-79). Altın Çağ olarak ifade edilen 1960'lı yıllarda ise eğitim, sağlık ve çalışma koşulları başta olmak üzere sosyal gelişmeye yönelik önemli adımların atıldığı görülmektedir.

1945 ile 1970'lerin ortalarına kadar AB ekonomik olarak büyüme, istikrar ve sosyal uyum üzerine kurulu bir yapıya sahip olurken, 1970'li yıllara gelindiğinde dünya genelinde yaşanan petrol şokları, bu zamana kadar yükselen refah düzeyi, sosyal politikalar, büyüme ve istihdam olgularında düşüş yaratarak bu konularla ilgili politikaların tekrar gözden geçirilmesine neden olmuştur.

Avrupa İç Pazarının gelişmesinden sonra, 1967 yılında tehlikeli kimyasalların sınıflandırılması ve etiketlenmesi ile ilgili direktif ile başlayan çevre koruma hedefleri ve ilkelerine, 1987 yılında AB'yi kuran anlaşmada kendi başına bir bölüm olarak yer verilmiştir. (Scheuer, 2005: 8).

3.2. 1970 Sonrası Dönem

1957-1972 yılları arasında Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun çevre politikaları, bir dizi önemsiz önlem olarak tanımlanmaktadır. Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun öncelik olarak ortak pazar ve ekonomik büyüme hedeflerine odaklanması 1958 Roma Antlaşmasında çevre ile ilgili belirgin hiçbir ibarenin olmamasının en büyük nedeni olarak ifade edilmektedir (Burchell ve Lightfoot, 2001: 34).

1970'li yıllarda Batı Avrupa'da ortaya çıkan, İtalyan Fiat otomobil grubunun üst düzey yöneticilerinden oluşan "Roma Kulübü" isimli bir grubun ekonomik büyümenin beraberinde getireceği çevre sorunlarına yönelik olarak ifade ettikleri endişelerin ve "Yeşiller" adı verilen bir başka grubun çevrenin aşırı tahrip edilmesinden duydukları endişelerin sonucu ortaya koydukları yeni politika talepleri çevre konusunda yeni duruşlar sergilenmesinin ilk adımlarını oluşturmuştur (Budak, 2000: 113-114).

1971 yılında Avrupa Topluluğu Komisyonu'nun çevre konusundaki ilk bildirisinde Konsey'e, Avrupa Ekonomik Topluluğu anlaşmasının 100. ve 235. maddelerini dayanak göstererek kapsamlı bir çevre koruma faaliyeti hazırlanması önerilmiştir. Bu bildiriye ek olarak 1972 yılında ikinci bir bildiri daha yayınlanmış ve bu iki bildiri 1972 yılında Paris'te yapılan Avrupa Zirvesi'nde alınan kararları etkilemiştir (Budak, 2000: 114).

Bu yıllarda çevre konusundaki bir başka önemli konferans olan 1972 yılında Stockholm'de yapılan Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı, Avrupa Birliği çevre politikasının gelişiminde büyük bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Konferans sonrasında 1973 yılında Avrupa Çevre Politikası "Roma Kulübü" tarafından yayınlanan "Büyümenin Sınırları" hakkında toplumun ve bilimin kaygılarına işaret ederek başlamıştır (Scheuer, 2005: 12).

Bütün bu gelişmelerle beraber, 1972 yılında Paris'te yapılan zirvede, Avrupa Topluluğu bünyesinde çevre politikaları ilk defa hükümetler düzeyinde ele alınmıştır. Bu kapsamda topluluk çevre politikasının belirlenebilmesi için çevre eylem planının hazırlanmasının ilk adımı atılmıştır. Bu zirvede topluluk çevre politikasının amacı, yaşanan çevrenin ve yaşam koşullarının kalitesinin yükseltilmesi olarak belirlenmiştir.

3.2.1. Avrupa Tek Senedi

1986 Yılında imzalanan 1987 yılında yürürlüğe giren Avrupa Tek Senedi ile beraber Avrupa Birliği tek pazarını ve Avrupa Politik İş Birliğini resmen başlatan Roma Antlaşması'nda köklü değişiklikler yapılmıştır. Bu köklü değişikliklerle beraber çevre politikası ile ilgili yeni bir süreç başlamıştır. Çevre adındaki VI. alt başlıkta AET anlaşmasının üçüncü kısmına bir VII. başlık eklenmiştir. 130r, 130s ve 130t maddelerinden oluşan VII. çevre başlığı:

- Çevreyi muhafaza etme, koruma ve çevre politikasını yükseltme,
- Kişilerin sağlığının korunması için çalışma,
- Doğal kaynakların dikkatli ve rasyonel kullanımını sağlamayı amaçlamaktadır.

Topluluğun bu kapsamdaki çevre ile ilgili faaliyeti:

- Önleyici olarak harekete geçilmesi,
- Çevreye verilen zararların kaynağına öncelik verilerek, önlemler alınması,
- "Kirlenen Öder" ilkeleri üzerine kurulmuştur (SEA, 1986: 17-18).

3.2.2. Maastricht Antlaşması

1992 tarihinde imzalanan ve 1993 tarihinde yürürlüğe giren Maastricht Antlaşması ile Avrupa Topluluğu, Avrupa Birliği adını alarak Avrupa Topluluklarına yeni boyutlar kazandırılmış ve yeni bir hukuksal yapı düzenlenmiştir. Çevre ile ilgili olarak AET anlaşmasının 130r, 130s ve 130t maddeleri bu kapsamda genişletilerek yeniden düzenlenmiştir. Buna göre Maastricht Antlaşması'nın XVI. çevre başlığında AET anlaşmasının VII. çevre başlığındaki amaçlara ek olarak bölgesel ya da küresel çevre sorunlarına karşı koymayı hedefleyen önlemlerin uluslararası düzeyde geliştirilmesi maddesi eklenmiştir (TEU, 1992: 58-60).

Maastricht Antlaşması'nda çevre ile ilgili olarak ifade edilmesi gereken bir diğer önemli husus çevre politikalarında sürdürülebilirlik ilkesinin ilk defa gündeme gelmesidir. Bu kapsamda Birliğin temel ilkelerinin yer aldığı 2.maddede, "Topluluğun bütünü içinde dengeli ekonomik kalkınma faaliyetlerinin sürdürülebilir, enflasyonist olmayan ve çevreye duyarlı bir büyümenin, ekonomik performansların yüksek derecede bütünlüğünün, yüksek seviyede istihdam ve sosyal

korumanın, yaşam seviyesinin ve kalitesinin yükseltilmesinin” topluluğun görevi olduğu belirtilmiştir (TEU, 1992: 11).

3.2.3. Amsterdam Antlaşması

1997 yılında Avrupa Birliği üyesi ülkelerce imzalanarak 1999 yılında yürürlüğe giren Amsterdam Antlaşması'nda daha önce belirlenmiş olan çevre politikaları üzerinde büyük değişiklikler yapılmış da önemli görülen hususlara vurgu yapılmıştır. Böylece 1.Maddenin 2. bendinde çevrenin sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde yüksek seviyede korunması ve kalitesinin yükseltilmesi belirtilmiştir. Bu noktada sürdürülebilir kalkınma olgusuna çevrenin bu şekilde konumlandırılması son derece önemlidir (TA, 1997: 7).

Avrupa Birliği Konseyi, 2000 yılında ekonomik ve sosyal yenilik için ekonomik büyüme ve istihdamı arttırmayı amaçlayan Lizbon Stratejisi adında bir dizi yapısal reform yayınlamıştır. Bu 10 yıllık strateji Avrupa'yı “ Dünyanın en rekabetçi ve dinamik bilgi tabanlı ekonomisi” yapmayı amaçlamaktadır (IEEP, 2010: 87).

3.2.4. Lizbon Stratejisi

Lizbon stratejisi özellikle yenilik yaratmanın ve teknolojik gelişmenin ekonomik değişimin motoru olduğu fikri üzerine inşa edilmiş ve küresel rekabet gücünün Ar-Ge ve bilgi teknolojileri alanlarında fark yaratılmasıyla elde edilebileceğini belirtmiştir. Bunun yanında, Birlik politikalarının odak noktasının insan olduğundan yola çıkarak “İnsana yatırım yaparak aktif refah devleti” oluşturulmasına dayanan sosyal bir model benimsenmiştir (Çapanoğlu, 2010:1).

Bu hedeflere bir yıl sonra Göteborg'daki Avrupa Konseyi tarafından çevre ve sürdürülebilir kalkınma boyutu kazandırılmıştır. Bu kazanımla beraber Lizbon Stratejisi, Avrupa Birliği'ni ekonomik, sosyal ve çevresel yenilik getirmeyi amaçlayan tek bir hedef noktasında toplamıştır. Göteborg Avrupa Konseyi'nin anlaşmaya vardığı sürdürülebilir kalkınma stratejileri kapsamında çevre ile ilgili yer alan öncelikler:

- Yenilenebilir kaynaklardan üretilen elektriğin 2010 yılına kadar %22 seviyesine çıkarılması,
- GSYİH ve ulaşımdaki büyüme arasındaki bağı ayırıştırarak ulaşımı özellikle diğer taşıma metotlarına doğru kaydırarak çevre dostu altyapı yatırımlarına öncelik vermek,
- Yükselen trafik hacimleri, tıkanıklık, gürültü ve kirlilik ile mücadele,
- Kaynak kullanımı ve büyüme kaynaklı atıkların arasındaki bağı ayırıştırılması,
- Güvenlik ve gıda kalitesi, kimyasal madde kullanımı, enfeksiyon hastalıkları, antibiyotik direnci hakkında vatandaşların bilgilendirilmesi,
- Sera gazı emülsiyonlarının 2005 yılına kadar gözle görülür şekilde azaltılması (Örnek: Kyoto Hedefleri),
- 2010 yılına kadar biyolojik çeşitlilik kaybının durdurulması şeklinde belirtilmiştir (Ungureanu and Marcu, 2006: 74-79).

Lizbon Stratejisi'nin uygulamaya başlanmasından sonra 2005 yılında yapılan ara dönem değerlendirmesinde, başta istihdam ve sosyal güvenlik olmak üzere, öngörülen hedeflere ulaşılmadığı sonucuna varılmıştır. Avrupa Komisyonu Lizbon Stratejisi'nden yola çıkarak yeni ve daha ileri bir perspektifle mevcut stratejinin yerini alacak “AB 2020” olarak adlandırılan yeni bir strateji ortaya koymuştur (Çapanoğlu, 2010: 1-2).

3.2.5. Avrupa 2020 Stratejisi

Avrupa 2020 Stratejisi, Lizbon Stratejisi'nde yaşanan başarısızlıklardan ders çıkarılarak, 10 yıllık süreç için, AB'yi ekonomik krizin olumsuz etkilerinden arındırmak ekonomik büyüme, istihdam ve çevre ile ilgili hedeflerini gerçekleştirmek için yeni bir yol haritası olarak tasarlanmıştır.

Strateji, akıllı, sürdürülebilir ve kapsayıcı büyüme olarak belirlenen üç temel ayaktan oluşmaktadır.

• **Akıllı Büyüme:** Avrupa Birliği'ni bilgiye ve yenilikçiliğe dayalı bir ekonomiye dönüştürmek, birlik içindeki eğitim kalitesini iyileştirmek, araştırma çalışmalarını güçlendirmek ve bilgi transferini sağlama yoluyla yenilikçi fikirlerin ekonomik büyüme, istihdam yaratıcı ürün ve hizmetlere dönüştürülmesini hedeflemektedir (Akbaş ve Apar, 2010: 4)

• **Sürdürülebilir Büyüme:** Kaynakları daha verimli kullanan, daha çevreci ve daha rekabetçi bir ekonominin temellerini atmak olarak tanımlanmaktadır. AB'yi düşük karbonlu ve kaynaklar açısından daralmış bir dünyada çevresel azalmayı engelleyici, biyo-çeşitliliği koruyucu ve kaynakların israfını önleyici bir noktada konumlandırmayı hedeflemektedir (Akbaş ve Apar, 2010: 5)

• **Kapsayıcı Büyüme:** Avrupa Birliği'ni sosyal ve bölgesel uyumu sağlamış yüksek istihdamlı bir ekonomiye dönüştürmeyi hedeflemektedir (İKV, 2014: 33).

Avrupa 2020 Stratejisi kapsamında, Avrupa Birliği'nin çevrenin korunmasına ve iklim değişikliğiyle mücadeleyle yönelik hedefleri:

• Sera gazı salınımlarının 1990 yılı seviyesine kıyasla en az yüzde 20 oranında azaltılması (diğer gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler de bu yönde girişimlerde buldukları takdirde, bu oranın yüzde 30'a ulaştırılabileceği de belirtilmiştir);

• Yenilenebilir enerjinin Avrupa Birliği'nin toplam enerji tüketimindeki payının yüzde 20'ye çıkarılması,

• Enerji verimliliğinin yüzde 20 artırılması olarak belirlenmiştir.

Avrupa Komisyonu bu hedefleri belirlemiş olmasına rağmen, şirketlerin iş yapma ortamını iyileştirmeye yönelik somut hedef belirlememiştir (İKV, 2014: 95).

3.3. Çevre Eylem Programları

Avrupa Birliği, çevre politikasını uzun süre topluluk içindeki problemlerin çözümüne odaklı olarak kurgulamıştır. Ancak daha sonra kirliliğin küresel olma özelliğinin yanı sıra bölgesel ve uluslararası düzeyde ortak ve uyumlu hareket etme gereğinin farkına vararak daha kapsamlı politikalar geliştirmiştir.

1972 yılında Paris'te yapılan zirvede ilk adımları atılan Çevre Eylem Programları, genellikle Konsey beyanı olarak kabul edilen, hukuki bakımdan bağlayıcı olmayan, ama politik bakımdan belirli niyetleri ortaya koyan çalışmalardır. Programlar, kirlilik ile mücadeleyi, çevreye ilişkin konuların tüm aktivitelere entegre edilmesini amaçlamaktadır (Durmaz, 2004: 7). Topluluk günümüze kadar toplam 7 Çevre Eylem Programı yayınlamıştır.

3.3.1. Birinci Çevre Eylem Programı (1973-1976)

Çevre politikalarının amaç ve ilkelerini belirleyen birinci eylem programında yapılacak eylemler anlatılmıştır. Programın temel amacı "Ulusal çevre politikalarının, olabildiğince

birbirine uyumlu hale getirilmesi ve koordine edilmesidir” (Dura ve Atik, 2014: 437). Program altı ana amaç etrafında şekillenmiştir. Bunlar:

- Çevreyi kirletmenin ve zarar vermenin önlenmesi veya en aza indirilmesi,
- Tatminkar bir ekolojik denge ve biyosfer korumasını kalıcı hale getirmek
- Ekolojik dengeye zarar verecek derecede kaynakların veya doğanın kullanımına mani olunması,
- Yaşamın ve özellikle çalışma hayatının iyileştirilmesi için gerekli kalite ve düzenlemelerin oluşturulması,
- Yerleşmenin planlanması ve toprağın kullanımında düzenleme yapılması,
- Özellikle uluslararası kuruluşlarla ve topluluğun dışındaki ülkelerle, çevre sorunlarının çözümü için işbirliği yapılması şeklindedir (TUSİAD, 1998: 56). Bu hedeflerden çoğu daha sonra Avrupa Tek Senedi ve Maastricht Antlaşması'nda yer almıştır.

Birinci Çevre Eylem Programı'nın genel prensipleri on bir başlık halinde verilmiştir. Bu başlıklar kısaca:

- Kirliliğin kaynağında önlenmesi,
- Bütün teknik planlama ve karar alma süreçlerinde çevre boyutunun en erken aşamada dikkate alınması,
- Ekolojik dengeye büyük zarar veren doğal kaynakların ya da doğanın sömürülmesinden kaçınılmalıdır,
- Bilimsel ve teknolojik araştırmaların çevreyi korumak ve geliştirmek ve kirlilikle mücadele etmek kapsamında desteklenmesi,
- Ortaya çıkmış olan sorun maliyetinin kirleten tarafından karşılanması,
- Birlik içindeki bir ülkede yapılan aktivitenin, başka bir ülkede çevresel bir yıkıma yol açmaması,
- Birlik içinde gelişen çevre politikalarının gelişmekte olan ülkelerin durumlarının da dikkate alınarak şekillendirilmesi,
- Küresel çevre araştırma ve politikalarını teşvik etmeyi amaçlayan girişimlerin uzun dönemli Avrupa Çevre Politikasının tanımlandığı şekilde arttırılması,
- Çevrenin korunması bütün birlik için önemlidir ve çevre politikasının başarısı için bütün seviyelerdeki herkes destek olmalı, konuyla ilgili olarak devamlı ve detaylı eğitimler verilmelidir.
- Her kategorideki kirlilik için farklı seviyeler tespit edilerek öncelikler belirlenmelidir,
- Çevre politikasının ana bakış açısı bazı ülkelerle sınırlı kalmamalıdır. Uzun vadeli ortaklık anlayışı çerçevesinde, bu alandaki ulusal programlar koordine edilmeli ve ulusal politikalar birlik içinde harmanlanmalıdır şeklinde özetlenebilir (FEAP, 1973: 6-7).

Günümüzde bu programın bazı amaç ve ilkeleri geçerliliğini korurken, bazıları ise geçerliliğini yitirmiştir. Birinci Eylem Programı'nın en büyük katkılarından birisi Birliğin çevre koruma yaklaşımındaki gelişme olmuştur (FEAP, 1987: 6).

3.3.2. İkinci Çevre Eylem Programı (1977-1981)

İkinci Eylem Programı, Birinci Programın devamı ve genişletilmiş şeklidir. Yürürlükte kalacağı beş yıllık süreçte Komisyon'un çevre mevzuatını hazırlamaya devam etmesi öngörülmüş ve bu dönemde birçok yeni tasarı ve karara imza atılmıştır (Budak: 2000: 225-227).

Birinci programdaki faaliyetlerin daha somut olarak ele alındığı İkinci Eylem Programı, çevre politikaları ile istihdam ilişkilerine ağırlık vererek çevre finansmanı üzerinde durmuştur. "Çevresel Etki Değerlendirmesi" (ÇED) ilk defa burada gündeme gelmiştir (Dura ve Atik, 2014: 437).

3.3.3. Üçüncü Çevre Eylem Programı (1982-1987)

Üçüncü Program ilk iki programa göre daha geniş perspektifte ele alınmıştır. Program içerisinde özel konulara odaklanmak yerine daha genel bir anlayış hakim olmuştur.

Çevre politikası topluluğun genel, sosyoekonomik düzeninin yapısal bir unsuru olduğunu kabul ederek, tedavi etmek yerine önleyici politikaları tercih ettiğini ortaya koymuştur (Budak: 2000: 230).

Programda ayrıca:

- Çevre boyutunun diğer programlarla entegrasyonu,
- Çevresel etki değerlendirme prosedürü,
- Akdeniz Bölgesi'ndeki çevresel koruma,
- Özellikle ulaşım kaynaklı ses kirliliği
- Sınır ötesi kirlilik ile mücadele,
- Tehlikeli kimyasal maddeler,
- Atık yönetimi,
- Temiz teknoloji gelişiminin teşvik edilmesi,
- Topluluk açısından önem taşıyan özellikle hassas çevre alanların korunması,
- Çevre ile ilgili olarak gelişmekte olan ülkelerle işbirliği konularına öncelikli olarak yer verilmiştir (TEAP, 1983: 2).

Bunun yanında çevre politikasının ilgilenmek zorunda olduğu konular:

- Daha az kirleten ve kaynak kullanan sanayinin teşvik edilerek istihdam alanlarının yaratılması,
- Geri dönüşümü olmayan atıkların idareli kullanılması ve daha az kirleten alternatiflerin ortaya çıkarılması,
- Nükleer enerji, kömür ve petrole olan bağımlılığın azaltılması, enerji verimliliğinin sağlanması ve daha az kirleten enerji kaynaklarının özendirilmesi olarak belirtilmiştir (TEAP, 1983: 4).

3.3.4. Dördüncü Çevre Eylem Programı (1987-1992)

Avrupa Tek Senesinde ifade edilen politikalar çerçevesinde oluşturulan program, kaynakların ve çevrenin korunması amacıyla sorunları daha bütün olarak ele almış ve önleyici

politikalara ağırlık vermiştir. Programın içeriğinde 1987 yılının Avrupa Çevre Yılı olarak seçildiği belirtilmiştir.

Kirliliğin önlenmesi ile ilgili olarak 22 maddeye yer verilmiştir. Bu maddeler daha önceki programda ifade edilen maddelere benzer bir içerik taşır. Genel olarak bakıldığında tanıtım ve sonuç bölümlerinin haricinde 6 bölümde ele alınmıştır. Bunlar:

- Genel Politika Yönelimleri,
- Kirliliğin Önlenmesi ve Kontrolü Yaklaşımı,
- Belirli Sektörlerdeki Eylemler,
- Çevresel Kaynakların Yönetimi,
- Araştırma,
- Uluslararası Düzeyde Eylem,
- Avrupa Çevre Yılı'dır (FEAP, 1987: 5).

3.3.5. Beşinci Çevre Eylem Programı (1993-2000)

Avrupa Birliği Çevre Politikasının esaslarını belirleyen programın giriş bölümünde sürdürülebilir kalkınma ve çevre ilişkisi açıklanmıştır. Maastricht antlaşmasında ifade edilmiş olan sürdürülebilirlik kavramına kalkınma kavramı da eklenerek bütüncül bir hale getirilmiştir. Bu bütüncül hal daha sonra Amsterdam Antlaşmasında da vücut bulmuştur.

Program önceki programlara göre birçok çevresel sorunu çok daha kapsamlı şekilde ele almıştır. Bu sorunlar genel olarak şu şekilde verilmiştir:

- İklim Değişikliği,
- Asitleşme ve hava kirliliği,
- Doğal Kaynak tüketimi ve bioçeşitlilik,
- Su kaynaklarının kirliliği ve tüketimi,
- Kentsel çevrenin bozulması,
- Kıyı alanlarının bozulması,
- Atık (FEAP, 1993: 13).

AB'nin, birlik politikalarını çevrenin korunması ilkesi ile bütünleştirme çabasına bağlı olarak, yürütülen bütün çalışma ve programlarda çevrenin de göz önüne alınması artık zorunlu olmuştur (Dura ve Atik, 2014: 438).

3.3.6. Altıncı Çevre Eylem Programı (2001-2010)

“Çevre 2010: Geleceğimiz, Tercihimiz” adıyla anılan Altıncı Çevre Eylem Programı, dört ana öncelik üzerine kurulmuştur. Bunlar:

- İklim Değişikliği,
- Doğa ve Biyolojik Çeşitlilik,
- Çevre ve Sağlık ve Yaşam Kalitesi,
- Doğal Kaynaklar ve Atıklardır (SEAP, 2002: 3).

Programda bahsedilen sürdürülebilir kalkınma, pazar ekonomisinin güçlendirilmesi, serbest piyasayı düzenleyici kurallara yer verilmesi, çevre sorunlarının geniş kapsamlı bakış açısıyla ele alınması, çevre duyarlılığının yaygınlaştırılıp katılımın artırılması gibi başlıklara bakıldığında büyük ölçüde 5. Programla uyum sağladığı görülmektedir.

Kullanılmakta olan mevzuatın iyileştirilmesi, piyasa ile yakın çalışma, çevre gereklerinin diğer politikalara entegre edilmesi, arazi kullanımının planlanması ve idari kararlarda çevre konusunun dikkate alınması, kişilerin özel vatandaşlar olarak güçlendirilmesi ve onların davranışlarını değiştirmede yardım edilmesi olarak ifade edilen beş öncelikli konu belirtilmiştir. Bunlara ek olarak AB'nin aday ülkelerle diyalog ve STK'ların bu kapsamda etkinleştirilmesi gerektiğine de yer verilmiştir (Bozkurt, 2010: 118-119).

3.3.7. Yedinci Çevre Eylem Programı (2013-2020)

Program, 2020'ye kadar öncelikli hedeflerini özetlemekte ve 2050 yılı için esas sorunlara yönelik uzun vadeli bir görüş sunmaktadır. Ayrıca Avrupalıların ekonomik başarısının ve refahının, doğal sermayesinin sağlık durumuna bağlı olduğu anlayışı üzerine kurulmuştur (Bruyninckx, 2014: 1).

“Gezegenin Sınırları İçinde, Daha İyi Yaşamak” sloganıyla, yayımlandıktan bir yıl sonra yürürlüğe giren program kapsamında dokuz öncelik belirtilmiştir. Bunlar:

- Birliğin doğal sermayesinin korunması, muhafaza edilmesi ve güçlendirilmesi,
- Birliğin kaynak-verimli, yeşil, rekabetçi düşük karbon ekonomisine geçişinin sağlanması,
- Birlik vatandaşların sağlık ve refahının çevre ile ilgili risklere karşı korunması,
- Birlik Çevre Mevzuatının uygulanmasının geliştirilmesi,
- Birlik Çevre Mevzuatına yönelik bilgi ve deneyimin artırılması,
- Çevre ve iklim politikaları için gerekli yatırımın sağlanması,
- Çevrenin diğer politika alanlarına entegrasyonun ve politikalarda tutarlılığın sağlanması,
- Birlikteki şehirlerin sürdürülebilirliğinin güçlendirilmesi,
- Birliğin uluslararası çevre ve iklim sorunları konusundaki etkinliğinin güçlendirilmesidir (SEAP, 2013: 174).

Belirlenen bu dokuz öncelik, kendi içerisinde temel, kolaylaştırıcı ve ek yatay öncelik olarak sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırmaya göre:

Temel Hedef:

- Doğal Sermaye,
- Kaynak Verimli Ekonomi: Daha az ile daha fazlasını gerçekleştirme
- Sağlıklı Çevre ve İnsan: Çevreye özen göstermek kendimize özen göstermektir.

AB'nin temel hedeflerine ulaşması için kolaylaştırıcı olarak tanımlanan hedefler (4I):

- Gelişmiş Uygulamalar: Çevre, sağlık ve bütçemiz için iyi olan,
- Artan Bilgi: En son verilere dayanan en iyi kararlar,
- Güvenli Yatırımlar: Yeşil teşvikler, yeşil yenilikler demektir,
- Daha İyi Entegrasyon: Bir yaklaşım ile çeşitli zorluklarla mücadele,

İki ek yatay öncelik hedefleri:

- Sürdürülebilir Şehirler: Ortak çözümler için birlikte çalışma,
- Uluslararası Zorluklarla Mücadele: "Gezegeneğimizin sınırları içinde iyi yaşamak (EC, 2016).

Programla beraber AB'nin diğer politika alanlarını ilgilendiren "Entegre çevre yönetiminin esasları", geniş bir yelpazede üye ülkelere sunulmaktadır. Çevre-dostu üretim modellerinin yaygınlaştırılmasına ön ayak olan bir "iş dünyası" ile bu ortamın getirisi olarak uzun vadeli yeni iş imkânlarının yaratılması temel hedefler arasında yer alarak AB'de hızla gelişen yeşil ekonomiye geçişi hızlandıracak çalışmalara ağırlık verileceği düşünülmektedir (Kıvılcım, 2014: 1).

4. TÜRKİYE'DE ÇEVRE POLİTİKALARININ TARİHSEL GELİŞİMİ

Türkiye, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında savaş sonrası yeniden yapılanma çabasına girmiş, bu çerçevede ekonomik ve politik önceliğini başka konulara ayırarak çevre konusuyla ilgili girişimlerini halk sağlığı çerçevesinde kısıtlamıştır.

Avrupa Birliği ve dünyada olduğu gibi Türkiye'de de 1960'lı yıllara kadar çevre konusunda çok önemli düzenlemelere rastlanmamaktadır. Hızlı sanayileşme faaliyetlerinin ciddi çevre sorunlarına sebep olduğunun henüz fark edilmemesine bağlı olarak benimsenen bir çevre politikasının oluşmadığı, bütüncül bir düzenleme yerine her kanunun kendi ilgi alanlarıyla ilgili yasaklara, düzenlemelere yer verdiği görülmektedir (Sencar, 2007: 108).

Türkiye, ekonomik ve sosyal kalkınmasını hızlandırmak için 30 Eylül 1960 tarihinde Devlet Planlama Teşkilatını kurmuş, üç yıl sonra 1963 yılında ilk Beş Yıllık Kalkınma Planını yayınlamaya kalkınma ve sanayileşme çabalarını planlama anlayışı ile şekillendirmeye başlamıştır. İlk planlarda çok fazla olmasa da yıllar içerisinde kalkınmanın vermiş olduğu çevre tahribatı ve uluslararası anlaşmaların ilkeleri doğrultusunda çevre konusuna kalkınma anlayışı içerisinde yer vermiştir.

4.1. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)

"Milli tasarrufu artırmak, yatırımları toplum yararına, gerektirdiği önceliklerle yöneltmek ve iktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmayı demokratik yollarla gerçekleştirmek üzere" imzalanan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, halkı mümkün olduğunca geniş bir perspektifte yüksek bir yaşam standardına ulaştırmayı hedeflemektedir (BBYKP, 1963: 1). Bu hedef çerçevesinde henüz herhangi bir çevre farkındalığının oluşmaması nedeniyle çevre konusuna değinilmemiştir.

Bu dönemde Türkiye-Topluluk ilişkilerinde öne çıkan husus 12 Eylül 1963 yılında AET ile bir ortaklık ilişkisi yaratan Ankara Antlaşması'nın imzalanması ve 1 Aralık 1964 yılında Ankara Antlaşmasının yürürlüğe girmesi olmuştur (AB, 2016: 1).

4.2. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968- 1972)

İkinci Plan, birinci plana benzer şekilde bölgesel planlama anlayışı içerisinde hazırlanmıştır. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'ndaki bölgelerarası gelişmişlik farklarını azaltıcı yöndeki politikaların daha somutlaştırılarak tekrarlandığı bu plan (Dinler, 1998: 207), beraberinde zamanla ortaya çıkacak bir nüfus artışı, göçün neden olduğu metropollerde kalabalıklaşma ve sanayinin gelişmesini getirmiştir.

1970'li yıllarda çevre konusunda Avrupa'da ortaya çıkan bilinç, ikinci kalkınma planında yer bulmamıştır. İkinci planı çevre konusunda önemli kılan ayrıntı aldığı önlemler değil, çevre konusunun önemli bir hale gelmesine neden olan politikaların daha kararlı bir şekilde devam ettirmesi olmuştur.

Topluluk ile ilişkilere bakıldığı zaman 23 Kasım 1970 yılında Gümrük Birliği'ne ilişkin kuralları içeren Katma Protokol'ün imzalandığı ve 1 Eylül 1971 yılında Katma Protokol'ün ticari hükümlerinin "Geçici Anlaşma" ile yürürlüğe konulduğu göze çarpmaktadır (AB, 2016: 1).

4.3. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde çevre sorunları gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için farklı şekilde nitelendirilmiştir. Gelişmiş ülkeler sanayi faaliyetlerinin yoğunluğu, yıllar boyu doğal kaynak kullanımındaki aşırılık ve sorumsuz tutumun sonucu olarak ortaya çıkan çevre sorunlarıyla karşılaşmıştır. Gelişmekte olan ülkeler ise teknolojik yetersizlik, doğal kaynakları yeterince kullanamama, yetersiz eğitim ve gelir düzeyleri sonucu doğa ile uyumlu bir ilişki kurulamama noktasındaki sorunlarla karşılaşmıştır (ÜBYKP, 1973: 866), (Budak, 2000: 426).

Planın 25. bölümünde Çevre Sorunları ile ilgili bir bölüme yer verilmiş ve bu kapsamda sorunu geliştirmekte olan ülkelerin kalkınma sorunları dışında görmenin mümkün olmadığı belirtilmiştir. Bunun yanında bu sorunları ileri sürerek kalkınma çabalarının yavaşlatılmasının da geçerli olamayacağı ifade edilmiştir. Bazı sanayileşme projelerinde ve yoğun kentleşme alanlarında hava, su ve kıyıların kirlenmesinin dar anlamda görüldüğü kabul edilerek bunun ülkenin bütünü için geçerli olmadığı fakat erozyon ve çevre sağlığı gibi doğal kaynakların gerekli biçimde ve yeterince kullanılmamasına ya da gelir ve eğitim yetersizliğine dayanan sorunların öteden beri var olduğu kabul edilmiştir (ÜBYKP, 1973: 866).

Bu anlayış çerçevesinde ilkeler ve alınması gereken tedbirler belirlenmiştir. Çevre ve insan ilişkilerinin rasyonel bir dengeye ulaşmasının yolu sosyal ve ekonomik kalkınma olarak ifade edilmiş, sorunların çözümü ile ilgili olarak uluslararası düzeyde sürdürülecek çalışma ve yasal düzenlemelerde Türkiye'yi sanayileşerek kalkınma hedefinden saptıracak hiçbir uygulamanın kabul edilmeyeceği belirtilmiştir (ÜBYKP, 1973: 867).

Çevre sorunlarının tespiti için birtakım önlemlerin alınması, uluslararası araştırmaların izleneceği, ilkeler çerçevesinde düzenlemeler yapılacağı ve toplumun eğitileceği kararlaştırılmış olsa da üçüncü planda öne çıkan unsur, Türkiye'nin kalkınma önceliğinden taviz vermeden yapılabilecekler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Plan çerçevesinde Türkiye çevre politikalarını kendi kalkınma çabaları içerisinde şekillendirirken, AB'de Birinci Çevre Eylem Programı kapsamında Birliğin çevre koruma yaklaşımını geliştirmeye başlamıştır. Bu açıdan bakıldığı zaman plan içerisinde yer alan bazı önlemlerin bütünüyle olmasa da topluluk politikalarıyla uyumlu bir süreç izlediği söylenebilir.

Bir başka önemli husus, bu gelişmeler yaşanırken Türkiye ile AB arasındaki ilişkilerin ne düzeyde olduğudur. Bu düzey, Türkiye'nin AB politikalarına uymaya çalıştığı ya da ertelediği durumlarda politikaların nasıl şekillendiğinin görülmesi açısından önem taşımaktadır.

Bu süre zarfında Türkiye ile Topluluk arasında 21 Mayıs 1973 tarihinde genişleme görüşmeleri mutabakat ile sonuçlanmıştır. 30 Haziran 1973 tarihinde I. Genişleme Anlaşması (Tamamlayıcı Protokol) Ankara'da imzalanmıştır. 1 Ocak 1976'da Türkiye, Katma Protokol'den kaynaklanan yükümlülüğünü yerine getirerek ikinci gümrük indirimi ve konsolide liberasyon listesi uyumunu gerçekleştirmiştir ve 12 Mayıs 1977'de III. Mali Protokol Brüksel'de imzalanmıştır (AB, 2016: 1).

4.4. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979- 1983)

Dördüncü Planda çevre sorunlarına dördüncü bölümde bölgesel gelişme ve yerleşme başlığı altında yer verilmiştir. Üçüncü planda ana politika olarak kabul edilen çevre sorunlarının sanayileşme ve kalkınmadan soyutlamaksızın çözümü bu ilk maddede tekrar vurgulanarak 1973-1977 döneminde konuyla ilgili olarak kamuoyu bilinçlenmesinin olduğu ve sorunların tanımlandığı ifade edilmiştir.

Türkiye’de görülen kirliliğin ileri toplumlarda rastlanan çevre kirliliği olduğunu, bunun yanında geleneksel kesimdeki su, kanalizasyon sorunu, gecekondular bölgelerindeki kötü barınma koşulları, toprak ve orman erozyonunun da görüldüğü ifade edilmiştir. Su, deniz, hava, toprak erozyonu kirlenmesi ile ilgili olarak tespitler yapılmış, su kirlenmesini önlemeye yönelik yasal düzenlemeler yapılmış olmasına rağmen işlerlik sağlanamadığı belirtilmiştir (DBYKP, 1979: 83-85).

Planın ikinci kesim ekonomik ve toplumsal hedefler ve politikalar başlığının üçüncü bölümünde dördüncü planın temel politikalarından bahsedilmiştir. Planın dokuzuncu bölümünü oluşturan “Kentleşme ve Belediyeler” başlığının altında çevre sorunlarına tekrar yer verilmiştir. Bu kapsamda ilk olarak çevre sorunlarının temel ilkesi toplumsal değişim süreci ile birlikte çözüme kavuşturulması olarak ifade edilmiştir (DBYKP, 1979: 83-85).

Sorunun yaratılmadan önlenme aşamasında çözüme kavuşturulmasına ağırlık verileceği, mevcut çevre sorunlarını giderici yaklaşımlarda alternatif çözüm önerilerinin dikkate alınarak sosyoekonomik ve ekolojik yapıya en uygun çözümler seçileceği belirtilerek bir çeşit bölgesel çevre politikasından bahsedilmiştir (DBYKP, 1979: 297).

Çevre sorunları konusunda çalışan vakıf, dernek ve benzeri gönüllü kuruluşların plan doğrultusundaki faaliyetlerinin destekleneceği, çevrenin turizm açısından değerlendirileceği, özellikle büyük kentlerde halkın kullanımına uygun çevre alanlarının oluşturulacağı ve uluslararası alanda yasal, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin takip edileceği belirtilmiştir (DBYKP, 1979: 297).

Dördüncü plan döneminde toplulukta İkinci Çevre Eylem Programı kabul edilmiştir. Birinci Çevre Eylem Programının devamı niteliğinde olan programa bakıldığı zaman sorunun yaratılmadan önlenme, her kirlilik için farklı önlem, bilimsel ve teknolojik gelişmenin takibi gibi konularda birliğe uygun politikaların benimsenmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında dördüncü planın kendinden önceki planlara nazaran AB çevre politikasını şekillendiren programlara daha uyumlu olduğu söylenebilir.

Dördüncü Kalkınma Planı dönemine, Topluluk ile olan ilişkiler açısından baktığımız zaman en önemli olayın 22 Ocak 1982 yılında Avrupa Parlamentosu’nun, Konsey ve Komisyon’dan talebi üzerine, Türkiye-AET Anlaşması’nın askıya alınmasının kararlaştırılması olduğunu söylemek mümkündür (AB, 2016: 1). Bu kararın kalkınma planının oluşturulmasında herhangi bir etkisi olup olmadığını bir sonraki planda görmek, dördüncü planın uygulanma dönemine denk geldiği için, daha mümkün olacaktır.

Son olarak Dördüncü Kalkınma Planı döneminde yer alan önemli bir gelişmeden daha bahsetmek gerekmektedir. 1982 anayasasının 56. Maddesi “Sağlık Hizmetleri ve Çevrenin Korunması” başlığı altında “Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek Devletin ve vatandaşların ödevidir.” metni anayasal bir çerçevede bağlayıcı olarak yer almıştır (TBMM, 2011: 114).

4.5. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)

Beşinci Planın dördüncü bölümünün on yedinci kısmı çevre sorunlarının ilke ve politikalarına ayrılmıştır. Bu ayrılmış bölümün haricinde enerji sektöründeki ana politikaların belirlenmesinde kaynakların ve çevrenin de korunmasına değinilmiş, çevre kirlenmesine olanak sağlamayan uluslararası araştırmaların da takip edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Turizm ile ilgili olan politikalar da ekolojik dengeyi korumak, çevreyi temiz ve sağlıklı tutmak ve güzelleştirmek çerçevesinde değerlendirileceği ifade edilmiştir. Kamu kurumlarının yatırım projelerinde çevresel etkinin göz önünde bulundurulması ve raporlarında “Çevresel Etki İrdelemesi” raporlarının hazırlanacağına yer verilmiştir (BBYKP, 1985).

Plan ayrıca çevre sorunlarının temelini belirten bir yaklaşıma yer vermiştir. Bu yaklaşım çerçevesinde Türkiye’deki çevre sorunları “Şehirleşme, erozyon ve tabii afetlerin sonucu olan çevre kirlenmeleri ile hızlı sanayileşmenin ve tarımda modernleşmenin getirdiği çevre sorunları” olarak ifade edilmiştir. Bu bağlamda temel yaklaşım mevcut kirliliğin ortadan kaldırılması değil, kaynakların gelecek nesillerin de yararlanabileceği en iyi şekilde kullanılması, muhafazası ve geliştirilmesi olarak belirtilmiştir.

Su kalitesinin değerlendirilmesine ve su kaynaklarının kullanımında rasyonel bir düzenlemeye önem verileceği, su kirlenmesinin aşırı olduğu yerlerde sanayilerin gerekli tedbirleri alacağı, sanayi atıklarının denetleneceği, içme suyu ile ilgili düzenlemeler yapılacağı ve çevre alanında sürdürülmesi gerekli olan araştırma ve geliştirme faaliyetlerine öncelik tanınarak ilgili üniversite ve kuruluşların destekleneceği ifade edilmiştir (BBYKP, 1985: 171).

Beşinci Kalkınma Planı, Topluluğun Üçüncü Çevre Eylem Planının uygulandığı döneme denk gelmektedir. Üçüncü Çevre Eylem Planının da yer alan “Çevresel Etki Değerlendirme Prosedürü”, nükleer enerji, kömür ve petrole olan bağımlılığın azaltılması, enerji verimliliğinin sağlanması ve daha az kirleten enerji kaynaklarının özendirilmesi, atık yönetimi gibi topluluğun öncelikli konularına Beşinci Kalkınma Planında topluluğa uyumlu olarak yer verildiği görülmektedir.

Beşinci Plan döneminde Topluluk, çevre planlarında yer alan hükümlerine, 1986 Yılında imzalanan ve Üçüncü Çevre Eylem Planı döneminin sonu olan 1987 yılında yürürlüğe giren Avrupa Tek Senedinde yer vermiştir. Türkiye’ de ise bu dönemde kalkınma planlarında yer alan çevre ile ilgili ifadeler Çevre Kanununda yer almamıştır (Budak, 2000: 432).

Dördüncü kalkınma Planına denk gelen Türkiye-AET Anlaşması'nın askıya alınması kararının Türkiye'nin topluluk politikalarına uyum sürecine bir etki yaratmadığı ve Türkiye'nin AB'ye tam üyelik hedefinden sapmadığı bu çerçevede ifade edilebilir. Çevre kapsamında kalkınma planları içerisinde toplulukla uyumlu adımların atılması bunun somut bir örneğini oluşturmaktadır.

Bu dönem içerisinde Topluluk ile olan ilişkilerin seyrine bakıldığında 16 Eylül 1986 tarihinde, 12 Eylül 1980 tarihinden itibaren fiilen dondurulmuş durumda bulunan Türkiye-AET ilişkilerinin yeniden canlandırılması süreci başlamış, 14 Nisan 1987’de Türkiye, Avrupa Topluluklarına, Roma Antlaşması'nın 237'nci, AKÇT Antlaşması'nın 98'inci ve EURATOM Antlaşması'nın 205'inci maddelerine istinaden tam üye olmak üzere ayrı ayrı müracaat edilmiştir. 18 Aralık 1989’da Avrupa Komisyonu, Türkiye'nin tam üyelik başvurusu konusundaki "Görüş"ünde (Avis), Topluluğun, kendi iç pazarını tamamlayabilme sürecinden önce (1992), yeni bir üyeyi kabul edemeyeceği ve Türkiye'nin katılımından önce, ekonomik, sosyal ve siyasal alanda gelişmesine ihtiyaç duyulduğu hususlarına yer vermiştir (AB, 2016: 2).

4.6. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990 -1994)

Altıncı Beş Yıllık Planın dördüncü bölümünün dördüncü başlığı çevre ve yerleşme olarak belirtilmiştir. Bu başlığın içerisinde çevre sorunları, yerleşme-şehirleşme, konut ve içme suyu-kanalizasyon alt başlıklar olarak yer almıştır.

Plan içerisinde, orman arazilerinin çevre unsurları dikkate alınarak yeniden düzenlenmesi, madencilik faaliyetleri sonucunda oluşan çevre sorunlarının giderilmesi için yasal düzenlemeler, sanayi kuruluşlarının çevre politikalarına uyumu, otomotivde çevre sorunlarını en aza indiren taşıtların üretimi, zehirli egzoz gazları ile ilgili yasal önlemlerin alınması, turizm yatırımlarında çevre ilkelerinin esas alınması ve çevre sağlığının geliştirilmesine yer verilmiştir.

Planda çevre sorunlarının temel ilkeleri “İnsan sağlığı ve doğal dengeyi koruyarak, sürekli bir ekonomik kalkınmaya imkan verecek şekilde doğal kaynakların yönetimini sağlamak ve gelecek nesillere insana yakışır bir doğal, fiziki ve sosyal çevre bırakmak” şeklinde ifade edilmiştir. Bu ifadede önemli olan husus çevre sorunlarına “sürekli bir ekonomik kalkınmaya imkan verecek şekilde” ibaresinin eklenmiş olmasıdır. Böylelikle çevrenin önemi, kalkınma önceliğinin arkasında yer almıştır (ABYKP, 1990: 312).

Topluluk çevre politikalarına “sürdürülebilirlik” kavramını ilk olarak 1992 yılında kabul edilen ve 1993 yılında yürürlüğe giren Maastricht Antlaşması ve 1993 yılında yürürlüğe giren 5. Çevre Eylem Planında yer vermişken, Türkiye bu kavrama Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı içerisinde değinerek öncü bir yaklaşımda bulunmuştur.

Bütün ekonomik politikalarda çevre boyutunun dikkate alınması, çevre bozulmaları önceden tahmin edilerek gerekli tedbirlerin kirlilik meydana gelmeden alınması gerektiği, çevre standartları tespit edilirken uygulanabilir mevcut teknolojiler ve ülke şartlarının birlikte düşünüleceği, çevre verilerinin bir merkezden yönlendirilerek toplanacağı, çevreyi kirleten kimyasallar ile ilgili kontrollerin yapılması, iller bazında çevre risk değerlendirmesi yapılması, yenilenebilir enerji için Ar-Ge faaliyetlerine yön verilmesi ve AT çevre politikalarına uyum için başlatılan çalışmaların sürdürülmesi plan kapsamında belirtilmiştir (ABYKP, 1990: 313).

Türkiye'nin Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planını, Eylem Planlarının genelinde görülen ve Avrupa Tek Senesinde de ifade edilen önceden önlenmesi ilkesi ve kaynağında önleme ilkesine uyumlu olarak şekillendirdiğini ifade etmek mümkündür. Daha da önemlisi Türkiye'nin çevre politikalarını AT çevre politikalarına uyumlu olarak sürdüreceği açıkça belirtilmiştir.

Mevcut dönemle ilgili olarak Türkiye-AB ilişkilerine bakıldığında 6 Haziran 1990 yılında Avrupa Komisyonunun, Türkiye ile her alanda işbirliğinin başlatılması ve hızlandırılması konusundaki önlemleri içeren bir "İşbirliği Paketi" hazırlayarak Avrupa Konseyi'nin olurlarına sunduğu ve 30 Temmuz 1994 yılında Avrupa Komisyonu'nun, Gümrük Birliği'nin, Türkiye-AT arasında 1963 yılında imzalanan Ankara Antlaşması'nda belirtildiği şekilde gerçekleşmesini sağlayıcı ilkeleri tespit ettiği görülmektedir (AB(b), 2016).

4.7. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)

Yedinci Kalkınma Planı'nın üçüncü bölümünün beşinci kısmı “Çevrenin Korunması ve Geliştirilmesi” başlığını taşıırken mevcut durum, amaç, ilkeler ve politikalar, hukuki ve kurumsal düzenlemeler şeklinde üç alt başlıkta çevre kavramına yer verilmiştir.

Sürdürülebilir kalkınma anlayışının yaygınlaşmasına rağmen, çevrenin ve dünyanın geleceği ile ilgili tehlikelerin hala geçerli olduğu, fakat teknolojinin sağladığı imkanların çevre sorunlarının çözümü doğrultusunda kullanılmasıyla bu alanda büyük ilerlemeler sağlanabileceği belirtilerek, çevrenin başlı başına bir sektör niteliği kazandığı ve üretim, istihdam ve ticaret açılarından öneminin arttığına altı çizilmiştir (YBYKP, 1996: 4-17).

Mevcut Durumda; Altıncı Plandaki sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının önemine rağmen uygulamada yetersiz olduğu, çevre konusundaki politikaları saptayan Çevre Bakanlığının yetersiz kaldığı, hukuki mevzuatta aksaklıklar olduğu, çevre amaçlı oluşturulan fonların amaca uygun olarak kullanılmadığı belirtilerek genel olarak yetersizliklere yer verilmiştir (YBYKP, 1996: 189-191).

Amaç, ilkeler ve politikalar başlığında; “Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı doğrultusunda, insan sağlığı ve doğal dengeyi koruyarak sürekli bir ekonomik kalkınmaya imkan verecek şekilde doğal kaynakların yönetimini sağlamak ve gelecek kuşaklara insana yakışır bir doğal, fiziki ve sosyal çevre bırakmak” temel ilke olarak ifade edilmiştir. Bunun yanında daha önce ifade edilen yetersizliklerin önlenmesi adına alınması gereken önlemler üzerinde durulmuştur (YBYKP, 1996: 191).

Hukuki ve Kurumsal Düzenlemeler alt başlığında: “Anayasa'nın, çevre ile doğrudan ve dolaylı şekilde ilgili maddelerinde sürdürülebilir kalkınma ilkesi doğrultusunda düzenlemeler yapılması gerektiği” ifade edilerek 2872 sayılı Çevre Kanununun günün koşullarına göre revize edileceği belirtilmiştir (YBYKP, 1996: 194).

Planda çevre ile ilgili olarak; çevreye sektörel yaklaşımla bu alanlarda nitelikli personel yetiştirilmesine ağırlık verileceği, çevresel risk faktörlerinin azaltılması için sektörler arasında işbirliği programlarının geliştirileceği, sulama sistemlerinin çevre şartlarına uyumlu olarak gerçekleştirileceği, uluslararası pazarda çevre dostu ürünlerin önemi, sanayi yatırımlarında çevre koruma konularının esas alınacağı, çevre dostu teknolojilerinin yaygınlaştırılacağı ve Karadeniz Ekonomik İşbirliği kapsamında çevrenin ve özellikle Karadeniz'in korunmasına yönelik faaliyetlerin teşvik edileceği belirtilmiştir. (YBYKP, 1996: 29-87).

Tüketicilerin çevresel tehlikelerden korunması gerektiği, enerji verimliliğine atıfla çevresel etkilerin en aza indirilmesi, yatırımlarda çevresel etki değerlendirmesinin önemi, tarım ve turizm gibi sektörlerde çevresel etkilerin göz önünde bulundurulması yine çevre ile ilgili ifadeler arasındadır. Etkin bir çevre yönetimi için Ulusal Çevre Stratejisi hazırlanması Yedinci Planda öneminin vurgulanması gereken çok önemli bir gelişmedir. (YBYKP, 1996).

“Türk Mevzuatının AT Mevzuatına Uyumu İçin Gerekli Düzenlemeler” kapsamında çevrenin korunmasının esas alınacağı belirtilmiştir. Bunun yanında çevre standartlarının uluslararası standartlar, özellikle AB standartları doğrultusunda sürekli olarak güncelleştirilmesi gerektiği ve çevre sorunlarının çözümü için uygulanan politikalar ve alınan kararların AB normları ve uluslararası standartlara paralel olmasının sağlanacağı planda açıkça belirtilmiştir (YBYKP, 1996).

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı genel olarak Çevre Eylem Programlarına özel olarak da Beşinci Çevre Eylem Programı ve Amsterdam Antlaşmasında belirtilen hususlara uyum sağladığı görülmektedir. Özellikle sürdürülebilir kalkınma perspektifinde çevre sorunlarına yaklaşımı son derece uyumludur. Plan içerisinde de açıkça görüldüğü gibi topluluk çevre politikalarına ülkenin büyümesi engellenmeden uyulmaya çalışılacağı ifade edilmiştir.

Yedinci Plan döneminde Türkiye-AB ilişkilerine bakıldığında 1 Ocak 1996 tarihinde “Geçiş Dönemi” tamamlanarak tam üyelik sürecinde “Son Dönem”e girilmiştir. 12-13 Aralık 1997'de Lüksemburg Avrupa Konseyi Zirve Toplantısında, AB'nin Beşinci Genişlemesine dair alınan kararda Türkiye'nin ismi aday ülkeler arasında yer almamıştır. 3 Mart 1998 tarihinde "Türkiye için Avrupa Stratejisi" başlıklı belge ilişkilerin geliştirilmesi için açıklanmıştır. 4 Kasım 1998'de daha sonra her yıl yayınlanacak olan ilk “İlerleme Raporu” yayınlanmış ve 11-12 Aralık 1999 yılında Helsinki Avrupa Konseyi Zirve Toplantısı'nda Türkiye'ye adaylık statüsü tanınmıştır. 4 Temmuz 2000 tarihinde Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, Başbakanlığa bağlı olarak kurulmuştur (AB(b), 2016).

4.8. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)

Sekizinci Planda “Çevre” başlığına sekizinci bölümün on üçüncü kısmında ve planın temel amaç ve stratejileri içindeki dördüncü kısmın on beşinci maddesinde yer verilmiştir. Genel çerçevede çevre sorunlarını çözmek adına mevzuatta ve kurumsal yapıda ilerlemeler kaydedildiği, Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı (UÇEP)’nin hazırlandığı, temiz bir çevreye yönelik toplumsal duyarlılığın arttığı belirtilmiştir (SBYKP, 2001: 1-19).

Bu olumlu gelişmelere rağmen sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı doğrultusunda, insan sağlığı ve doğal dengeyi koruyarak sürekli ve ekonomik kalkınmaya imkan verecek, doğal kaynakların yönetimini sağlayacak, gelecek kuşaklara daha sağlıklı doğal, fiziki ve sosyal çevre bırakacak yönde bir gelişmenin kaydedilemediği ve çevre politikalarının ekonomik ve sosyal politikalara entegrasyonunun sağlanamadığı da ifade edilmiştir.

Sanayinin çevreye uyumlu üretim yapması, ithalatın çevreye zarar vermemesi, bölge planları çerçevesinde çevre kirliliğinin ele alınması, GAP ve DOKAP gibi bölgesel kalkınma projeleri kapsamında çevre kalitesinin artırılmasının göz önünde bulundurulması gerektiği belirtilirken, göçlerin ve hızlı kentleşmenin çevre kirliliğinin artmasına yol açtığı da yine bu kapsamda ifade edilmiştir. Çevresel sorunların önemli bir maliyet unsuru olduğu bu nedenle çevreyi en az düzeyde tahrip edecek sürdürülebilir bir kalkınma anlayışına tekrar tekrar vurgu yapılmıştır (SBYKP, 2001: 20-141).

Sekizinci Planın çevre ile ilgili olan kısmının planlanması aşamasında UÇEP (Ulusal Çevre Stratejisi Eylem Planı)’in faaliyetlerinin uygulanmasının esas alındığı görülmektedir. Bu kapsamda konuyla ilgili kurum ve kuruluşların koordinasyonuna değinilerek UÇEP’in güncelleştirilip yasal bir çerçeveye kavuşturulacağı belirtilmiştir. Çevresel Etki Değerlendirme (ÇED) Yönetmeliğinin uygulama sürecinde istenen başarıya ulaşamadığı ve sürecin daha etkili olabilmesi için düzenlemelerin yapılacağı ifade edilmiştir (SBYKP, 2001: 187-188).

AB’ye uyum, bölgesel hedef ve politikalar kapsamında çevre ile ilgili düzenlemelerin yapılmasına birçok yerde vurgu yapılmış ve çevre müktesebatı başlığında yer alan 174 AB mevzuatının %98’inin incelendiği belirtilmiştir. Altıncı Çevre Eylem Programı’nda da belirtilen sürdürülebilir kalkınma gibi eylem programlarının önceliklerine Sekizinci Kalkınma Planı’nda da yer verilmiştir. Bu açıdan AB politikalarına da uyumlu bir plan olduğu ifade edilebilir.

Sekizinci Plan Dönemindeki Türkiye-AB ilişkileri, bir dizi önemli gelişmeye sahne olmuştur. Kopenhag Avrupa Konseyi Zirvesi’nde, Türkiye’nin Kopenhag siyasi kriterlerini karşıladığı kararını alması halinde, müzakerelerin gecikmeden başlatılacağı belirtilmesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde “AB Uyum Komisyonu” nun kurulması, AB’nin Türkiye ile tam üyelik müzakerelerinin başlaması bu önemli gelişmelerden birkaçını oluşturmaktadır.

4.9. Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013)

“İstikrar içinde büyüyen, gelirini daha adil paylaşan, küresel ölçekte rekabet gücüne sahip, bilgi toplumuna dönüşen ve AB’ye üyelik için uyum sürecini tamamlamış bir Türkiye” vizyonu ile yayımlanan planda çevre başlığı ilk olarak Ekonomik Ve Sosyal Gelişme Eksenleri içerisinde yer alan Rekabet Gücünün Arttırılması başlığı altındaki Çevrenin Korunması ve Kentsel Altyapının Geliştirilmesi bölümünde yer alınmıştır. Planda çevre sorunları ve çözümlerine ilişkin politikalar, diğer planlarda da olduğu gibi sürdürülebilir kalkınma ile beraber ele alınmıştır.

Hızlı nüfus artışı ve sanayileşme sürecinin doğal kaynakların sürdürülebilirliğini, üretim sürecini ve çevrenin korunmasını tehdit ettiği belirtilen planda, Genetik Olarak Değiştirilmiş Organizmalar (GDO) ve biyoteknoloji ürünlerinin kullanımı ve dolaşımı konusunda standartların oluşturulması ihtiyacı vurgulanmıştır. Gelecek kuşakların ihtiyaçlarının gözetilmesi,

kaynaklardan herkesin adil olarak faydalanmasının sağlanması, ülkemizin sahip olduğu biyolojik çeşitliliğin ve genetik kaynakların korunması ve ekonomik değere dönüştürülmesi, çevreye duyarlı sistemlerin geliştirilmesi, atık yönetiminin iyileştirilmesi ve çevre bilincinin geliştirilmesine yönelik eğitim ve kamuoyu bilgilendirme çalışmalarının yapılması planda yer verilen diğer önemli konulardır (DBYKP, 2007: 28-29).

Bu çerçevede Dokuzuncu Planın, Yedinci Eylem Programında temel ve kolaylaştırıcı hedeflerde belirtilen Doğal Sermaye, Kaynak Verimli Ekonomi, Sağlıklı Çevre ve İnsan, Artan Bilgi, Güvenli Yatırımlar ve Gelişmiş Uygulamalar ana başlıklarına uyumlu bir plan olduğu görülmektedir.

AB'ye uyum kapsamında bir başka uyumlu adım olarak çevre standartları ve yönetimini belirleyen hukuki düzenlemelerin güncelleştirilmesinde ülke koşulları ve kamu yönetiminin etkinliğinin gözetilmesi olduğu söylenebilir. Ayrıca planda belirtilen kirleten ve kullanan öder ilkelerini dikkate alan araçların etkili biçimde kullanılması gerek eylem programlarının genelinde belirtilen ilkelere gerekse AB çevre politikalarına uygun bir yaklaşım olarak görülmektedir (DBYKP, 2007: 73-74).

Ülkemiz şartları çerçevesinde ilgili tarafların katılımıyla sera gazının azaltılmasına yönelik politika ve tedbirlerin ortaya konulacağı bir Ulusal Eylem Planının hazırlanması ve BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesine ilişkin yükümlülüklerin yerine getirilmesinin belirtilmesi planın uluslararası alandaki gelişmelere de uygun olarak hazırlandığının göstergesidir (DBYKP, 2007: 73-75).

Plan dahilindeki yıllarda Türkiye-AB ilişkilerinde konu itibarıyla öne çıkan unsur 21 Aralık 2009 tarihinde çevre faslında fiili müzakerelerin açılmasıdır. Çevre başlığının haricinde açılan müzakere başlıkları vergilendirme, sermayenin serbest dolaşımı, işletmeler ve sanayi politikaları ve gıda güvenliği gibi konular üzerine olmuştur.

4.10. Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2014-2018)

Günümüzde yürürlükte olan onuncu planda çevre konusu, ikinci bölümde yer alan Planın Hedef Ve Politikaları başlığı altında Yaşanabilir Mekânlar, Sürdürülebilir Çevre alt başlığında çevreye duyarlı yaklaşımların sosyal ve ekonomik faydalarının artırılması, insanların şehirlerde ve kırsal alanlarda yaşam kalitesinin sürdürülebilir olarak yükseltilmesine yönelik hedef ve politikalar çerçevesinde ele alınmıştır. Çevre sorunlarının ve çözüm arayışlarının sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde ele alınması onuncu planda da devam etmektedir.

Bu çerçevede sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmak için uluslararası gelişmelerin de etkisiyle, üretim sektörlerinde temiz üretim ve eko-verimlilik ile hem çevrenin korunması hem de rekabetçiliğin artırılmasını hedefleyen “yeşil büyüme” kavramının önem kazandığı belirtilmiştir. Türkiye'nin uluslararası düzeyde çevre sorunlarının çözümüne yönelik olarak ülke gerçeklerini gözeten bir anlayışla, “ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar” ve “göreceli kapasiteler” ilkeleri çerçevesinde katkı verdiği ifade edilmiştir (OBYKP, 2013: 13).

Planda Türkiye'nin çevre üzerinde oluşan baskıyı, kirliliğin önlenmesi çalışmaları, biyolojik çeşitlilik ve doğal kaynakların korunması ile sürdürülebilir kullanımına öncelik veren politikaları benimseyerek azaltacağı belirtilmiştir. Bu kapsamda plan içerisinde yer alan turizm, altyapı, enerji, lojistik ve ulaştırma, sanayi gibi hemen hemen bütün alt başlıklarda çevrenin korunmasını içeren ya da çevrenin ön planda tutulmasını öngören yaklaşımlara yer verildiği görülmüştür.

Yaşanabilir mekânların en önemli boyutlarından birinin çevresel kalitenin korunması, gelecek nesillerin refah ve mutluluğunu azaltmayacak bir kalkınma ve mekânsal gelişme yaklaşımının benimsenmesi olduğu belirtilmiştir. Bu yaklaşım aynı zamanda Türkiye'nin

çevresel sorunların çözümü için yıllar içerisinde geliştirdiği politikaların son halini göstermektedir (OBYKP, 2013: 118).

Yukarıda yer verilen önceliklere ve politikalara bakıldığı zaman Onuncu Kalkınma Planının gerek Dokuzuncu Kalkınma Planı'nda görülen önceliklerle gerekse Yedinci Eylem Planı'nda belirtilen; güvenli yatırımlar, kaynak verimli ekonomi ve doğal sermaye gibi önceliklerle uyumlu olduğu görülmektedir.

Plan içeriğinde iki önemli husus dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi çevre ile ilgili olarak diğer planların aksine AB'ye atfı yapılan hiçbir doğrudan ibarenin olmayışıdır. İkincisi ise yine bu çerçevede Dokuzuncu Kalkınma Planına yapılan sürekli atıflar ve karşılaştırmalardır. Türkiye-AB ilişkilerinde de plan döneminde gerçekleşen kayda değer bir gelişme bulunmamaktadır.

5. ÇEVRE POLİTİKALARININ EKONOMİK GÖSTERGELER ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ

Çevre politikalarının AB ve Türkiye'de gelişme süreçlerinin Çevresel Eylem Planları ve Beş Yıllık Kalkınma Planları çerçevesinde değerlendirilmesinin yanında bu yazılı belgelerin uygulanması için ne ölçüde kaynak aktarıldığını görmek ülkelerin bu konudaki hassasiyetini de ortaya koymaktadır.

Çalışmada AB'nin kurucu ülkelerinden üç tanesi olan Fransa, Almanya ve Belçika ve birliğe en son katılan üç ülke olan Romanya, Bulgaristan ve Hırvatistan örnek ülkeler olarak seçilmiştir. Türkiye'nin bu ülkeler ile karşılaştırılmasını içeren bu bölümde AB üyesi olan 28 ülkenin toplam harcamalarına da yer verilmiştir. Bu ülkelerin 2001-2013 yılları arasındaki, çevre koruma harcamalarının kişi başına ve GSYİH içindeki oranı sadece kamu açısından, çevre koruma harcamaları ve çevre yatırım harcamaları hem kamu hem de özel sektör açısından incelenmiştir.

İnceleme, kirliliğin azaltılması, önlenmesi ve giderilmesine ya da çevrenin bozulmasına etki eden bütün doğrudan aktiviteleri içeren çevresel koruma tanımı içerisinde yer almaktadır. Bu çerçevede çevresel harcama verileri birçok sektörün mevcut harcamalarını ve farklı yatırımlarını içermektedir.

Kamu harcamaları ve yatırımları, merkezi, bölgesel ve yerel yönetimler arasındaki net transferleri ifade ederken, özel sektör harcamaları ve yatırımları imalat sanayi, tarım, balıkçılık, ormancılık, madencilik ve taş ocakçılığı, elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme üretimi ve dağıtımı; su toplama, arıtma, tedarik ve diğer kategorileri kapsamaktadır.

Çevre koruma harcamaları içinde, kirliliğin doğrudan önlenmesi, azaltılması ve ortadan kaldırılmasını veya üretim süreçleri ya da mal ve hizmetlerin tüketiminden kaynaklanan rahatsızlıkların ortadan kaldırılmasını amaçlayan harcamalar yer alırken, çevreye faydalı olmasına rağmen, teknik ihtiyaçları, sağlık ya da güvenlik gereksinimlerini karşılamaya yönelik yapılan aktiviteler hariç tutulmuştur.

Yatırım harcamaları ise bir yıl içerisinde çevreyi koruma amacıyla kullanılan makine, teçhizat ve arazi için satın alınan ya da kendi hesabına üretim için yapılan harcamaları ifade etmektedir.

5.1. Kamu Sektörü Çevre Harcamaları ve Yatırımlarının Karşılaştırılması

Tablo 1'de 2001-2013 yılları arasındaki çevrenin korumasına yönelik kamu harcamaları verilmiştir. Tabloya göre Türkiye, harcamaların yıllar içerisinde sürekli arttığı tek ülkedir.

Fransa'nın çevre koruma harcamaları AB'nin toplam çevre harcamalarının yaklaşık %13'ünü oluştururken, Birliğe yeni katılan ülkelerin bu kapsamdaki kamusal harcamaları çok düşük seviyelerdedir.

Tablo 2: 2001-2013 Çevrenin Korumasına Yönelik Kamu Harcamaları (Milyon Avro)

Zaman/Ülke	AB-28	Belçika	Fransa	Almanya	Bulgaristan	Hırvatistan	Romanya	Türkiye
2001	62.789,13	1.474,22	8.301,89	9.170	70,05	15,09	58,11	171,33
2002	62.856,75	1.552,95	8.929,89	8.930	59,29	34,52	94,99	256,04
2003	62.270,65	1.415,81	8.673,91	8.760	54,73	-	69,38	1.018,35
2004	65.586,06	1.717,71	8.891,07	8.420	68,91	-	134,19	1.246,29
2005	74.258,65	1.599,69	9.650,28	8.140	86,88	23,96	186	1.545,73
2006	81.154,77	1.812,25	9.827,16	8.220	104,49	31,04	527,94	1.701,79
2007	83.932,02	1.831,75	10.355,52	8.020	161,03	154,79	716,81	2.022,45
2008	84.133,57	1.954,97	11.023,96	8.070	209,11	10,13	804,94	2.063,98
2009	88.446,73	2.066,46	11.398,01	8.110	223,73	11,05	699,08	2.208,28
2010	86.427,57	2.152,98	11.570,35	8.270	183,66	33,09	1.012,88	2.490,67
2011	86.510,92	2.589,55	11.646,07	-	231,41	142,76	1.254,95	-
2012	87.495,34	2.355,53	12.065,35	-	293,43	113,68	787,85	2.625,14
2013	87.346,45	-	-	-	425,21	139,5	647,62	-

Kaynak: (Eurostat, 2016).

Türkiye'nin özellikle 2001-2005 yılları arasında, Sekizinci Kalkınma Planı'na denk gelen süreç içerisinde 2002 yılından 2003 yılına neredeyse dört katına yakın bir harcama artışı gerçekleştirdiği görülmektedir. Bu sıçrayışı zaman içerisinde istikrarlı bir şekilde arttırmış, kriz dönemlerinde bile bir azalış gözlemlenmemiştir. Örnekte yer alan diğer AB ülkeleri ile olan durumuna bakıldığı zaman son yıllarda Belçika'dan daha fazla harcama yaptığı görülse de Fransa ve Almanya ile aralarında büyük harcama farklılıkları mevcuttur. Birliğin yeni üyeleri ise Türkiye'nin 2003 yılında yaptığı harcama miktarına bile yaklaşamamışlardır. 2013 yılında Hırvatistan, Türkiye'nin 2001 yılındaki harcama seviyesinden bile daha düşük bir harcama gerçekleştirmiştir. Sonuç olarak Türkiye'nin Fransa ve Almanya dışında diğer ülkelere göre daha fazla çevrenin korunmasına yönelik kamu harcamaları yaptığı ortadadır.

Tablo 3: 2001-2013 Çevrenin Korumasına Yönelik Kamu Harcamalarının GSYİH İçindeki Payı (%)

Zaman/Ülke	AB-28	Belçika	Fransa	Almanya	Bulgaristan	Hırvatistan	Romanya	Türkiye
2001	0,65	0,57	0,56	0,44	0,45	0,06	0,13	0,08
2002	0,63	0,58	0,58	0,42	0,35	0,12	0,2	0,11
2003	0,61	0,51	0,55	0,41	0,3	-	0,13	0,38
2004	0,62	0,59	0,54	0,38	0,34	-	0,22	0,4
2005	0,67	0,53	0,56	0,37	0,37	0,07	0,23	0,4
2006	0,69	0,57	0,55	0,36	0,39	0,08	0,54	0,41
2007	0,67	0,55	0,55	0,33	0,52	0,36	0,57	0,43
2008	0,67	0,56	0,57	0,33	0,59	0,02	0,58	0,41
2009	0,75	0,61	0,6	0,34	0,64	0,02	0,59	0,5
2010	0,7	0,61	0,6	0,33	0,51	0,07	0,81	0,45
2011	0,68	0,7	0,58	-	0,6	0,32	0,95	-
2012	0,68	0,63	0,59	-	0,73	0,26	0,6	0,43
2013	0,67	-	-	-	1,06	0,32	0,46	-

Kaynak: (Eurostat, 2016).

Tablo 2’de çevrenin korumasına yönelik kamu harcamalarının GSYİH içindeki payı görülmektedir. 2010 yılına baktığımız zaman AB ortalamasının % 0,7 olduğu ve örnekteki birçok ülkenin bu ortalamaya sahip olmadığı göze çarpmaktadır. Fransa ve Almanya gibi yüksek miktarda harcamaya sahip ülkelerin çevre koruma harcamalarının GSYİH içindeki payının AB ortalamasından düşük olduğu hatta Almanya’nın Türkiye ve Romanya gibi ülkelerin gerisinde kaldığı görülmektedir. Romanya, söz konusu ülkeler arasında hem en yüksek orana sahip hem de AB ortalamasının üzerindeki tek ülke olmuştur.

Tablo 4: 2001-2013 Çevrenin Korumasına Yönelik Kamu Harcamaları (Kişi Başı Avro)

Zaman/Ülke	AB-28	Belçika	Fransa	Almanya	Bulgaristan	Hırvatistan	Romanya	Türkiye
2001	128,63	143,64	136,14	111,48	8,6	3,51	2,59	2,52
2002	128,52	150,63	145,38	108,32	7,51	8,02	4,35	3,72
2003	126,87	136,72	140,21	106,13	6,98	-	3,21	14,6
2004	133,11	165,22	142,73	102,02	8,83	-	6,24	17,63
2005	150,09	153,14	153,73	98,67	11,19	5,56	8,7	21,59
2006	163,41	172,41	155,42	99,71	13,54	7,2	24,84	23,47
2007	168,4	173,06	162,71	97,43	21,26	35,89	33,92	29,02
2008	168,13	183,28	172,23	98,15	27,82	2,35	39,01	29,24
2009	176,12	192,17	177,12	98,9	29,96	2,56	34,2	30,88
2010	171,69	198,62	178,94	101,1	24,75	7,69	49,91	34,33
2011	171,32	235,4	179,23	-	31,4	33,28	62,13	-
2012	172,88	212,31	184,8	-	40,05	26,59	39,2	35,13
2013	172,23	-	-	-	58,37	32,73	32,35	-

Kaynak: (Eurostat, 2016).

Çevrenin korumasına yönelik kişi başına düşen kamu harcamalarının yer aldığı Tablo 3’de 2010 yılı için Belçika ve Fransa AB ortalamasının üzerinde seyrederken, Almanya, Bulgaristan, Romanya ile büyük artış ve azalışlara sahip düzensiz bir seyir izleyen Hırvatistan ve 2001 yılından itibaren sürekli artan bir trende sahip olan Türkiye, AB ortalamasının çok altında yer almıştır.

Tablo 5: 2001-2013 Kamunun Toplam Çevre Yatırımları- Milyon Avro

Zaman/Ülke	AB-28	Belçika	Fransa	Almanya	Bulgaristan	Hırvatistan	Romanya	Türkiye
2001	13.031,49	528,34	1.701,45	2.730	24,43	7,43	13,31	24,77
2002	13.007,98	518,06	1.695,07	2.650	32,33	12,11	13,69	142,42
2003	13.442,26	482,3	1.802,21	2.550	26,41	18,99	18,43	347,99
2004	14.571,7	436,35	1.906,47	2.390	33,4	3,71	71,32	357,26
2005	15.622,85	274	2.382,63	2.140	44,36	23,95	82,38	480,41
2006	16.605,93	399,1	1.105,27	2.100	50,65	20,32	128,11	524,27
2007	17.024,04	288,4	1.172,79	2.010	74,3	149,71	389,13	524,27
2008	17.289,44	284,1	1.290,27	2.020	108,43	1,82	444,11	465,26
2009	16.959,85	276,9	1.345,43	2.040	105,65	3,03	358,07	351,96
2010	16.148,81	121,1	1.357,99	1.880	73,14	23,55	436,88	427,05
2011	16.955,84	145,2	1.571,23	-	73,46	115,43	594,98	-
2012	15.701,15	223,4	1.685,69	-	72,37	10,21	283,3	522,1
2013	16.437,05	-	-	-	193,76	135,96	139,7	-

Kaynak: (Eurostat, 2016).

Kamusal harcamalarda son olarak toplam çevre yatırımlarının yer aldığı Tablo 4’e baktığımızda Türkiye’nin 2012 yılı itibariyle kamusal olarak Hırvatistan, Bulgaristan ve Romanya gibi birliğe katılan son üç ülkeden ve birliğin kurucu ülkelerinden olan Belçika’ya göre daha fazla çevre yatırımı yaptığı görülmektedir. Türkiye’nin bu alanda yaptığı yatırımlar AB’nin yaptığı yatırımların %3.3’ünü oluşturmaktadır. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde söz konusu yatırımlarda ciddi bir sıçrama görülmektedir.

Türkiye açısından kamusal harcamalara genel olarak baktığımızda ele alınan her değişken için farklı sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Rakamsal olarak Türkiye’nin Birliğe son olarak katılan üç ülkeden daha yüksek bir harcama miktarına sahip olduğu, harcamaların GSYİH içindeki yüzdesi bakımından AB ortalamasının altında yer alırken Almanya gibi güçlü bir Birlik ülkesine göre daha fazla harcama oranına ulaştığı, kişi başı harcama bakımından ise Birlik ortalamasının altında olmasına rağmen sürekli artan bir trende sahip olduğu görülmektedir. Çevre yatırımları konusunda da hem AB’nin geneline göre hem de son olarak Birliğe katılan üç ülkeye göre iyi bir seyir izlediği söylenebilir.

5.2. Özel sektör Çevre Harcama ve Yatırımlarının Karşılaştırılması

Tablo 6: 2001-2013 Özel Sektörün Çevre Koruma Harcamaları (Milyon Avro)

Zaman/Ülke	Belçika	Fransa	Almanya	Bulgaristan	Hırvatistan	Romanya	Türkiye
2001	2.353,16	11.480,43	11.300	247,6	68,6	387,43	-
2002	2.535,85	11.932,98	10.800	183,86	103,22	628,87	-
2003	2.617,95	12.217,94	10.620	238,85	123,29	379,79	-
2004	2.506,45	12.827,4	10.710	267,2	255,85	609,86	-
2005	2.015,39	13.463,88	10.160	181,33	265,85	529,18	-
2006	1.180,99	14.513,53	10.230	365,47	339,13	697,94	-
2007	1.247,2	14.961,42	11.320	341,63	387,22	822,73	438,22
2008	1.596,67	15.398,62	11.960	434,38	429,63	1.226,45	455,87
2009	914,77	15.717,45	11.770	313,19	414,52	926,81	537,49
2010	1.382,64	15.989,75	12.560	333,69	418,52	1.075,48	676,34
2011	1.516,06	16.527,02	-	296,66	402,19	1.130,06	-
2012	1.700,16	17.585,25	-	313,48	267,31	1.581,97	-
2013	-	-	-	385,6	267,2	1.782,09	-

Kaynak: (Eurostat, 2016).

Özel sektör harcamaları kamusal incelemelerden farklı bir tablo ortaya koymaktadır. Tablo 5'de verilen özel sektör çevre koruma harcamalarına baktığımız zaman Fransa, Almanya, Romanya ve Hırvatistan'ın özel sektör çevre koruma harcamalarının kamusal harcamalarına göre çok daha yüksek olduğu görülmektedir. Bulgaristan ve Belçika daha dalgalı bir seyir izlerken Türkiye kamusal harcamalarda gösterdiği başarılı performansı özel sektör harcamalarında gösterememiştir. Türkiye, incelenen ülkeler arasında özel sektör çevre koruma harcaması verilerinin en çok bilinmediği ülke olurken 2012 yılı verisi için Eurostat tarafından gizli ibaresi konulmuştur.

Tabloda öne çıkan bir diğer unsur 2009 yılında küresel kriz sonrasında Türkiye ve Fransa dışındaki bütün ülkelerin harcamalarının azalmış olmasıdır. 2010 yılına baktığımız zaman Fransa ve Almanya'nın diğer ülkelere göre çok büyük oranda harcamalar yaptığı Türkiye'nin ise Bulgaristan ve Hırvatistan'a göre daha yüksek harcama yapmasına karşılık Romanya'nın yaklaşık yarısı kadar harcama yaptığı görülmektedir.

Tablo 7: 2001-2013 Özel Sektörün Toplam Çevre Yatırımları (Milyon Avro)

Zaman/Ülke	Belçika	Fransa	Almanya	Bulgaristan	Hırvatistan	Romanya	Türkiye
2001	469,93	2.083,07	1.580	130,69	47,77	181,25	-
2002	256,66	1.957,22	1.650	80,73	57,21	239,99	-
2003	261,97	1.751,96	1.430	113,84	61,53	190,4	-
2004	174,05	1.879,16	1.580	132,64	139,58	242,88	-
2005	230,33	2.252	1.410	92,05	149,34	225,41	-
2006	189,57	2.857,09	1.760	228,81	195,79	319,42	-
2007	199,8	2.650,89	2.780	186,28	218,39	398,76	138,42
2008	354,06	2.982,54	3.490	204,19	290,55	421,03	136,31
2009	246,24	2.856,45	3.070	149,73	258,88	418,2	56,57
2010	356,04	2.716,06	3.320	176,58	270,89	437,66	71,6
2011	390,21	2.633,89	-	127,68	230,13	330,36	-
2012	357,66	2.854,62	-	113,42	115,45	527,71	-
2013	-	-	-	144,06	113,74	648,23	-

Kaynak: (Eurostat, 2016).

Özel sektörün çevre yatırımlarının yer aldığı Tablo 6'da 2009 yılında küresel kriz sonrası bütün ülkelerin harcamalarında küçük azalışlar görülmektedir. Bu azalış Türkiye'de diğer ülkelere göre çok daha büyük oranda gerçekleşmiştir. Türkiye için bir başka öne çıkan unsur yatırımlar ile ilgili verilerin diğer ülkelere göre daha az oluşudur. Rakamsal olarak da diğer ülkelerin çok daha altında yer alan Türkiye'nin AB'ye göre çok düşük yatırım düzeylerine sahip olduğu görülmektedir.

Türkiye'nin bu alandaki yatırım miktarı 2010 yılına göre Birliğin güçlü ülkeleri olan Almanya'nın ve Fransa'nın sırasıyla % 2,1'i ve % 2,6'sı civarındayken, Birliğe son katılan üç ülke olan Bulgaristan, Hırvatistan ve Romanya'nın sırasıyla % 40,3, %26,2 ve %16,2'si kadardır. Almanya ve Fransa incelenen bütün ülkeler arasında özel sektörü en fazla yatırım yapan ülke olarak öne çıkmaktadır

Kamu ve özel sektör harcamalarını beraber yorumladığımız zaman Türkiye'deki çevre koruma konusundaki harcamaların çoğunun devlet tarafından yapıldığı ortaya çıkmaktadır. AB'de ise harcamalar Fransa ve Almanya gibi ülkelerde hem devlet hem özel sektöre yüksek rakamlarda yapılırken, Birliğin son üyelerinden Romanya ve Hırvatistan'da özel sektör harcamalarının kamu harcamalarına göre daha fazla olduğu görülmektedir.

Yatırımlar açısından baktığımızda Türkiye'nin kamu yatırımlarının Birliğin son üç üyesine göre daha fazla olduğu fakat özel sektör yatırımlarında Türkiye'nin sınıfta kaldığı gözlemlenmiştir. AB'de çevresel yatırımların büyük çoğunluğu özel sektör yatırımlarından oluşurken, Türkiye'de çevresel yatırımlar çoğunlukla kamu yatırımlardan oluşmaktadır.

Sonuç olarak incelenen AB ülkelerinin çevre konusundaki yatırım ve harcamalarının kamudan ziyade özel sektör ağırlıklı olduğu görülmektedir. Türkiye'de ise kamu yatırım ve harcamaların özel sektöre göre daha fazla olduğu gözlemlenmiştir. Türkiye Kamu yatırım ve harcamaları bakımından özellikle birliğin son üç üyesi ile kıyaslandığında iyi bir seyir izlemiştir. Ancak özel sektör yatırım ve harcamalarında aynı başarıyı gösterememiştir.

6. SONUÇ

AB'nin 1970'li yıllarda "Roma Kulübü" ile başlayan ve Birinci Çevre Eylem Planı ile devam eden sürecine Türkiye Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı ile entegre olmaya başlamıştır. Üçüncü plandan sonraki her plan döneminde yapılması hedeflenen politikaların çoğunun AB politikalarıyla uyumlu olduğu görülmüştür. Hatta Altıncı Plan'da yer alan sürdürülebilirlik kavramı ile Birliğe göre öncü adımlar da atmıştır.

Türkiye'nin bütün çevresel planlamaları çevreyi koruma önceliğinde değil kalkınmayı sağlama önceliğinde yapılmıştır. Kalkınma planlarının içerisinde açıkça ifade edilen bu durum AB'nin çevre koruma yaklaşımından bu yönüyle farklılaşmaktadır. Bu farklılaşmaya rağmen Türkiye'nin çevre politikasının neredeyse tamamı AB program ve politikaları çerçevesinde şekillenmiştir.

Sekizinci Kalkınma Planıyla beraber çevre sorunlarına yaklaşımda daha ciddi adımların atıldığı görülmüştür. Bu adımlar gerek planda yer verilen politikalarda gerekse çevresel yatırım ve harcamalarda kendini göstermiştir. Yatırımların ve harcamaların çoğu kamu ağırlıklı yatırımlardan oluşmaktadır ve bu açıdan AB ile kıyaslandığında olumlu bir gelişim sergilemiştir. Özel sektör yatırım ve harcamaları ise AB'nin çok gerisinde kalmıştır.

Türkiye, gelişmekte olan bir ülke olarak kalkınmaya öncelik vermesi, çevreyi kalkınmanın tamamlayıcı bir unsuru olarak görmesi, uygulanması güç olan ya da büyük kaynak aktarımı gerektiren politikalara yer vermesi ve bazı önceliklerin birbiri ile çelişmesi gibi nedenlerle çevre politikalarını oluştururken AB'ye bu kadar bağlı kalmasına rağmen uygulamada aynı başarıyı gösterememiştir.

Çevre yatırım ve harcamalarının büyük ölçüde kamu tarafından yapılması, Türkiye'nin belirlediği her politikayı başarıyla sonuçlandıramamasının bir diğer nedenidir. Büyük ölçüde kaynak aktarımı gerektiren bu yaklaşım, kalkınmaya öncelik verilmesi kapsamında özel sektöre çevre maliyetinin yansıtılmamasının bir sonucu olarak düşünülmektedir.

Türkiye'nin AB'ye uyum için mevzuatta yakaladığı başarıyı uygulamada da yakalayabilmesi için, AB genel politikaları çerçevesinde kendi içsel dinamiklerine uygun politikalar geliştirmelidir. Bu önceliklere sürdürülebilir kalkınmayı sektöre ugratmayacak özel sektör yatırım ve harcamalarını da içeren bütüncül politikalar da eklenmelidir. Aksi takdirde çevre konusunda başarıya ulaşılması kısa vadede mümkün gözükmemektedir.

KAYNAKÇA

AB, (2015). *Avrupa Birliği Bakanlığı*. [Çevrim-içi: <http://www.ab.gov.tr/index.php?p=92&l=1>], Erişim Tarihi: 14.05.2016.

AB, (2016). *Avrupa Birliği Bakanlığı*. [Çevrim-içi: <http://www.ab.gov.tr/index.php?p=112&l=1>], Erişim Tarihi: 15.06.2016.

ABYKP, (1990). *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı*. [Çevrim-içi: <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>], Erişim Tarihi: 15.06.2016.

Akbaş, G. ve Apar, A. (2010). *Avrupa 2020 stratejisi: akıllı, sürdürülebilir ve kapsayıcı büyüme için Avrupa stratejisi özet bilgi notu*. T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği Sosyal, Bölgesel ve Yenilikçi Politikalar Başkanlığı, Ankara.

Bayram, T. T., Altıkat, A. ve Torun, F.E. (2011). Avrupa Birliği ve Türkiye'de çevre politikaları. *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 1:1, 33-38.

BBYKP, (1963). *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*. [Çevrim-içi: <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>], Erişim Tarihi: 17.06.2016.

BBYKP, (1985). *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*. [Çevrim-içi: <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>], Erişim Tarihi: 05.08.2016.

- Biyan, Ö. ve Gök, M. (2014). Çevre Politikaları Kapsamında Avrupa Birliği ve Türkiye'de Çevre Vergilerinin Uygulanışı: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7:2, 281-310.
- Bozkurt, Y. (2010). *Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde Türkiye'de çevre politikalarının dönüşümü*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Bruyninckx, H. (2014). *European Economic Area Newsletter*, (Issue 2014/2, 16 June). European Environment Agency.
- Budak, S. (2000). *Avrupa Birliği ve Türk Çevre Politikası*. İstanbul:Büke Yayınları Araştırma Dizisi 2000-6.
- Burchell, J. & Lightfoot, S. (2001). *The Greening of the European Union?*, London,:Sheffield Academic Press,, s.34.
- Çapanoğlu, S.G. (2010). *Geçmişten günümüze Lizbon Stratejisi ve 2020 için yeni bir vizyon ışığında "AB 2020" stratejisi*. İktisadi Kalkınma Vakfı Değerlendirme Notu 12.
- Çokgezen, J. (2007). Avrupa Birliği çevre politikası ve Türkiye. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*,23:2, 91-115.
- Dağdemir, Ö. (2015). *Çevre Sorunlarına Ekonomik Yaklaşımlar ve Optimal Politika Arayışları*. 3. Basım, Ankara: Gazi Kitabevi.
- DBYKP, (1979). *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı*. [Çevrim-içi: <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>], Erişim Tarihi: 11.07.2016.
- DBYKP, (2007). *Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı*. [Çevrim-içi: <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>], Erişim Tarihi: 21.11.2016.
- Dinler, Z. (1998). *Bölgesel İktisat*. 5.basım, Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.
- Dura, C. ve Atik, H. (2014). *Avrupa Birliği Gümrük Birliği ve Türkiye*. , 4. Baskı, İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım.
- Durmaz, B. (2004). *Avrupa Birliğinde Çevre Politikası Alanında Muhtemel Müzakere Sürecine Yönelik Gerekli Hazırlıkların Örneklerle Çalışılması*. Avrupa Birliği Genel Sekreterliği Sektörel Ve Bölgesel Politikalar Dairesi, Uzmanlık Tezi.
- Duru, B. (2007). Avrupa Birliği çevre politikası. Erhan, Ç. ve Senemoğlu, D. (Der.), *Avrupa Birliği Politikaları*, Ankara: İmaj Yayınevi.
- EC, (2016). *European Commission*. [Çevrim-içi: <http://ec.europa.eu/environment/newprg/objectives.htm>], Erişim Tarihi: 18.06.2016.
- Erdoğan, S. (2006). *Küreselleşme Sürecinde Uluslararası Sendikacılık*, 1. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi.
- EUROSTAT, (2016). *European Community Statistical Office* [Çevrim-içi: <http://ec.europa.eu/eurostat>], Erişim Tarihi: 22.07.2016.
- FEAP, (1973). *First Environmental Action Programme*. Official journal of the European Communities, Volume 16, No C 112.
- FEAP, (1987). *Fourth Environmental Action Programme*. Official journal of the European Communities, No C 328/1.
- FEAP, (1993). *Fifth Environmental Action Programme*. Official journal of the European Communities, No C 138/5.
- IEEP, (2010). *The Institute for European Environmental Policy*. Strategic Orientations of EU Environmental Policy under the Sixth Environment Action Programme and Implications for the Future Final Report.
- İKV, (2014). *Avrupa 2020 Stratejisi*. İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları Yayın No: 269.
- Kıvılcım, İ. (2014). *AB'de 7'nci Çevre Eylem Programı Başladı*, İktisadi Kalkınma Vakfı İKV Değerlendirme Notu 82.
- OBYPK, (2013). *Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı*. [Çevrim-içi: <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>], Erişim Tarihi: 24.11.2016.
- Özgüler, V. C. (2013). *Avrupa Birliği ve Türkiye İşgücü Piyasalarının Karşılaştırmalı Analizi*, 1.Basım. İstanbul: Cinius Yayınları.
- SBYKP, (2001). *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*. [Çevrim-içi: <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>], Erişim Tarihi: 01.11.2016.
- Scheuer, S. (2005). *EU Environmental Policy Handbook .A Critical Analysis of EU Environmental Legislation*. European Environmental Bureau (EEB).

- SEA, (1986). *Single European Act*. [Available online at: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/SingleEuropeanAct_Crest.pdf], Retrieved on June 17,2016.
- SEAP, (2002). *Sixth Environmental Action Programme*. Official Journal of the European Communities, No L 242/1.
- SEAP, (2013). *Seventh Environmental Action Programme*. Official Journal of the European Communities, No L 354/171.
- Sencar, P. (2007). *Türkiye'de Çevre Koruma Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi*. Yüksek Lisans Tezi Edirne Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şeren, G. Y., ve Dedebeğ, E. (2013). AB Uyum Sürecinde Türkiye'de Çevre Politikaları. *In EY International Congress on Economics I (EYC2013), (No. 265). Ekonomik Yaklaşım Association, Ankara, Turkey.*
- TA, (1997). *The Treaty of Amsterdam*. [Available online at: http://europa.eu/eu-law/decision-making/treaties/pdf/treaty_of_amsterdam/treaty_of_amsterdam_en.pdf], Retrieved on June 30,2016.
- TBMM, (2011). *Türkiye Büyük Millet Meclisi 1982 Anayasası*. [Çevrim-ıç: https://yenianayasa.tbmm.gov.tr/docs/gerekceli_1982_anayasasi.pdf], Erişim Tarihi: 12.07.2016.
- TEAP, (1983). *Third Environmental Action Programme*. Official Journal of the European Communities, Volume 26 C 46.
- TEU, (1992). *The Treaty on European Union*. [Available online at: http://europa.eu/eu-law/decision-making/treaties/pdf/treaty_on_european_union/treaty_on_european_union_en.pdf], Retrieved on June 22,2016.
- Toprak, D. (2006). Sürdürülebilir Kalkınma Çerçevesinde Çevre Politikaları Ve Mali Araçlar. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*,2:4,146-169.
- TUSİAD, (1998). *Türk Sanayici ve İşadamları Derneği Dış Ticarete Çevre Koruma Kaynaklı Tarife Dışı Teknik Engeller Ve Türk Sanayi için Eylem Planı*. İstanbul: Lebib Yalkın Yayınları ve Basım İşleri A.Ş.
- Ungureanu, C.I. & Marcu, M. (2006). The Lisbon Strategy. *Journal for economic forecasting*, 3:1,74-83.
- ÜBYKP, (1973). *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı*. [Çevrim-ıç: <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>], Erişim Tarihi: 08.07.2016.
- YBYKP, (1996). *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*. [Çevrim-ıç: <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>], Erişim Tarihi: 23.10.2016.
- Yıldırım, U. ve Budak, S. (2010). AB tam üyelik sürecinde Türkiye'nin çevre politikasındaki değişimler. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 7:13,173-191.
- Yıldız, N. (2005). Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Uyum Sürecinde Çevre Politikalarının Karşılaştırmalı Analizi. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 6:1, 164-173.

Para ve Vergiler Arasındaki Nedensellik İlişkisi: OECD Ülkeleri Üzerine Bir İnceleme

Ragıp YILMAZ*, Ferdi ÇELİKAY**

ÖZ

Bu çalışmada para arzı ile vergisel göstergeler arasındaki kısa ve uzun dönemli nedensellik ilişkileri Kartalist Yaklaşım perspektifinde incelenmektedir. Bu kapsamda para arzı (M3) ile vergiler (toplam-gelir üzerinden alınan-harcamalar üzerinden alınan) arasındaki ilişkiler Euro Bölgesi dışındaki 19 OECD üyesi ülke örnekleminde 1996-2015 zaman diliminde ele alınmıştır. Yıllık frekanstaki değişkenler arasındaki ilişkiler Johansen Eşbütünleşme ve Vektör Hata Düzeltme Modelleri ile test edilmiştir. Elde edilen bulgular, kısa dönemde para arzından vergi hasılatına doğru tek yönlü bir nedenselliğin olduğunu ortaya koymaktadır. Uzun dönemde ise para arzı ile vergi hasılatı arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır. Dolayısıyla kısa dönemde para arzı, vergisel enstrümanları etkileyen ve harekete geçiren bir değişken mahiyetindedir. Uzun dönemli perspektifte iki değişken de birbirilerini etkiler hale dönüşmektedir. Sonuç olarak Kartalist Yaklaşımın görüşlerini destekler şekilde paranın yaratılmasında vergiler uzun dönemde etkili olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kartalizm, Para Arzı, Vergi Hasılatı, Vektör Hata Düzeltme Modeli

JEL Sınıflandırması: E50, E51, H20

The Causality Relationship between Money and Taxes: An Investigation on OECD Countries

ABSTRACT

In this study, it is investigated the short and long term causality relationship between money supply and taxation indicators via Chartalist Approach. To analyze this approach, the relationship between money supply (M3) and taxes (levied on total-income-expenditures) is evaluated in the 19 countries are the member of OECD except Euro Countries in 1996-2015 time period. Relations among annual variables are tested by Johansen Cointegration and Vector Error Correction Model. Findings reveal that there is a unilateral causality from money supply to tax income in the short term. However, findings indicate that there is a bilateral causality relation between money supply and tax income in the long term. Hence, money supply is a variable influencing and stimulating taxation instruments in the short term. In the long term, on the other hand, two variables reciprocally affect each other. Consequently, taxes influence money supply in the long term and this result supports Chartalist Approach ideas.

Keywords: Chartalism, Money Supply, Tax Income, Vector Error Correction Model

JEL Classification: E50, E51, H20

Geliş Tarihi / Received: 14.04.2017 Kabul Tarihi / Accepted: 20.04.2017

* Yrd.Doç.Dr., Ömer Halisdemir Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, ragipyilmaz78@gmail.com

** Yrd.Doç.Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, ferdicelikay@gmail.com

1. GİRİŞ

Dünya ekonomisi, her bir kırılma döneminden sonra, farklı ekonomik yapıları beraberinde getirmiştir. Kriz dönemlerine özgü bu kırılmalar, yeni teoriler etrafında yeni marka politikalar ya da eski teorilerin yenilenmiş haliyle yeniden markalaştığı politikalara da egemenlik alanı tesis etmiştir. Yeni/yeniden egemen olan marka politikalar; ülkelerin yerel özelliklerini, ekonomik-sosyal yapıyı oluşturan unsurları ve politika araçlarını da değişime uğratmıştır. Yeni teori, bir paradigma değişimi (Kuhn, 2008) anlamına gelmektedir. Artık yeni paradigma, kendinden önceki döneme kadar belirli topluluk içinde hayat alanı bulan inançları, değerleri ve teknik yöntemlerin tümünü değiştirir (Kuhn, 2008: 282). Dolayısıyla, ekonomi politikası araçları da paradigma değişiminin temsilcisi olan teori aracılığıyla egemenliğini kurmuştur. Bu egemenlik yapılanmasında, o döneme kadar hâkim olan elitler ve siyasal yapılar da değişim sürecini izlemiştir. Diğer bir ifadeyle erimeyen madeni para özelliğine sahip olan toplumsal yapılar, türler ve tutumlar (Schumpeter, 2008: 12), yeni dönemle birlikte değişime tabi olmuştur. Mesela 19. yüzyılda ortaya çıkan ekonomik kriz dünya ekonomisinde muhafazakâr bir ekonomi ve sosyal politikayı güçlendirmiştir. 1929 Buhranı, bürokrasinin egemenliğinde bir ekonomik ve siyasal yapılanmayı çıkartmıştır (Keyder, 2009: 11-12).

1970’li yıllar ise yine bir krizle, yeni bir dönem ve politik anlayışı hâkim kılmıştır. Bu dönemde yaşanan petrol krizleri ve stagflasyon olgusu ile Keynezyen ekonomi ve Refah Devleti’ne yönelik uygulamalar ortadan kalkmıştır. Ekonomi politikaları, Monetarist ve Rasyonel Bekleyişler hipotezlerine dayalı paradigma değişiminin temsilcisi olmuştur. Neo-liberal olarak isimlendirilen bu yeni dönem, ekonominin işleyişini piyasa kurumlarını daha fazla ayırıştırmak yoluyla yürütmeyi hedeflemiştir (Amable, 2011). Böylece Keynezyen dönemde geçerli olan vergilerin ve kamu harcamalarının yeniden dağıtım politikaları, uluslararası sermaye hareketleri üzerindeki kontroller, ekonomik düzenlemeler, kamusal mal ve hizmetlerin belirlenmesi, aktif para ve maliye politikaları uygulamaları paradigma değişimi sonucunda önemini kaybetmiştir (Centeno ve Cohen, 2010; Gwartney, Hall ve Lawson, 2010; Miller ve Holmes, 2011).

Bütün bu politik tercihlerin yerine Neo-liberalizm, enflasyon ile mücadeleye öncelik verilmiştir (Centeno ve Cohen, 2012: 319). Enflasyonu kontrol edip fiyat istikrarını sağlamaya yönelik politikalar da zaman tutarsızlığı problemini (time-inconsistency problem) (Kydlund ve Prescott, 1977; Barro ve Gordon, 1983) çözmeyi birincil amaç edinmiştir. Diğer bir ifadeyle, yeni paradigmanın bilimsel devrimiyle enflasyonu kontrol altına almak amaçlanmış ve işsizlik ikincil bir sorun olarak görülmüştür. Bununla birlikte siyaset ve ideolojiler, gelecek tasavvurunda önemini kaybetmiştir. Bunun yerine geleceği belirgin hale getirmek ve kontrol etmek, ekonomi politikası araçlarının üzerine yüklenmiştir. Teorinin belirlediği kurallar, gerçek hayatın akış seyrini belirlemeye başlamıştır (Chari ve Kehoe, 2006). Paradigma değişimi etrafında yeni ekonomi politikaları, yeni bir ‘hayali cemaat’ (Anderson, 2011) oluşturmaya yönelmiştir. Bunu desteklemek için de teknolojinin ve sermaye hareketlerinin yardımıyla, yeni teoriyi dünya ekonomisinde etkinleştirmesi sağlayacak yeni bir ‘geleneğe icat edilmiştir’ (Hobsbawm ve Ranger, 2006). Rasyonel düşünceyle şekillendirilen ve yönlendirilen cemiyet (Tönnies, 2000: 203), bu sayede teoriye uygun davranmaya teşvik edilmiştir. Böylece zaman tutarsızlığı problemi ortadan kaldırılırken, gelecek de kontrol altına alınmaya çalışıldı.

Geleceğin belirsizliğini azaltmaya, zaman tutarsızlığı problemini ortadan kaldırmaya ve fiyat istikrarını sağlamaya yönelik politikaların temel aracı da para olmuştur. Nötr şekilde değerlendirilen para, bireyin de özgürleşmesini teşvik etmiştir. Bireyler özgürleşirken kendi hayatları da nesneleşmeye başlar. Böylece birey, para aracılığıyla başka kişilerle artan bağımlılık ilişkisine girmeye zorlanır (Jung, 1995: 58). Bu nedenle para her şeyin ölçüsü haline gelmiştir. Toplumda “şeyler” arasındaki geçiş para hızlandırırken, bu şeyler aynı zamanda paranın bağımlısı olmuştur (Jung, 1995: 63). Öte yandan para soyut iktisadi bir değeri temsil ederken,

elle tutulduğu dönem içinde en kısa ömürlü nesne olmasına karşılık, karşısındaki diğer kavramlar/olgular mukayese edildiğinde kayıtsızlık ve denge noktası olması nedeniyle en uzun ömürlü nesnedir. Bu yönüyle toplum içinde hareket ederken, mübadele işlevi ile toplumsal ağı ören bir örümcek haline gelir (Frisby, 2005: 34-35).

Örümcek ağı şeklinde toplumsal ilişkileri çevreleyen para, bu ilişkiyi, doğal bir şekilde mi yerine getirmekte; yoksa bu toplumsal ilişkileri yasal yollarla bir düzene koymaya çalışan devlet tarafından yaratılmasıyla mı yapmaktadır? Bu ise paranın nötr olduğunu ve doğal yollardan ortaya çıktığını iddia eden Metalist Yaklaşım ile toplumsal ilişkilerin ve bu ilişkileri yönlendiren devletin yarattığı bir olgu olduğunu iddia eden Kartalist Yaklaşım tartışmasını beraberinde getirir. Bu çalışmanın amacı bu tartışma perspektifinde para arzı ile vergisel göstergeler arasındaki kısa ve uzun dönemli nedensellik ilişkilerini Euro Bölgesi dışındaki OECD ülkeleri örnekleminde irdelemektir. Çalışmada ilk olarak paranın yaratılmasında Metalist/Kartalist tartışması ele alınmıştır. Daha sonra bu tartışma, Yılmaz ve Çelikay (2017) tarafından Türkiye’de zaman serisiyle test edilen ampirik bulgular perspektifinde genişletilerek OECD ülkeleri nezdinde Vektör Hata Düzeltme Modelleri ile birlikte test edilmiştir. Bu çalışma ile heterodoks yaklaşım olan Kartalist Yaklaşımın paranın vergiler yoluyla yaratıldığı yolundaki düşüncesi test edilerek, literatüre ampirik yönüyle katkı sağlanmıştır.

2. NÖTR PARA-SİYASİ PARA: METALİST-KARTALİST TARTIŞMASI

Tanımı ve kaynağı itibariyle para, yüzyıllardır ekonomistlerin üzerinde uğraşı sarf ettiği konulardan biridir. Nitekim 19. yüzyılda Newtonyan yaklaşım, 20. yüzyılda ise Einstanyan veya Rölativist yaklaşım paranın tanımlanmasında daha baskındır (Bordo ve James, 2006). Ayrıca Ortodoks iktisada göre para, işlem maliyetlerini azaltmak amacıyla mübadele esnasında doğan, dışsal bir enstrümandır. Dolayısıyla paranın yegane fonksiyonu değişim aracı olmasıdır. Bunun yanında Heterodoks yaklaşım ise parayı endojen bir enstrüman olarak betimler. Bu yaklaşıma göre para ve banka mevduatları talebe bağlı olarak yaratılır.

Ortodoks iktisat parayı eksojen bir araç olarak değerlendirir. Para, işlem maliyetlerini azaltmak amacıyla değiş-tokuş esnasında ortaya çıkan bir nesnedir. Değişim aracı olma özelliği dışında herhangi bir fonksiyonu yoktur. Heterodoks yaklaşım ise paranın endojen bir şekilde yaratıldığını iddia eder. Özel para çoğunlukla da banka mevduatları, talebe bağlı olarak yaratılır. Bundan dolayı da nakit olarak bankaya yatırılması ya da bankadan kredi çekilmesi yoluyla bu paranın yaratılması söz konusu olur. Diğer bir ifadeyle krediler mevduatların yaratılmasını sağlar (Wray, 2002: 25).

Para kaynağı üzerindeki tartışmalar zamanla kurumsal değişim geçirmiştir. İlk aşamada değerli maden parasından fiyat paraya doğru evrilmiştir. Bu aşamada altın veya gümüş gibi değerli madenler para olarak tanımlanmıştır. Daha sonra ise fiyat para sistemi paranın ne olduğunun tartışmasında öne çıkmıştır. Her iki aşamada da somut ve elle tutulabilir nesnelere para olarak değerlendirilmiştir. Son dönemde ise para, teknolojik ve finansal gelişmelere uyum sağlamıştır. Somut olmayan, elle tutulamayan nesnelere de para olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Böylece para şekil değiştirmesine karşılık, ne olduğu ve nasıl ortaya çıktığına dair tartışmalar sürekli gündemde kalmıştır. Bu tartışmalar iki görüş etrafında şekillenmektedir. Bunlardan birisi Metalist/Mengeryen Yaklaşım olup, paranın piyasa tarafından yaratıldığını ve doğal olarak ortaya çıktığını öne sürer. Diğer yaklaşım ise paranın siyasal kurumlar tarafından yaratıldığını iddia eden Kartalist (bölünebilir para) (Weber, 1995: 122) Yaklaşımıdır.

Metalist Yaklaşım ilk olarak Menger (2009: 189-193) tarafından ortaya atılmıştır. Bu yaklaşım paranın kullanım değerine odaklanmaktadır. Günlük hayattaki uygulamalar, alışkanlıklarla birlikte, değiş-tokuş sırasında paranın kullanım değerini belirler. Toplumdaki fertler, kendi aralarında değiş-tokuş faaliyetinde bulunurken, değerli madene dayalı paranın

kullanım değerine göre hareket ederler. Değiş-tokuş faaliyetinin yerine getirilebilmesi için, bireylerin istek ve arzuları aynı ve benzer olmalıdır. Bunun için de bilgi akışının şeffaf olması, mala ait bilginin herkes tarafından elde edilebilmesi gerekir. Ancak toplum içindeki her birey tam bilgiye sahip olamadığından alışkanlıklar ve pratiğe dayalı olarak ortaya çıkan para, bu alışkanlıklar ve pratik aracılığıyla değiş-tokuş işlemi kolaylaştırır. Bunun sonucunda para, herhangi bir siyasi otoritenin kararına, yaptırım gücüne bağlı olmadan doğal bir şekilde meydana çıkar. Diğer bir ifadeyle değiş-tokuş içerisindeki ticari mallar, siyasal yapılardan uzak, kendiliğinden para şeklinde işlem görür. Dolayısıyla para, devlet-birey tarafından ortaya çıkartılan yapay bir nesne olmaz, zaman ve mekândan bağımsız bir şekilde ortaya çıkar.

Kullanım değerini öne çıkartan Menger'e karşılık Aristoteles'e dayandırılan Metalist Yaklaşım ise parayı iki temel yapı üzerinden tanımlar. Bu tanımlamada paranın ilk olarak değişim aracı olma özelliğine vurgu yapılır. Paranın değeri ise değerli maden tarafından tayin edilir. Böylece paranın değişim özelliği aynı zamanda değerini de belirler. Bu nedenle para, sadece mal ve hizmet işlemlerinde aracılık hizmeti görür (Schumpeter, 1954: 62-63). Dolayısıyla para Adam Smith'in vurguladığı şekilde sadece ticaretin evrensel aracı olur (Cesarano, 1995:447). Yani para; işlem maliyetlerini azaltan, miktarı sadece Merkez Bankası tarafından belirlenen ve eksojen olarak yaratılan nötr bir değiş-tokuş aracıdır. Bu özellikleri nedeniyle paranın ekonomik hayat üzerinde sadece enflasyonla doğrudan ilişkisi olan bir nesnedir. Kartalist Yaklaşım ise paranın daha çok sosyal fonksiyonuna¹ vurgu yapar ve ticari bir mal olma özelliğini göz ardı eder. Bununla birlikte paranın toplumsal olma özelliğiyle hesap birimi olmasını öne çıkartır. Ayrıca para arzı bankalar aracılığıyla endojen şekilde belirlenir. Bunun için de para Merkez Bankası tarafından yaratılan bir nesne olmaz. Merkez Bankaları sadece faiz oranlarını etkiler. Bundan dolayı da para nötr bir nesne değildir ve enflasyon-para arasında bir ilişki yoktur (Wray, 2002: 23).

Bu özelliklerinin yanı sıra para bir borç ilişkisine dayalı olarak da ortaya çıkabilir (Bell ve Henry, 2001:219). Böylece para, biçim özelliğini hesap paradan alırken, borçları, fiyat listelerini ve genel satın alma gücünü de temsil eder. Nitekim hesap birimi olma özelliğini teslim edildiğinde borç sözleşmeleriyle, yerine getirildiğinde fiyat sözleşmeleriyle ve elde tutulduğunda satın alma gücüyle kazanır. Değiş-tokuş aracı olmanın ötesinde, genel satın alma gücü, paranın temsil kabiliyetini artırır. Dolayısıyla takas evresinden çıkılıp, hesap para ile ilişkilendirilen nesne toplum içinde para olarak kabul edilir (Keynes, 2012:3), toplumsal bir değer birimi haline gelir (Wray, 2012: 8).

Para devlet ile ilişkilendirildiğinde kefalet ödemeleri de neyin para olarak toplumda kabul göreceğini belirler. Daha sonraki dönemlerde ise diğer kamu gelirleri de (vergiler, harçlar, resimler, kira ve faiz ödemeleri, parafiskal gelirler, para ve vergi cezaları) paranın ne olduğunun tanımlanmasında etkili olmuştur. Bu durum aynı zamanda gelir elde eden otoritenin egemenlik gücündeki biçim değişimiyle paranın gelişimi arasında bir paralellik olduğunu gösterir.² Diğer taraftan para, Kartalist Yaklaşımına göre vergiye dayalı (tax-driven approach) (Wray, 2002: 28)

¹ Kartalist düşüncede para değişim aracı olmanın ötesinde değerlendirilir. Zelizer (1989)'e göre para, doğasında toplumsal ilişkinin var olduğu bir olgudur. Ingham (2000: 19) ise paranın ekonomik aktörler ve bu aktörler ile para otoritesi arasındaki toplumsal ilişkilere dayandığını savunur. Bunun yanında Neale (1976:4) bütün paraların, ekonomik ve toplumsal ilişkiler sisteminin geniş bir parçası olduğunu savunur. Paraya ilişkin bu tanımlamalar, onu sosyal bir ilişki içerisinde ele alır. Ayrıca Hudson (2004)'un savunduğu gibi, para mabetlerde ve saraylarda bir hesap birimi olarak yaratılmıştır. Diğer bir ifadeyle para ilk defa erken dönem bürokrasisi tarafından icat edilmiştir.

² Otoritenin gelirini oluşturan bu ödemeler, aynı zamanda sürekli gelişen kurumsal düzenlemelerin de bir yansımasıdır. Tapınakların yönetimde hâkim olduğu yapılardan sarayların otoriteyi temsil ettiği yapılara, feodal toplum yapısından demokratik yollarla iktidara gelen seçilmiş hükümetlere doğru bir siyasal gelişim çizgisi de bu süreç içinde oluşan gelişim aşamaları olarak değerlendirilebilir (Wray, 2002: 28, Goodhart, 1998:413).

olarak devlet parası (Knapp, 1924) şeklinde de yaratılabilir. Diğer bir ifadeyle para, devlet tarafından belirlenen bir nesnedir. Devlet tarafından belirlenmesini sağlayan şey ise sözleşmeler ve tekliflerin, kanunlar veya adetler tarafından şekillendirilmesidir. Böylece devlet, hem hesap parasını belirler hem de sözleşmeler ve fiyat listelerinin karşılığında neyle ödeme yapılacağını da tanımlar. Ödemenin yapılmasında yasal otorite devreye girmiş olur (Keynes, 2012: 4). Bu sayede para hesap birimine dayalı olarak otorite tarafından nominal değer ile bir nesnenin tanımlanması şeklinde ortaya çıkar. Devletin tedavüle sokmasıyla kendine fiili bir hayat alanı bulan para, siyasi otoritenin konvertible olmayan borcunun temsilcisi olur (Gnos ve Rochon, 2002: 46). Bundan dolayı paranın yaratılmasında değişim işlemi gerekli koşul değildir. Bunun yerine cezai işlemler ve/veya vergiler para olacak nesnenin belirlenmesinde öncül rol oynar (Peacock, 2003: 208-209).

Para ile kamu gelirlerinin içerisinde en önemli paya sahip olan vergiler arasında çok yönlü ilişki söz konusudur. Nihayetinde üretim, ulaşım, servet, ticari mallar gibi mali kaynaklar para olmadan vergilendirilmediği söz konusu olmamakta, sadece malların dağıtım ve teslimi yapılabilmektedir. Para ise dolayız (gelir ve servet) ve dolaylı (harcama ve işlemler) vergilerinin toplanmasını kolaylaştırır. Böylece mal ve emek değeri üzerindeki vergilerle mal dengesine ulaşılır. Bu denge ile hem kamu kesiminin harcamalarına kaynak bulunur, hem de kamunun işlem maliyetleri azaltılır. Ayrıca baz paraya olan talep, vergiye dayalı para ile artar. Devletin paranın yaratılmasıyla sağladığı senyoraj geliri, mali pozisyonunu da güçlendirir. Bunun nedeni bir yandan vergi toplama imkanının genişlemesi diğer yandan da artan para talebiyle senyoraj gelirinin doğmasıdır (Goodhart, 1998: 416).

Öte yandan piyasaya ne miktarda paranın sürüleceği toplanan vergi hasılatıyla ilişkilidir. Toplanan vergi hasılatı kadar para piyasaya sürülmelidir. Zira vatandaşlardan toplanan vergi kadar para miktarının tedavüle sokulması zorunludur. Ancak bu ilişkinin sağlanması için bütçe denkliliği gerekli koşuldur. Kamu hizmetleri yapılacak harcamalar, vergiler ile yerine getirilirken bu hizmetlerle vatandaşlara fatura karşılığı ödeme yapılmış olur. Böylece para, vatandaşların kullandığı devletin de tedavüle soktuğu kimliğine kavuşur. Bunun için de tedavüle sokulan para miktarı devletin vergi talebini aşmamalıdır (Peacock, 2003: 210-211).

Bütün bu özellikleriyle para, Kartalist Yaklaşımına göre nötr değildir, nötr olsa dahi reel bir etkiye sahiptir. Değişim aracı olma özelliğini, sadece kaynakların devlete aktarılmasında elde eder. Diğer yandan para, sadece piyasanın karşılıklı ticaretten fayda sağlanan bir yer olmasını sağlamaz, borçlar aracılığıyla elde edilen kazançların bir aracısı olmasını tesis eder. Böylece piyasa borçlar aracılığıyla parasallaşmış bir kurum olur (Wray, 2002: 29-30). Bunun yanı sıra devlet de kendisine karşı yükümlülükleri tespit eder. Paranın sosyal bir hesap birimi olmasıyla da kendisine karşı olan yükümlülükleri hesaplar. Para hesap birimi olarak belirlendiğinde, paranın yaratılmasında piyasalara ihtiyaç duyulmaz. Tersine hesap birimi olan para piyasaların oluşmasını sağlar. Ayrıca hesap birimi olan para otorite tarafından tesis edileceği için devlet, kendisine yapılacak ödemeleri de isimlendirmiş olur. Bu da herhangi bir nesneye nominal değer atfedilmesi demektir (Wray, 2002: 28). Dolayısıyla paranın yaratılmasındaki temel rolü piyasa değil devlet üstlenir.

3. METODOLOJİ

Çalışmada 19 OECD üyesi ülkenin³ 1996-2015 yıllarını kapsayan döneme ilişkin para arzı ve vergi hasılatı verileri kullanarak, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri Kartalist

³ Söz konusu ülkeler “Avusturalya, Kanada, Şili, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Macaristan, İzlanda, İsrail, Japonya, Güney Kore, Meksika, Hollanda, Norveç, Polonya, İsveç, İsviçre, Türkiye, İngiltere, ABD” dir.

Yaklaşım perspektifinde ele alınmakta olup, bu amaç doğrultusunda panel veri analizi yöntemlerinden yararlanılmaktadır. Genel olarak panel veri analizi ülke, bölge, şehir ya da hane halkı gibi yatay kesit birimlerinin belirli bir zaman dilimindeki etkileşimlerini eşanlı olarak analiz sürece katan bir yöntemdir. Böylece hem zaman hem de yatay kesit boyutu itibarıyla analiz süreci daha da derinleştirilerek araştırmanın temsil kabiliyeti artırılabilir.

Değişkenler arasındaki uzun dönemli nedensellik ilişkisini tespit edebilen Vektör Hata Düzeltme Modeli özellikle aynı düzeyde durağan hale gelen ve uzun dönemde aralarında eşbütünleşik ilişki bulunan verilere uygulanabilmektedir. Bu kapsamda çalışmada öncelikle verilerin durağanlıkları Levin, Lin&Chu (LLC) ile Fisher-ADF ve Fisher-PP panel birim kök testleri ile sınanmıştır. LLC testi birim kök varlığının panel geneli itibarıyla ele alınmasını sağlarken, Maddala ve Wu (1999) ile Choi (2001) tarafından geliştirilen Fisher-ADF ile Fisher-PP testleri ise panel içerisindeki her bir yatay kesit birimi itibarıyla durağanlık değerlendirmesi yapabilmektedir.

Serilerin düzeyde durağan olmadığı fakat aynı dereceden farkları alındığında durağan hale geldiği belirlendikten sonra bu kez ele alınan değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket edip etmedikleri saptanmalıdır. Bu doğrultuda çalışmada Johansen Fisher Eşbütünleşme Testi kullanılmıştır. Maddala ve Wu (1999) tarafından geliştirilen bu test, birim bazlı Johansen eşbütünleşme testinin panel veri setleri için geliştirilmiş bir versiyonudur. Johansen (1988) eşbütünleşme testi, “İz (Trace) İstatistiği” ve “En Yüksek Öz Değer İstatistiği” olmak üzere iki alt bileşenden oluşmaktadır. İz İstatistiğini belirleyebilmek bağlamında geliştirilen testin boş hipotezinde eşbütünleşme rankı (r) kadar eşbütünleşme ilişkisi irdelenmektedir. Matematiksel olarak İz Testi;

$$LR_{\text{Trace}}(r/k) = -T \sum_{i=r+1}^n \log(1 - \lambda_i) \quad (1)$$

olarak formüle edilmektedir. En yüksek Öz Değer istatistiğini belirleyecek alt testte ise yine boş hipotez olarak (r) kadar eşbütünleşme rankı aranmakta, alternatif hipotezinde r+1 kadar eşbütünleşme ilişkisinin varlığı sınanmaktadır. Bu bağlamda Maksimum Öz Değer Testi;

$$LR_{\text{Max}}(r/r + 1) = -T \log(1 - \lambda_{r+1}) \quad (2)$$

şeklinde belirtilmektedir. Bunun yanında Johansen Fisher Eşbütünleşme Testinde ise analiz bulguları, her bir birim için ayrı ayrı uygulanan iki testin olasılık değerlerinin toplulaştırılmasıyla elde edilmekte, eşbütünleşme istatistiği;

$$-2 \sum_{i=1}^N \log(\pi_i) \quad (3)$$

şeklinde dir.

Eşbütünleşik ilişki içerisindeki değişkenlerin uzun dönemli nedensellik ilişkileri Vektör Hata Düzeltme Modelleri (VECM) ile tespit edilebilmektedir. VECM için regresyon eşitliği;

$$\Delta Y_{i,t} = \alpha_{1,t} + \sum_{p=1}^n \alpha_{11i,p} \Delta Y_{i,t-p} + \sum_{p=1}^n \alpha_{12i,p} \Delta X_{i,t-p} + \theta_{1,i} ect_{i,t-1} + u_{1i,t} \quad (4)$$

$$\Delta X_{i,t} = \alpha_{2,t} + \sum_{p=1}^n \alpha_{21i,p} \Delta X_{i,t-p} + \sum_{p=1}^n \alpha_{22i,p} \Delta Y_{i,t-p} + \theta_{2,i} ect_{i,t-1} + u_{2i,t} \quad (5)$$

dir. Burada hata terimini gösteren “ect” nin negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması, ele alınan değişkenler itibarıyla uzun dönemde nedensellik ilişkisini yansıtmaktadır. Değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkiler ise Wald Testi ile belirlenebilmektedir. Wald Testinde bağımlı değişkeni etkileme açısından, bağımsız değişkenler arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılığın olmadığı boş hipotezi değerlendirilmektedir. Bu çerçevede test sonuçları F istatistiği sonuçlarına bakılarak reddedilirse, bağımlı ve bağımsız değişken arasında kısa dönemde de Granger nedenselliğinin olduğu tespit edilmektedir.

Çalışmada para arzı ile vergi hasılatı arasındaki ilişkileri irdeleyebilmek amacıyla;

H₁: Para arzı ile toplam vergi hasılatı arasında nedensellik ilişkisi vardır.

H₂: Para arzı ile gelir üzerinden alınan vergiler arasında nedensellik ilişkisi vardır.

H₃: Para arzı ile harcamalar üzerinden alınan vergiler arasında nedensellik ilişkisi vardır.

şeklinde üç ana hipotez geliştirilmiştir. Bu hipotezlerin geliştirilmesi sürecinde kurgulanan VEC Modelleri ise;

H₁

$$\Delta \ln M3_{i,t} = \alpha_{1,t} + \sum_{p=1}^n \alpha_{11i,p} \Delta \ln M3_{i,t-p} + \sum_{p=1}^n \alpha_{12i,p} \Delta \ln TVH_{i,t-p} + \theta_{1,i} ect_{i,t-1} + u_{1i,t} \quad (6)$$

$$\Delta \ln TVH_{i,t} = \alpha_{2,t} + \sum_{p=1}^n \alpha_{21i,p} \Delta \ln TVH_{i,t-p} + \sum_{p=1}^n \alpha_{22i,p} \Delta \ln M3_{i,t-p} + \theta_{2,i} ect_{i,t-1} + u_{2i,t} \quad (7)$$

H₂

$$\Delta \ln M3_{i,t} = \alpha_{1,t} + \sum_{p=1}^n \alpha_{11i,p} \Delta \ln M3_{i,t-p} + \sum_{p=1}^n \alpha_{12i,p} \Delta \ln GAV_{i,t-p} + \theta_{1,i} ect_{i,t-1} + u_{1i,t} \quad (8)$$

$$\Delta \ln GAV_{i,t} = \alpha_{2,t} + \sum_{p=1}^n \alpha_{21i,p} \Delta \ln GAV_{i,t-p} + \sum_{p=1}^n \alpha_{22i,p} \Delta \ln M3_{i,t-p} + \theta_{2,i} ect_{i,t-1} + u_{2i,t} \quad (9)$$

H₃

$$\Delta \ln M3_{i,t} = \alpha_{1,t} + \sum_{p=1}^n \alpha_{11i,p} \Delta \ln M3_{i,t-p} + \sum_{p=1}^n \alpha_{12i,p} \Delta \ln HAV_{i,t-p} + \theta_{1,i} ect_{i,t-1} + u_{1i,t} \quad (10)$$

$$\Delta \ln HAV_{i,t} = \alpha_{2,t} + \sum_{p=1}^n \alpha_{21i,p} \Delta \ln HAV_{i,t-p} + \sum_{p=1}^n \alpha_{22i,p} \Delta \ln M3_{i,t-p} + \theta_{2,i} ect_{i,t-1} + u_{2i,t} \quad (11)$$

şeklinde. Burada yer alan eşitliklerde Δ fark terimini, “lnM3” geniş tanımlı para arzının doğal logaritmasını, “lnTVH” kişi başına düşen vergi hasılatının doğal logaritmasını, “lnGAV” kişi başına gelir üzerinden alınan vergilerin doğal logaritmasını, “lnHAV” kişi başına harcamalar üzerinden alınan vergilerin doğal logaritmasını, “i” 19 OECD üyesi ülkeyi, “t” 1996-2015 dönemindeki her bir yılı, “n” belirlenmiş optimal gecikme uzunluklarını, “ect” hata düzeltme terimini ve “u” hata düzeltme terimini göstermektedir. Aşağıda çalışmanın hipotezleri ve bu hipotezler çerçevesinde geliştirilen modellerin sınanması amacıyla yararlanılan ampirik analiz ve elde edilen bulgulara yer verilmektedir.

3. AMPİRİK BULGULAR

Çalışmada para arzı ile vergisel göstergeler arasındaki kısa ve uzun dönemli nedensellik ilişkilerini ortaya koyabilmek amacıyla 19 OECD üyesi ülkenin 1996 ile 2015 yıllarına ilişkin geniş tanımlı para arzı (M3)⁴ ile “toplam”, “gelir üzerinden alınan” ve “harcamalar üzerinden alınan” vergi hasılatı verileri kullanılmıştır. Verilerin derlenmesi sürecinde OECD, Dünya Bankası ve IMF’in veri tabanlarından yararlanılmıştır. Çalışmada örneklem olarak Euro Bölgesi dışında kalan OECD üyesi ülkeler esas alınmış, ele alınan değişkenler itibarıyla 1996 yılı öncesine ait dengeli panel seti oluşturacak veri olmaması nedeniyle zaman aralığı 1996-2015 dönemi ile sınırlandırılmıştır. Bunun yanında vergi hasılatı değişkenlerinden nüfusun etkilerini arındırabilmek ve reel değişkenlerle analiz yapabilmek amacıyla Dolar karşılığı kişi başına düşen değerler esas alınmıştır. Ayrıca analiz sürecinde normallik koşulunun sağlanabilmesi için ele alınan dört değişkenin de doğal logaritmaları alınmıştır. Yararlanılan değişkenlere ilişkin açıklamalar Tablo 1’de yer almaktadır.⁵

Tablo 1: Çalışmada Kullanılan Veriler

Değişkenin Türü	Kodu	Açıklaması
Para Arzı	lnM3	OECD (2017)’nin geniş tanımlı para arzı “2010 yılı = 100” olacak şekilde mevsimsellikten arındırılarak hesapladığı reel para arzı esas alınmıştır.
Toplam Vergi Hasılatı	lnTVH	1996-2015 döneminde yıllık kişi başına toplanan toplam vergi hasılatının (Dolar) doğal logaritmasıdır.
Gelir Üzerinden Alınan Vergi Hasılatı	lnGAV	1996-2015 döneminde yıllık kişi başına gelir üzerinden alınan vergilerin (Gelir ve Kurumlar Vergileri) (Dolar) doğal logaritmasıdır.
Harcamalar Üzerinden Alınan Vergi Hasılatı	lnHAV	1996-2015 döneminde yıllık kişi başına harcamalar üzerinden alınan vergilerin (Mal ve Hizmet Üzerinden Alınan Vergiler) (Dolar) doğal logaritmasıdır.

Analiz sürecinde öncelikle kullanılan değişkenlerin durağanlıkları sınanmıştır. Bu bağlamda Levin, Lin ve Chu ile Fisher (ADF ve PP) birim kök testlerine ilişkin sonuçlar Tablo 2’de yer almaktadır.

⁴ OECD’nin M1 ve M3 şeklinde yayımladığı para arzı istatistiklerinden toplumdaki parasal ilişkileri daha detaylı ve kapsamlı bir şekilde gösteren geniş tanımlı M3 para arzı kullanılmıştır.

⁵ Ampirik analiz sürecinde yararlanılan testler Eviews-8 paket programıyla gerçekleştirilmiştir.

Tablo 2: Birim Kök Testlerine İlişkin Sonuçlar

	lnM3	LnTV.	lnGAV	lnHAV
I(0)				
Levin, Lin & Chu	12.2847 (1.0000)	6.58360 (1.0000)	4.92340 (1.0000)	5.90631 (1.0000)
ADF - Fisher	3.16980 (1.0000)	2.02593 (1.0000)	3.37445 (1.0000)	2.77704 (1.0000)
PP - Fisher	1.83274 (1.0000)	2.01220 (1.0000)	3.46299 (1.0000)	2.33279 (1.0000)
I(1)				
Levin, Lin & Chu	-5.76625* (0.0000)	-12.8085* (0.0000)	-13.2233* (0.0000)	-12.1266* (0.0000)
ADF - Fisher	78.0238* (0.0001)	206.813* (0.0000)	214.319* (0.0000)	189.419* (0.0000)
PP - Fisher	89.7964* (0.0000)	197.807* (0.0000)	203.868* (0.0000)	220.634* (0.0000)

* Gecikme uzunluğu SIC kriterine göre belirlenmiştir. Tüm testlerin boş hipotezi “birim kök vardır” şeklindedir. * ile işaretlenen değerler % 1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel açıdan anlamlıdır. () ise olasılık değerini göstermektedir.

Tablo 2’deki test sonuçlarından da görüldüğü üzere tüm veriler, düzeyde bünyelerinde birim kök içermektedir. Nitekim gerek para arzı gerekse vergi hasılatına ilişkin verilerin durağan olmadıklarına ilişkin boş hipotez reddedilememektedir. Bunun yanında serilerin birinci düzey farkları I(1) alındığında ise her biri durağan hale gelmektedir. Serilerin düzeyde durağan olmadığı birinci düzeyde ise durağan hale geldiği belirlendikten sonra değişkenler arasında uzun dönemde eşbütünlük bir ilişki olup olmadığı Johansen Fisher Eşbütünlük Testi ile sınanmıştır. Eşbütünlük testi sonuçları Tablo 3’te yer almaktadır.

Tablo 3: Johansen Fisher Panel Eşbütünlük Testi Sonuçları

	İz (Trace) Testi			En Yüksek Özdeğer Testi	
	Hipotezler	Fisher İstatistiği	Olasılık Değeri	Fisher İstatistiği	Olasılık Değeri
lnM3 ile lnTV	Yok	98.61*	0.0000	97.67*	0.0000
	En fazla 1	32.09	0.7387	32.09	0.7387
lnM3 ile lnGAV	Yok	102.5*	0.0000	103.4*	0.0000
	En fazla 1	32.15	0.7361	32.15	0.7361
lnM3 ile lnHAV	Yok	90.29*	0.0000	90.22*	0.0000
	En fazla 1	32.83	0.7070	32.83	0.7070

* ile işaretlenen değerler % 1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel açıdan anlamlıdır.

lnM3 ile lnTV serileri arasındaki ilişkileri irdeleyen test sonuçlarına göre iki değişken arasında eşbütünlük ilişki olmadığına ilişkin boş hipotezin gerek İz (Trace) gerekse En Yüksek Özdeğer Testince % 1 anlam düzeyinde reddedildiği, buna karşılık seriler arasında en fazla bir eşbütünlük ilişkisinin olduğunu ileri süren boş hipotezin ise iki test tarafından da reddedilemediği görülmektedir. Benzer sonuçlar lnM3 ile lnGAV ve lnM3 ile lnHAV arasındaki eşbütünlük ilişkileri irdeleyen testlerce de ortaya konulmuştur. Bu kapsamda Tablo 3’te yer

alan test sonuçlarından para arzı değişkeni ile vergi hasılatı değişkenleri arasında uzun dönemli eşbütünleşik bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 4: Panel Vektör Hata Düzeltme Modeli ve Wald Testine İlişkin Sonuçlar

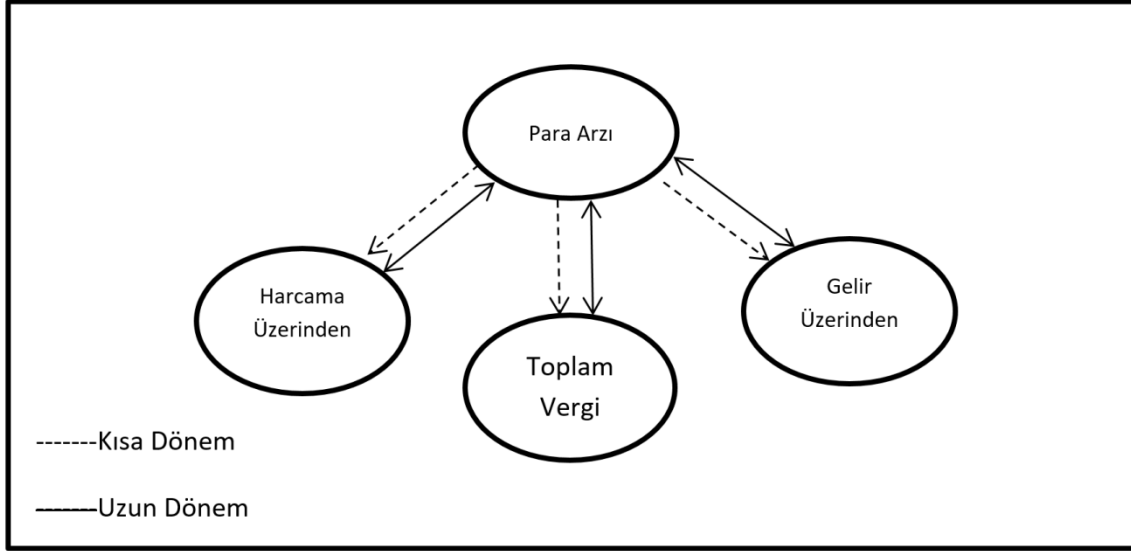
Boş Hipotez	Wald Testi (Kısa Dönem)	VECM (Uzun Dönem [ECT])
		-0.025989**
Toplam Vergi => Para Arzı	2.848237	(0.012290) [-2.114609]
		-0.022155*
Para Arzı => Toplam Vergi	10.82749*	(0.004260) [-5.201056]
		-0.028615**
Gelir Üzerinden Alınan Vergiler => Para Arzı	2.757678	(0.012928) [-2.213406]
		-0.019059*
Para Arzı => Gelir Üzerinden Alınan Vergiler	15.59890*	(0.003953) [-4.821680]
		-0.022450***
Harcamalar Üzerinden Alınan Vergiler => Para Arzı	2.779926	(0.013485) [-1.664796]
		-0.020047*
Para Arzı => Harcamalar Üzerinden Alınan Vergiler	6.124831**	(0.004130) [-4.854241]

*, **, *** ile işaretlenen değerler sırasıyla % 1, % 5 ve % 10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel açıdan anlamlıdır. () Standart hata, [] t istatistiği değerini göstermektedir.

Değişkenler arasında uzun dönemde eşbütünleşik bir ilişkinin varlığı saptandıktan sonra, serilerin uzun dönemli nedensellik ilişkilerini belirleyebilmek için Panel Vektör Hata Düzeltme Modelinden yararlanılmış olup, Tablo 4 elde edilen ampirik bulguları içermektedir. Vektör Hata Düzeltme Modellerinde “hata düzeltme terimi”nin (ECT) negatif ve istatistiksel açıdan anlamlı olması ele alınan değişkenler arasında uzun dönemli nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir (Pesaran, Shin ve Smith, 2000). Buradan yola çıkarak Toplam Vergiden Para Arzına doğru % 5, Para Arzından Toplam Vergiye doğru % 1; Gelir Üzerinden Alınan Vergilerden Para Arzına doğru % 5, Para Arzından Gelir Üzerinden Alınan Vergilere doğru % 1; Harcamalar Üzerinden Alınan Vergilerden Para Arzına Doğru % 10, Para Arzından Harcamalar Üzerinden Alınan Vergilere doğru % 1 anlam düzeyinde istatistiksel olarak uzun dönemli bir nedensellik ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu bulgular ayrıca tüm sistem için serilerin durağan olmamasından kaynaklanan kısa dönem sapmalarının yaklaşık % 2,3’ünün bir sonraki dönemde düzeleceğini ve uzun dönem dengesine yaklaşacağını da göstermektedir. Değişkenler arasındaki kısa dönemli nedensellik ilişkilerini belirleyebilmek için yararlanılan Wald Testi sonuçları ise

kısa dönemde para arzından toplam vergiye doğru % 1, gelir üzerinden alınan vergilere doğru % 1 ve harcamalar üzerinden alınan vergilere doğru % 5 düzeyinde istatistiksel açıdan anlamlı bir nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymaktadır.

Şekil 1, nedensellik analizi neticesinde elde edilen bulguları görsel olarak ortaya koymaktadır. Buradan uzun dönemde para arzı ve vergi hasılatı değişkenleri arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu görülmektedir. Kısa dönemde ise ilişkinin sadece para arzından vergi hasılatı değişkenlerine doğru olduğu gözlemlenmektedir.

Şekil 1: Para Arzı-Vergi Hasılatı İlişkisi

4. SONUÇ

Paranın ne olduğu ve nasıl yaratıldığı üzerine yapılan tartışmalar, para yaratılma sürecinde neyin etkili olduğu üzerine odaklanır. Bu tartışmalarda Metalist Yaklaşım, paranın doğal olarak değiş-tokuş işlemi sırasında ortaya çıktığını iddia eder. Dolayısıyla para nötrdür ve hiçbir toplumsal ilişkiye bağlı değildir. Kartalist Yaklaşım ise paranın nötr olmadığını, siyasal ve toplumsal yapı ile yakın bir ilişki içerisinde olduğunu savunur. Bundan dolayı paranın yaratılmasında ve ne olduğunun belirlenmesinde en önemli rol, devletin ve devletin topladığı vergilerin üzerindedir. Bunun için de harcamalarını finanse etmeye çalışan devletin topladığı vergiler ve para arzı arasında birbirini etkileyen bir ilişki söz konusudur. Bu ilişkide vatandaşlar paranın yaratılmasında vergilerini ödeyerek sorumluluk üstlenirken, para yaratıcı kurumların (Merkez Bankası) pasifleşmesine neden olur. Geleceği ön görmeye çalışan bireyler, siyasal otoritenin para politikalarını değil vergi politikalarını dikkate almaya başlar.

Bu çalışmada Kartalist Yaklaşım çerçevesinde para arzı ile vergiler arasındaki kısa ve uzun dönemli nedensellik ilişkileri Vektör Hata Düzeltme Modeli ile incelenmiştir. Analiz sürecinde 19 OECD üyesinin 1996-2015 yılları arasındaki para arzı (M3) ile vergi hasılatı (toplam, gelir üzerinden alınan, harcamalar üzerinden alınan) verileri esas alınmıştır. Elde edilen ampirik bulgulara göre kısa dönemde para arzından vergi hasılatı değişkenlerine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Uzun dönemde ise para arzı ve vergi hasılatı değişkenleri arasında çift yönlü bir etkileşim vardır. Dolayısıyla uzun dönemde para arzı vergi hasılatını etkilemekte ve etkilenmektedir.

Bu sonuçlar uzun dönemde paranın sosyal bir sözleşmeye dayalı ve vergiler tarafından yaratıldığını desteklemektedir. Diğer bir ifadeyle, tedavüle sokulan para miktarı, vergi hasılatı ile eşdeğer nitelik göstermektedir. Devlet, vergiler yoluyla neyin para olduğunu belirlerken, vergi hasılatıyla para arzı üzerinde de etkili olmaktadır. Bununla birlikte bireyler, hesap birimi olan parayı devlete yükümlülüklerini yerine getirmesi için iade ederken, para arzı üzerinde de etkin rol oynamış olurlar. Böylece para, nötr olma özelliğini yitirir. Sosyal sözleşmenin bir yansıtıcısı olur.

Diğer taraftan para arzı ile vergi hasılatı değişkenleri arasında uzun dönemde çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığı, Kartalist Yaklaşımın temel argümanlarını destekler niteliktedir. Kısa dönemde bireyler para arzının genişlemesini fark edememekte, uzun dönemde ise beklentilerini devreye sokarak ve rasyonel hareket ederek para arzının miktarını ödedikleri vergilerle etkilemektedir. Bu ise vergi hasılatı kadar paranın arz edilmesi gerektiğini savunan Kartalist Yaklaşımın düşüncesini desteklemektedir. Diğer bir ifadeyle, ekonomi politikasında bireyler, devletin almış olduğu vergi politikası kararlarını da rasyonel şekilde takip etmektedir. Uzun dönemli politikalar açısından, devletler vergi gelirleri ile para arzını da etkilemiş olmaktadır.

KAYNAKÇA

- Amable, B. (2011). Moral and Politics in the Ideology of Neoliberalism. *Socio-Economic Review*, 51 (1): 46-55.
- Anderson, B. (2011). Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması. Çeviren: Savaşır, E. Metis Yayınları. İstanbul.
- Barro, R. J. & Gordon D. B. (1983). Rules, Discretion and Reputation in a Model of Monetary Policy. *Journal of Monetary Economics*, 12(1): 101-121.
- Bell, S. & Henry, J.F. (2001). Hospitality versus Exchange: The Limits of Monetary Economics, *Review of Social Economy*, 59 (2): 203-226.
- Bordo, M. & James, H. (2006). One World Money, Then and Now, NBER Working Paper Series .
- Centeno, M.A. & Cohen, J. N. (2010). *Global Capitalism: A Sociological Perspective*. MA: Polity.
- Centeno, M.A. & Cohen, J. N. (2012). The Arc of Neoliberalism. *Annual Review of Sociology*. Vol: 38. s.s. 317-340.
- Cesarano, F. (1995). The New Monetary Economics and The Theory of Money, *Journal of Economic Behavior and Organization*, 26: 445-455.
- Choi, I. (2001). Unit Root Tests for Panel Data, *Journal of International Money and Finance*, 20: 249-272.
- Frisby, D. (2005). Georg Simmel Modernitenin İlk Sosyoloğu. G. Simmel Modern Kültürde Çatışma. Çev. Gen, E.. İletişim Yayınları. İstanbul. s. 7-53.
- Gnos, C. & Rochon, L.P. (2002). Money Creation and The State A Critical Assessment of Chartalism, *International Journal of Political Economy*, 32 (3): 41-57.
- Goodhart, C.A. (1998). The Two Concepts of Money: Implications for The Analysis of Optimal Currency Areas, *European Journal of Political Economy*, 14: 407-432.
- Gwartney, J. D., Hall, J, & Lawson, R. (2010). *Economic Freedom of the World: 2010 Annual Report*. Frasier Institute. Vancouver.
- Hobsbawm, E. J. & Ranger, T. (2006). *Geleneğin İcadı*. Çeviren: Şahin, M. M., Agora Kitaplığı. İstanbul.
- Hudson, M. (2004). *The Archaeology of Money: Debt Versus Barter Theories of Money's Origins*. L. R. Wray içinde, *Credit and State Theories of Money: The Contributions of A. Mitchell Innes* (s. 99-127), Cheltenham, UK, Edward Elgar.
- Maddala, G. S. & Wu, S. (1999). A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and A New Simple Test, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61: 631-652.
- Miller, T. & Holmes, K. R. (2011). *2011 Index of Freedom*. Heritage Foundation. Washington.

- Ingham, G. (2000). *Babylonian Madness: On The Historical and Sociological Origins of Money*, J. Smithin içinde, *What is Money?* (s. 16-41), London and New York: Routledge.
- Johansen, S. (1988). *Statistical Analysis of Cointegration Vectors*, *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12 (2-3): 231-254.
- Jung, W. (1995). *Georg Simmel: Yaşamı, Sosyolojisi, Felsefesi*. Çev: Özlem, D. Ark Yayınevi. Ankara.
- Keyder, Ç. (2009). *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*. İletişim Yayınları. İstanbul.
- Keynes, J.M. (2012). *Para Üzerine Bir İnceleme*, (Çev.) GERÇEK, C., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Hasan Âli Yücel Klasikler Dizisi.
- Knapp, G.F. (1924). *The State Theory of Money*. Clifton, NY: Augustus M. Kelley.
- Kuhn, T. S. (2008). *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, Çeviren: Kuyaş, N., Kırmızı Yayınları. İstanbul.
- Kydland, F. E. & Prescott, E. C. (1977). *Rules rather than Discretion: The Inconsistency of Optimal Plans*. *The Journal of Political Economy*. 85 (3): 479-492.
- Menger, C. (2009). *İktisadın Prensipleri*, (Çev.) ÇELEBİ, A.K., Ankara, Liberte Yayınları.
- Neale, W.C. (1976). *Monies in Societies*, San Francisco, Chandler & Sharp.
- OECD (2017), *Broad money (M3) (indicator)*. doi: 10.1787/1036a2cf-en (Erişim: 23 Mart 2017)
- OECD (2017), *Tax revenue (indicator)*. doi: 10.1787/d98b8cf5-en (Erişim: 23 Mart 2017)
- OECD (2017), *Tax on personal income (indicator)*. doi: 10.1787/94af18d7-en (Erişim: 23 Mart 2017)
- OECD (2017), *Tax on corporate profits (indicator)*. doi: 10.1787/d30cc412-en (Erişim: 23 Mart 2017)
- OECD (2017), *Tax on goods and services (indicator)*. doi: 10.1787/40b85101-en (Erişim: 23 Mart 2017)
- Peacock, M.S. (2003). *State, Money, Catallaxy: Underlaboring for A Chartalist Theory of Money*, *Journal of Post Keynesian Economics*, 26(2): 205-225.
- Pesaran, M.H. & Shin, Y. & R. Smith (2000). *Structural Analysis of VECMs with Exogenous I(1) Variables*, *Journal of Econometrics*, 97 (2): 293-343.
- Schumpeter, J.A. (1954). *History of Economic Analysis*, Oxford, Oxford University Press.
- Schumpeter, J. A. (2008). *Capitalism, Socialism and Democracy*, Harper Perennial Modern Thought Edition. New York.
- Tönnies, F. (2000). *Gemeinschaft ve Gesellschaft, Şehir ve Cemiyet: Weber, Tönnies ve Simmel içinde*, Çev: Aydoğan, A. s.s 185-217. İz Yayıncılık. İstanbul.
- Wray, L.R. (2012). *Introduction to an Alternative History of Money*, New York, Levy Economics Institute of Bard College.
- Wray, L.R. (2002). *State Money*, *International Journal of Political Economy*, 32 (3): 23-40.
- Yılmaz, R. & Çelikay, F. (2017). *Türkiye’de Paranın Yaratılmasında Vergilerin Rolünün Kartalist Yaklaşım Çerçevesinde Değerlendirilmesi*. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 22 (2)’de yayımlanmak üzere kabul edilen makale.
- Zelizer, V.A. (1989). *The Social Meaning of Money: Special Money*, *American Journal of Sociology*, 95 (2): 342-377.